

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Гребенюк Олена Іванівна

УДК 94(477)”1918.01/1918.04 “

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(січень – квітень 1918 р.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
кандидат історичних наук,
доцент Філоретова Л. М.

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Стан дослідження	9
1.2. Джерельна база	38
1.3. Методика та методологія	46
РОЗДІЛ 2	
ІНСТИТУЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ	
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ	54
2.1. Політико-правові аспекти формування Ради Народних Міністрів	
Української Народної Республіки	54
2.2. Становище виконавчої гілки влади	74
РОЗДІЛ 3	
ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ	
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СІЧНІ-ЛЮТОМУ 1918 Р.....	96
3.1. Спроби Ради Народних Міністрів утримати владу та дати відсіч	
більшовицьким військам у січні 1918 р.	96
3.2. Діяльність Ради Народних Міністрів під час перебування на Волині у	
лютому 1918 р.....	113
РОЗДІЛ 4	
РАДА НАРОДНИХ МІНІСТРІВ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-	
АВСТРІЙСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ.....	132
4.1. Зміст Декларації від 24 березня 1918 р. та корекція урядової	
політики	132
4.2. Основні політичні та соціально-економічні причини прорахунків	
першої української державної влади	170
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	191

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

- РНМ – Рада Народних Міністрів
- УЦР – Українська Центральна Рада
- УНР – Українська Народна Республіка
- ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- УПСР – Українська партія соціалістів революціонерів
- УПСФ – Українська партія соціалістів федералістів
- УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
- УДХП – Українська демократично-хліборобська партія
- УПСС – Українська партія соціалістів самостійників
- УФДП – Українська федеративно-демократична партія
- УНП – Українська народна партія

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. З часу проголошення незалежності Українська держава вирішує питання створення та забезпечення ефективної діяльності виконавчої влади. Пошук оптимального варіанту її організації вимагає ретроспективного осмислення наявного вітчизняного досвіду, зокрема накопиченого в роки Української революції 1917-1921 рр. Уряди Центральної Ради – Генеральний Секретаріат та його правонаступниця Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (далі – РНМ УНР) намагалися вирішувати важливі питання міжнародного та внутрішнього життя. РНМ змогла узгодити українські інтереси з Четверним союзом, здійснити перші соціально - економічні та культурні перетворення всередині країни, вистояти в період наступу на українську територію більшовицьких військ, а в перші місяці присутності німецько-австрійських військ розгорнути реалізацію задекларованої політики.

Ця перша історична практика діяльності вищого органу виконавчої влади має бути врахована в сучасних умовах розбудови незалежної України. Дослідження зазначених подій повинне сприяти кращому розумінню сутності та змісту функціонування урядової влади у перехідний період, умінню об'єднати соціальний і національний рух, досягати при цьому компромісу та консенсусу між різними політичними силами і партіями. Головним для будь-якої влади є вміння усувати мирними шляхами помилки, прорахунки, недоліки в реалізації внутрішньополітичних та міжнародних завдань.

Нині ще не здійснено комплексного дослідження драматичної історії Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки, втрати нею Києва у нерівній боротьбі з більшовиками у січні 1918 р., діяльності у складний Волинський період, спроб розбудови державності за німецько-австрійської присутності на українській території, закономірно актуалізує дослідницьку увагу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація є складовою частиною науково-дослідної теми «Актуальні проблеми історії України» кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Особистим внеском автора у розробку теми є дослідження проблем створення та діяльності Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки.

Мета дисертації полягає у комплексному дослідженні Ради Народних Міністрів УНР доби Української Центральної Ради, особливостей процесу створення, формування та діяльності в період з 18 січня до 29 квітня 1918 р.

Відповідно до мети визначено такі завдання наукового дослідження:

- проаналізувати вивчення проблеми в історіографії та забезпеченість її джерельною базою;
- визначити політико-правові засади формування Ради Народних Міністрів;
- з'ясувати організаційне, кадрове, матеріально-фінансове становище виконавчої влади;
- проаналізувати спроби Ради Народних Міністрів утримати владу у Києві та причини її від'їзду на Волинь;
- розглянути основні напрямки діяльності Ради Народних Міністрів в евакуації;
- розкрити реалізацію Радою Народних Міністрів Декларації від 24 березня 1918 р. та корекцію урядової політики;
- дослідити основні політичні та соціально-економічні причини прорахунків української державної влади.

Об'єктом дослідження є Українська Народна Республіка доби Української Центральної Ради.

Предметом дисертаційного дослідження є внутрішні організаційні трансформації, кадровий склад, характер та результати діяльності Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки в умовах більшовицької окупації та німецько-австрійської присутності.

Хронологічні рамки дослідження (18 січня – 29 квітня 1918 р.) зумовлені часом діяльності РНМ УНР. Нижня межа обрана з огляду на відставку Генерального Секретаріату та початок діяльності РНМ. Верхня межа зумовлена датою падіння Української Центральної Ради та приходом до влади уряду П. Скоропадського.

Територіальні рамки дослідження визначаються межами поширення влади уряду УНР на Волинську, Київську, Катеринославську, Подільську, Полтавську, Харківську, Херсонську, Чернігівську губернії і материкову частину Таврійської губернії, Холмщини та Підляшшя. Саме ці території визначали адміністративно-територіальний устрій УНР у зазначений період.

Методологічна база роботи ґрунтується на основі принципів науковості, історизму та об'єктивності. У ході розв'язання поставлених завдань використано різні наукові методи. Діалектичний метод сприяв вивченню розвитку та функціонування РНМ УНР як складного динамічного процесу, під час якого завдяки виникненню і розв'язанню внутрішніх суперечностей здійснювався перехід від одного якісного стану урядової влади до іншого. Системний метод забезпечив аналіз формування складу уряду та його народних міністерств як єдиної повноважної гілки виконавчої влади; структурно-функціональний метод дозволив здійснити дослідження діяльності РНМ як у цілому, так і за основними напрямками роботи урядових структур; конкретно-історичний метод дозволив розглянути завдання, що стояли перед урядовою владою співвідносно до історичних обставин; порівняльно-історичний метод дав змогу виділити загальні тенденції розвитку РНМ УНР та виявити специфіку її діяльності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у постановці актуальної теми, яка досі не отримала всебічного висвітлення в сучасній історичній науці. У результаті проведеної роботи сформульовані нові положення та висновки, що містять наукову новизну й виносяться на захист.

Основні з них такі:

Вперше:

- здійснено комплексне, різноаспектне історичне дослідження особливостей створення та діяльності Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки у січні – квітні 1918 р.;
- встановлена цілісна картина діяльності українського уряду з 18 січня 1918 р. до захоплення Києва більшовицькими військами;
- висвітлені стан та робота Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки під час перебування в евакуації;
- проаналізована діяльність народних міністерств по реалізації урядової Декларації від 24 березня 1918 р.

Уточнено, що:

- складний процес формування Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки та часті його зміни зумовлювалися гострою політичною боротьбою між політичними партіями за владу; проблемами організаційного, матеріально-фінансового характеру; некомпетентністю кадрів та їх підбором в переважній більшості за політичними поглядами;
- перебуваючи в евакуації, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки робила спроби врегулювати питання щодо знаходження німецько-австрійських військ в Україні та вдосконалити адміністративне управління шляхом утворення нових структур губернської та повітової влади.

Дістали подальшого розвитку:

- узагальнення та систематизація джерельної бази, що розкриває урядову діяльність з 18 січня 1918 р. до падіння Української Центральної Ради;
- дослідження перших успішних результатів діяльності народних міністерств: пошт і телеграфів, шляхів, торгу і промисловості, фінансів, харчування, праці, внутрішніх справ, закордонних справ, земельного та військового міністерств у березні-квітні 1918 р.;

- визначення особливостей реалізації завдань земельного міністерства, а також торгу і промисловості, харчування за умов німецько-австрійської присутності на українській території;
- вивчення прорахунків РНМ УНР в реалізації своєї політики.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал і висновки можуть бути використані при підготовці наукових праць з історії України, теорії та історії українського державотворення, навчальних видань, науково-популярної літератури, у практичній викладацькій роботі. Узагальнюючі висновки щодо діяльності Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки можуть бути враховані в сучасній державотворчій практиці.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Положення і висновки наукового дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доповідалися у виступах на міжнародних і всеукраїнських конференціях, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2012), VI Міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків і мита» (Дніпропетровськ, 2012), Всеукраїнській конференції молодих істориків VII «Богданівські читання», присвяченій 417 річниці від дня народження Богдана Хмельницького (Черкаси, 2012), III Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2013).

Публікації. Теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені в 10 наукових публікаціях, 5 із яких - у наукових фахових виданнях України, 1 – в іноземному фаховому виданні.

Структура і обсяг роботи. Дисертація побудована за проблемним принципом, що обумовлено специфікою мети та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, 4 розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (372 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 229 сторінок, із них 190 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження

Різним аспектам Української революції, у тому числі періоду Української Центральної Ради присвячене велике коло наукової літератури. Значно менше уваги приділяється діяльності правонаступниці Генерального Секретаріату – Раді Народних Міністрів Української Народної Республіки, яка очолила виконавчу гілку влади у складний для держави період перебування на українській території спочатку більшовицьких військ, а після їхнього розгрому – німецько-австрійських. Всі дослідження можна поділити на чотири групи.

До *першої групи* віднесені наукові розвідки учасників Української революції доби Центральної Ради, праці визначних державних діячів, відомих політиків і при цьому безпосередніх учасників тогочасних подій – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, М. Галагана, М. Ковалевського, О. Станіміра. При цьому, як справедливо вказується в історичній літературі, варто враховувати, що у мемуарах історичні події висвітлені з позицій ідеологічної спрямованості їх авторів. Вивчаючи зазначений період слід враховувати з одного боку, особистісне сприйняття учасниками національно-визвольних змагань тогочасних подій [252, с. 31], з іншого – політико-федералістські уподобання М. Грушевського, В. Винниченка, Н. Григорієва, О. Шульгіна, М. Шаповала; державницькі позиції Д. Дорошенка; есерівські – П. Христюка; погляди М. Міхновського, Д. Гірського, Р. Млиновецького з точки зору самостійників-соціалістів. Праці цих авторів містять значний фактологічний та описовий матеріал і були написані після реальних історичних фактів. Вони різні за обсягом щодо досліджуваного періоду, містять спроби критичного аналізу, дозволяють

відтворити революційні події доби Української Центральної Ради, створення та діяльність її урядів.

У міжвоєнний період в емігрантській літературі склалося два основних напрямки історичних досліджень – народницький та державницький. Представниками першого напрямку були керівники Української Центральної Ради та уряду – М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, І. Мазепа. Державницький напрямок в українській емігрантській історіографії 30-х років представлений Д. Дорошенком [214, с. 261].

Перш за все, відзначимо для вивчення революційних подій в Україні наукового доробку голови Української Центральної Ради М. Грушевського, який сформулював свою концепцію історії Української революції у публіцистичних працях, зокрема це: «Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «На порозі нової України», «Новий період історії України», «Ілюстрована історія України» та інших. У них викладена стратегія і тактика керівництва Українською революцією в 1917–1918 рр. Зокрема, досліджуваний нами період аналізується в історичному есе М. Грушевського «Новий період історії України». У ньому в хронологічному порядку викладено перебіг подій світової війни, лютневого та жовтневого повстання в Росії 1917 р., проголошення УНР в Україні, хід Київського повстання в січні 1918 р. та війни за незалежність. Зазначення умов, за яких знаходилася українська влада в січні 1918 р., дозволяє краще зрозуміти причини поспішного прийняття земельного закону, звернення до держав Четверного союзу про військову допомогу, укладення торговельних домовленостей. М. Грушевський, згадуючи та аналізуючи роботу Української Центральної Ради в Житомирі, підкреслює важливість прийняття нею ряду законопроектів. До того ж автор пояснює причини міністерської кризи після повернення уряду із евакуації, звертає увагу на жахливе становище української держави після її звільнення від більшовицьких військ [74]. У праці «На порозі нової України» знаходимо інформативний матеріал щодо

прийняття законів про український герб, введення гривні та аргументацію найменування нової української монети, випуск українських грошей, новий адміністративний поділ України, введення григоріанського календаря [73, с. 94–111]. Перебіг подій навесні 1918 р. наводиться стисло, вся увага зосереджена на діяльності Української Центральної Ради, про РНМ фактично не згадується. Політична та наукова діяльність М. Грушевського досліджується Г. Стрельським та А. Трубайчуком [283], О. Мироненко [237], О. Копиленко [218] та М. Копиленко [217], Г. Корольовим [345], П. Усенко [295] та іншими науковцями, друкуються збірники наукових праць [319], документів та матеріалів [320], в яких всебічно розкривається його роль в історії Української революції.

Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко написав з соціалістичних позицій працю «Відродження нації» [68], яка «поєднує у собі елементи історичного дослідження, мемуарів, публіцистики і навіть белетристики» [250, с. 83]. Висвітлюючи діяльність урядової влади (Генерального Секретаріату) УНР, автор дотримується хронологічної послідовності, здійснює періодизацію досліджуваного періоду та персоніфікацію зазначеного історичного процесу. Хоча, на наш погляд, характеристика, наприклад, його сучасника та Генерального секретаря з військових справ С. Петлюри, є занадто критичною та упередженою. РНМ згадується у наступному контексті: вказана її політична орієнтація, яку визначали есери, запрошення урядом німецьких військ до України, спроби заспокоїти українське населення у зв'язку із окупацією території, неможливість утримати у цей час українську національну владу. Окремі аспекти революційних подій в Україні описані ним у «Щоденнику» [70].

Одним із перших істориків Української революції є П. Христюк, який був причетний до розробки значної частини урядових документів спочатку як генеральний писар та за часи діяльності РНМ як народний міністр внутрішніх справ. Його праця «Замітки та матеріали до історії української революції» [85] містить значну кількість історичних документів. Це –

універсали Української Центральної Ради, резолюції та постанови партійних з'їздів, урядові пояснення, звернення, повідомлення, відозви. Його роботу, вказує В. Солдатенко, відзначають дві характерні риси: по-перше, наведення повного тексту цитованих історичних матеріалів; по-друге, відстоювання позицій УПСР – найрадикальнішої української соціалістичної партії (за винятком УКП(б) і УКП) [275, с. 71].

Період діяльності РНМ П. Христюком розкрито у двох розділах 2-го тому – розділі IV «Соціально-економічна політика та законодавство Української Центральної Ради під час війни з Московщиною» та розділі V «З «допомогою» німецької буржуазії». Вони проілюстровані текстом земельного закону; закликом української мирної делегації до німецького народу про допомогу у боротьбі з більшовицькою окупацією України; зверненням до «всієї людності УНР», в якому пояснювалися причини запрошення німецьких військ; населення закликалося до мирної праці; заявою голови РНМ В. Голубовича до населення України з приводу приходу німців, витягами із газетних статей про засідання в Українській Центральній Раді 27–28 квітня 1918 р. та іншими документами.

Вказані розділи містять змістовний інформативний матеріал, автор робить спробу обґрунтувати чи принаймні виправдати непопулярні рішення есерівського уряду В. Голубовича. У них пояснюються причини укладення господарського договору України з Німеччиною та Австро-Угорщиною, гостро критикується політика соціалістів-федералістів та соціалістів-самостійників, дії німецьких військових судів, з яких почалося «явне втручання німецького командування у внутрішні справи Республіки» [85, с. 163]. П. Христюком розглядаються також причини поразки української влади, у тому числі у війні із російськими більшовиками. До основних із них він відносить запізніле проведення соціально-економічних реформ, недооцінка ваги робітничо-селянських організацій у революційній боротьбі, незадовільна організація апарату державної влади, відсутність «справжньої» армії [85, с. 133–134].

Аналогічний погляд щодо перетворень у соціально-економічній сфері висловлював І. Мазепа у своєму 3-томнику, виданому в 1942 р. у Празі – «Україна в огні і бурі революції» [79]. Він був одним із активних представників УСДРП національно-визвольного руху у Катеринославській губернії [174]. І. Мазепа здійснював порівняльний аналіз проведення земельної політики Української Центральної Ради та Ради Народних Комісарів, указував на прорахунки української влади у цій сфері. «Використовуючи пасивність українського селянства, що не йшло на оборону недавно проголошеної Української Народної Республіки, російські більшовики встигли окупувати своїм військом майже цілу Україну» [79, с. 60]. У третьому томі своєї праці І. Мазепа, підводячи підсумки діяльності Центральної Ради, викладає своє бачення причин її поразки, що стосуються і прорахунків її урядів – Генерального Секретаріату та його правонаступника – Ради Народних Міністрів УНР [78, с. 224–230].

Характерним для праць В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепа є окреслення у них причин прорахунків Української революції: складність умов, в яких творилася українська державність, деформація структури населення, низький рівень урбанізації українців тощо [325, с. 7].

На початку 1920-х років Д. Дорошенко видрукував «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1923 рр.)» [76], які пізніше стали основою для укладання його двотомника «Історія України 1917–1923 рр.» [202]. У ході опису загального перебігу подій значна увага приділена організації роботи РНМ, механізму прийняття рішень, невиконання їх на місцях. Цінною складовою є характеристики особистих ділових якостей лідерів УНР, у тому числі голові уряду В. Голубовича: «В'ялий, флегматичний, ніякий державний муж і не промовець, – як він міг виплисти на поверхню життя, – це загадка, яку можна пояснити хіба тільки тим, що в часі революції бувають усякі несподіванки. . . . Злі язики говорили, що М. Грушевський, котрий завжди любив мати покірних і слухняних помічників в усякому ділі, навмисне підшукав собі такого «прем'єра», щоб в усьому слухався його і служив

лялькою, яку завжди можна сіпнути за ниточку, щоб вона повернулася сюди або туди» [76, с. 216–217]. На думку Д. Дорошенка, зазначене призвело до бездіяльності української влади і невміння чи небажання організувати відсіч силами українського війська під час наступу більшовиків. Негативне ставлення автора до РНМ було викликане неузгодженням дій місцевих органів влади з Центральною Радою, бюрократизмом державних структур в УНР [158, с. 31]. Також Д. Дорошенко дає аналіз очікуванням жителів Києва щодо повернення українського уряду після евакуації, сподіваючись, як потім виявилось даремно, нових справ та нового курсу, розбудови української держави.

«Мої спогади про недавнє минуле» Д. Дорошенка є відтворенням консервативного бачення визвольних змагань українців. Особливостями його наукових розвідок, відзначається в історичній літературі, стало те, що, використовуючи документи і матеріали, які були у нього в розпорядженні, він у своїй праці дав ґрунтовний аналіз подій Української революції [275, с. 72].

У 30-х роках ХХ ст. учасники Української революції продовжували активно досліджувати історію періоду національно-визвольних змагань, але в їхніх працях здебільшого аналізувалася діяльність Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату. До таких праць віднесемо дослідження М. Галагана «З моїх спогадів» [71], в якій звертається увага на: кадрову проблему забезпечення урядових структур, насамперед уряду В. Винниченка; діяльність його генеральних секретарів М. Шаповала, М. Порша; обставини, за яких було прийнято III і IV Універсали. У розділі XI «Большевицька навала. – Німці на Україні. – Поворот Центральної Ради.», вказується на створення українськими есерами міністерської кризи та формування нового есерівського уряду. Критично зауважується, що «зробити «кризу» їм було легко, бо ж їх у Центральній Раді була тьма» [71, с. 140], на відсутність в УПСР підготовлених до урядової роботи кадрів, що зумовило участь у формуванні уряду і соціал-демократів під їхню особисту відповідальність.

М. Галаганом замальовується тяжке становище українського населення, насамперед селянства за німецької окупації і зневага до «спасителів» що прийшли нас рятувати своїм кабінетом на чолі з В. Голубовичем» [71, с. 167].

У книзі «При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії» [77] колишнього міністра земельних справ УНР М. Ковалевського розглядаються важливі аспекти діяльності як Генерального Секретаріату, так і Ради Народних Міністрів. Так, V розділ його праці має назву «Світло і тіні Генерального Секретаріату». У ньому подається поділ «української визвольної акції» на три етапи (перший – мобілізаційний і організаційний; другий – нейтралізація політичних впливів; третій – утворення української державності революційним шляхом). Також автор виділяє два шляхи утворення збройних сил України; можливі концепції творення українського державного ладу (перша – народознавства і демократії, друга – авторитарно-диктаторська) із зазначенням того, що Українська Центральна Рада пішла першим шляхом. Крім того, у розділі наведені характеристики тогочасних політичних діячів, позитивно-захоплюючі – М. Грушевського і С. Петлюри, стримані – Х. Барановського, С. Стешенка, В. Садовського, достатньо-критична – В. Винниченка.

Розділ VI «Від романтики до реалізму» продовжує аналіз діяльності Генерального Секретаріату (зокрема причини першої урядової кризи) та пояснює зміну назви уряду за IV Універсалом, розкриває розширення повноважень нового складу уряду.

Змістовний матеріал про становище, в якому діяла РНМ, знаходимо у розділі IX «Напередодні гетьманського перевороту». У ньому вказується на втручання німецької влади в компетенцію українського уряду, характеризуються їхні взаємовідносини. М. Ковалевський пише: «...утворюється враження, що німці прийшли до Києва з насамперед виробленою програмою своєї політичної акції і з великим упередженням до національного центру України, себто до Української Центральної Ради, її уряду і взагалі до зорганізованого українського громадянства та його

політичних партій» [77, с. 469]. Акцентується намагання німецької влади змінити зміст аграрних перетворень (впровадити викуп селянами землі); обізнаність німецьких і австро-угорських фахівців щодо наявної кількості в Україні худоби, вугілля, залізної руди, іншої сировини; дискусії у владних органах про необхідність компромісної зміни тимчасового земельного закону. Матеріал книги М. Ковалевського викладений з позицій представника партії українських есерів.

Найбільш реальну картину стану бойових сил в Україні періоду національно-визвольних змагань дають військовики. Так, у спогадах О. Станіміра, колишнього сотника української галицької армії, зустрічаємо відомості щодо того, наскільки формально в окремих випадках відбувалася українізація українських батальйонів. Військовими частинами, які масово прибували до Києва, ніхто не опікувався. «Бо модерна українська держава армії не потребувала». Тому приблизно 100-тисячна армія в Києві на околицях із прибулих була «віддана власній судьбі, розбіглась по домівкам» [84, с. 14].

Аналіз наукових розвідок учасників Української революції свідчить про наявність декількох концепцій щодо революційних подій доби Української Центральної Ради; зазначені праці є не заідеологізованими, хоча висловлені погляди зроблені у відповідності до партійної приналежності авторів; вони характеризуються оцінкою досліджуваних історичних подій із їхнього власного світогляду; вказуючи на прорахунки та недоліки Центральної Ради та уряду в реалізації задекларованої політики (в основному в земельному та військовому питаннях), більшість авторів відзначали успіхи тогочасної влади в національному будівництві української держави. Зазначена література є складним джерелом інформації, характеризується фактологічними неточностями, суб'єктивним сприйняттям історичних подій.

Другу групу складають наукові праці істориків української діаспори, написані після закінчення Другої світової війни, серед яких відзначимо роботи П. Мірчука, І. Нагаєвського, Т. Гунчака, І. Лисяк-Рудницького,

В. Вериги. Зауважимо, що у більшості історичних розвідок представників еміграційної науки не йдеться про ґрунтовний аналіз діяльності РНМ УНР. Основна увага тут зосереджується на перебігу подій та діяльності Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату. В їхніх працях міститься фрагментарний інформативний матеріал про становище в Україні навесні 1918 р., коли уряд УНР очолював В. Голубович.

П. Мірчук у праці «Українська державність» [81], аналізуючи після евакуаційний період діяльності РНМ, приходять до висновку, що «Партійні лідери соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, маючи в своїх руках всю владу в Україні, виявилися й тепер неспосібними завести в Україні лад і порядок, зорганізувати належний державно-адміністративний апарат, оживити в державотворчому напрямі всі інші ділянки національного життя, розбудувати свої збройні сили й наявними осягами своєї позитивної праці скріпити внутрі і зовні авторитет українського уряду. . . Сам уряд УНР, хоч і зложений з самих соціалістів, безвиглядно заплутався в соціальних питаннях, не вміючи знайти розв'язки, яка б задовольнила селян і разом із тим забезпечувала б нормальний, здоровий процес господарського життя країни» [81, с. 221, 223]. Грудневі події 1917 р. на Україні він розкриває у своїй роботі «Українсько-московська війна 1917-1919 р.» [80].

І. Нагаєвський, як і більшість зарубіжних істориків української діаспори, у своїй праці «Історія української держави двадцятого століття», побіжно згадує про існування РНМ. Зокрема, автор вказує на формування В. Голубовичем урядового кабінету, наводить новий склад РНМ, сформований 24 березня 1918 р. та дає його стисло характеристику, а також перемови голови уряду з німецьким послом фон Муммом з приводу арештів міністрів О. Жуковського, М. Ковалевського, М. Любинського та інших урядовців під час нарад Української Центральної Ради [241, с. 104, 114, 116].

Про процес створення РНМ УНР, але без ґрунтовної характеристики його діяльності, згадує дослідник української політичної історії Т. Гунчак. У його праці міститься, хоча і стисла, інформація про спроби Української

Центральної Ради відновити той лад, який склався в Україні до приходу більшовиків. Також вказується на втрату провінційною адміністрацією зв'язку із Києвом, незадоволення поміщиків, заможних і середніх селян політикою соціалізації землі, грубе втручання німців у внутрішні справи України [196, с. 136–137]. Т. Гунчак «виклав політичні події в Україні з позицій обґрунтування необхідності та доцільності формування української самостійної соціалістичної і демократичної держави» [304, с. 13].

Окремі згадки про політичну вмотивованість рішень РНМ та її міністрів зустрічаємо у І. Лисяк-Рудницького, одного із представників впливового у повоєнній емігрантській історіографії ліберально-консервативного напрямку, «наукова спадщина якого спрямована на обґрунтування української нації та держави» [327, с. 4]. У радянський час він підпадав під стереотипне визначення буржуазного націоналіста, яким не був [298, с. 14]. У своєму «Історичному есе» І. Лисяк-Рудницький критично висловлюється про гасло «соціалізації землі» у прийнятому 18 січня 1918 р. тимчасовому земельному законі, чим «Рада допустилася грубої помилки, відштовхнувши від себе помірковані та заможні елементи села. Якби не це, напевно вдалося б уникнути правового перевороту, що його 25 квітня 1918 р. здійснив генерал Павло Скоропадський» [229, с. 15]. Разом із тим, позитивним аспектом є підкреслення І. Лисяк-Рудницьким творчих досягнень Української Центральної Ради в інших сферах, на що спроможні не всі дослідники зазначеного періоду. Зокрема, це політика в питанні національних меншин. Закон про національно-персональну автономію від 22 січня 1918 р. гарантував національним меншостям в Україні «повну самоуправу в освітніх і культурних справах. Цей закон робить честь не тільки демократизмові та гуманності керівників Української Центральної Ради, але також їхній державній мудрості» [229, с. 15]. Це «блискуча перемога українських національних партій у виборах до всеросійських Установчих зборів, повний тріумф представників Центральної Ради над більшовиками на Першому з'їзді Рад України, твердість і гнучкість, виявлені молодими

українськими дипломатами під час мирових переговорів у Бересті» [229, с. 17].

Досліджуючи зазначений період, побіжно про РНМ УНР згадує В. Верига у своїй праці «Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 рр.». Він наводить персоніфіковану характеристику українських соціалістичних партій (УСДРП, УПСФ, УПСР, УДХП, УПСС, УФДП), українського Союзу хліборобів-власників, організації Поалей Ціон; роботи Всеукраїнського селянського з'їзду, Другому військовому з'їзду; висвітлює більшовицько-українську війну грудня 1917 р. Окремий, незначний за обсягом розділ присвячений уряду В. Голубовича. Він містить лише інформацію про розробку земельного закону, який, на думку В. Вериги, «базувався не на українських хліборобських традиціях, а на московській доктрині «общини» [163, с. 222]. Не має згадки про РНМ УНР і в підсумковому розділі роботи, в якому перераховуються прорахунки Української Центральної Ради. Урядова влада – Генеральний Секретаріат та В. Винниченко згадуються у негативному плані і дотично.

У сучасній українській науковій літературі вказується на оформлення «парадоксальної ситуації, коли, здається, в Українській революції не було жодного партійного функціонера, якого б не спробували звинуватити у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих.» [274, с. 15]. Канадський дослідник О. Брик зазначає, що є «повні підстави твердити, що ті особи, з яких складався уряд Української Народної Республіки, мали більше додатніх сторін, ніж від'ємних. А цього факту вистачає, щоб тих людей поважали за позитивних чи конструктивних. І тому вони заслуговують на признання, тобто на моральну вдячність з нашого боку» [161, с. 5].

Третя група представлена працями науковців радянського періоду. Крах доби національно-визвольних змагань зумовив оформлення та абсолютне домінування в історичній науці у часи радянської влади погляду на історичні події з ідеологічних засад. Радянська історіографія весь період національно-визвольних змагань та революційні події 1917-1921 рр.

виписувала з класового підходу. Історики, як довоєнного часу, так і повоєнного періоду, вказували на «контрреволюційну» суть та політику Української Центральної Ради; вона визначалася як буржуазно-націоналістична організація. Про це яскраво свідчить аналіз наукового дослідження П. Калениченка про розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади [207]. У радянській Україні події Української революції розглядалися через призму визначальної ролі пролетаріату та політики Комуністичної партії України. Зокрема, з таких позицій висвітлюються у праці Ю. Кондуфора і В. Астахова революційні події в Харкові [216]. Радянська історико-правова наука не мала умов для об'єктивного вивчення історії національно-визвольних змагань доби УЦР.

У 70–80-х рр. ХХ ст. зростає інтерес українських істориків до періоду Української революції, у тому числі до діяльності національних партій. В окремих наукових публікаціях ми зустрічаємо цінний фактичний історичний матеріал з проблеми, що нас цікавить. Це праця І. Кураса («Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине» (К., 1978 р.), в якій містяться політичні програми національних партій, інші матеріали, що відображають політичну боротьбу у досліджуваній нами період. Автором досліджена драматична історія діяльності УПСР, УСДРП та інших національних партій [226].

Четверта група включає сучасні історичні наукові розвідки, як вітчизняні, так і зарубіжні. Зауважимо, що новітня історіографія відтворює та аналізує основні події доби Української Центральної Ради на основі опрацювання нових архівних матеріалів, що зумовлено відкриттям після проголошення незалежності України спецфондів, введення у науковий обіг великого обсягу джерельної інформації, об'єктивної та аргументованої щодо революційних подій 1917–1921 рр.

Дослідження національно-визвольних змагань доби Української Центральної Ради українськими істориками здійснюється досить активно. З цієї проблематики захищено більше 250-и кандидатських та докторських

дисертацій. Дотичними до аналізованого нами періоду є дисертаційні дослідження Т. Бевз [324], П. Губи [337], І. Дацківа [338], Ю. Довгана [339], С. Донченка [340], О. Єфименко [341], В. Капелюшного [343], Г. Кривошій [346], О. Любовець [353].

Актуалізується увага до вивчення політичних поглядів та діяльності учасників подій Української революції. Досліджуються біографії В. Винниченка [352], Н. Григорієва [363], М. Міхновського [328], А. Ніковського [334], І. Огієнка [152], С. Петлюри [336], Є. Чикаленка [326], М. Шаповала [348] та інших.

Аналізуючи зазначені наукові розвідки, ми вважаємо за доцільне виокремити, перш за все, узагальнюючі праці, у яких містяться методологічні критерії до вивчення зазначеної проблематики; по-друге, ті, які є дослідженнями безпосередньо процесу створення та формування складів РНМ, спроб реалізації задекларованої політики.

Вагомими, узагальнюючими комплексними дослідженнями історії Української революції є праці В. Солдатенка. Висвітлюючи діяльність Української Центральної Ради та здебільшого Генерального Секретаріату, він характеризує обставини, за яких був усунутий уряд В. Винниченка; суперечності між лідерами Української Центральної Ради В. Винниченком та С. Петлюрою, проблемні аспекти українізації армії; суть січневої кризи у керівництві УНР; умови підписання договору між Української Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною; коментує березневу урядову кризу та протистояння УЦР союзу правих сил на кінець квітня 1918 р. [281; 279; 275; 276; 272; 277; 278].

Одним із перших проблематику Української революції почав вивчати В. Верстюк, у працях якого знаходимо загальну характеристику причин та умов Української революції, об'єктивний аналіз універсалів Центральної Ради, чіткий хронологічний виклад подій та фактів та ін. [166; 169, 167]. Зокрема, В. Верстюк, розглядаючи розв'язання земельного питання УЦР, зосереджує увагу на роботі селянських з'їздів, рад селянських депутатів,

аналізує есерівську програму соціалізації землі, обговорення земельної політики українською владою, основні засади аграрної перебудови, викладені в III Універсалі та тимчасовому земельному законопроекті; автор також пояснює причини його прийняття поспіхом, без обговорення на пленарному засіданні дев'ятої сесії Української Центральної Ради [165].

Спільна праця В. Верстюка та В. Солдатенка «Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)» на широкій документальній основі (використані та проаналізовані праці учасників та діячів Української революції, тогочасна періодика, архівні матеріали) відтворює революційні події 1917–1920-х рр. У ній розкрито національно-державотворчі тенденції на українській території в контексті розвитку російської революції, встановлення державної самостійності в Україні, партійно-політичну боротьбу за вибір перспектив її розвитку, причини, що призвели до завершення Української революції [170].

Окремо виділимо довідник В. Верстюка та Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради» [164] та словник-довідник «Українське державотворення», більшість статей якого укладено за авторством О. Мироненка [294]. У першому із них знаходимо значний біографічний матеріал щодо діяльності учасників Української революції, зокрема Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату, РНМ; наведено списки їх членів, складена хронологія найважливіших подій; словник-довідник аналізує діяльність генеральних секретарств (народних міністерств); підкреслює послідовність політики під час зміни складу уряду, наводить його персоніфікацію.

Зазначена проблематика ґрунтовно розглядається І. Лебедевою, О. Кудлай, П. Гай-Нижником, але не повністю й не у всіх напрямках. Комплексне спеціальне висвітлення в історичній літературі діяльності РНМ УНР відсутнє. У кандидатській дисертації І. Лебедевої «Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.)» висвітлюється організація діяльності

РНМ у січні – квітні 1918 р., формування урядової структури, вирішення урядом питань забезпечення своєї діяльності, досліджена структура органів вищої та центральної виконавчої влади, формування системи місцевих органів державного управління, діяльність уряду УНР зі створення органів місцевої адміністрації та самоврядування, політика уряду УНР щодо формування системи органів управління економікою та контрольно-ревізійних установ. Значну увагу І. Лебедева приділяє політичним суперечностям в УПСР, УСДРП, УПСФ з приводу формування РНМ. Автор виділяє три етапи функціонування уряду за часів Української Центральної Ради. Третій етап розпочинається із створення РНМ. Але не всі аспекти урядової діяльності нею розкриті, зокрема, не висвітлена діяльність РНМ під час перебування у другій половині січня 1918 р. в Києві, в евакуаційний період, реалізація урядом декларації від 24 березня 1918 р. [350]. Причини та розвиток політичної кризи в УНР напередодні її падіння розглядаються також в її статті [227, с. 28–31].

О. Кудлай дослідила проблеми створення й діяльності декількох міністерств – внутрішніх справ, міжнародних справ, земельного міністерства. Історія зазначених міністерств вивчається нею хронологічно послідовно з моменту створення відповідних генеральних секретарств та включно з аналізом діяльності їхньої політики. Більша увага зосереджується на проблемах забезпечення функціонування та реалізації Генеральним Секретаріатом задекларованої політики, діяльність РНМ висвітлюється недостатньо для уявлення повної картини її роботи. Розкриваючи функціонування Народного міністерства внутрішніх справ, О. Кудлай вказує на зміну керівництва (з 18 січня 1918 р. – П. Христюк, з кінця березня – М. Ткаченко); наводить аналіз перших прийнятих документів – циркуляр від 7 березня 1918 р. про застосування української мови в усіх громадських та державних інститутах, розпорядження про виконання земельного закону, циркуляр до населення з поясненням приходу австрійських і німецьких військ. Розкривається допомога, у тому числі фінансова, департаменту

місцевого самоврядування міністерства відповідним органам; законопроектна робота (за підрахунками О. Кудлай, міністерство підготувало 16 проектів законів, з яких 10 було ухвалено) [222, с. 101–102]. У висновку зазначається, що міністерство внутрішніх справ не мало довгострокової програми діяльності, «організувалося і працювало відповідно до проблем, що поставали на порядку денному та потребували вирішення» [222, с. 103].

В діяльності міністерства зарубіжних справ за уряду В. Голубовича О. Кудлай розкрито перебіг подій в Брест-Литовську під час підписання 24 лютого 1918 р. українською делегацією мирного договору з країнами Четверного союзу. Підбиваючи підсумки, вона зазначає, що процес організації закордонного відомства на кінець квітня 1918 р. ще не був завершений, однак як урядова інституція з внутрішньою структурою, відповідно до цілей, завдань і функцій, народне міністерство внутрішніх справ склалося [224, с. 104].

П. Гай-Нижник досліджує діяльність РНМ УНР у загальному контексті перебігу подій часів УНР і ЗУНР [178] та в окремій праці розглядає формування центральних і місцевих органів виконавчої влади за доби Центральної Ради. Аналізуючи становище урядової влади з 11 січня по 29 квітня 1918 р., він пише, що саме цей період «характеризується спробами уряду пристосувати систему центральних органів до потреб суверенної держави» [179, с. 240]. РНМ УНР, як і Генеральний Секретаріат, підкреслює автор, частину своїх повноважень делегувала виділеним із її складу профільним комітетам; на той час кожне міністерство вже мало свою власну канцелярію, поділялося на департаменти та відділи. Аналізуючи спогади С. Шелухіна, В. Вернадського, М. Шаповала, П. Гай-Нижник приходять до висновку про недоліки у кадровому забезпеченні урядових структур, пов'язані із тим, що від державної служби усувалися кваліфіковані, але «соціалістично несвідомі» урядовці. Серед основних недоліків діяльності РНМ УНР П. Гай-Нижник відзначає: відсутність державного бюджету та фінансового забезпечення уряду, ефективної виконавчої системи на місцях та

виконавчої вертикалі. На його переконання, Уряд УНР вважав можливим «пристосувати до нових умов місцеві органи, які діяли в Росії після Лютневої революції» [179, с. 259], а саме, органи місцевого самоврядування, земства, земельні та продовольчі комітети. Але і зазначені органи, і створена нова губерньська і повітова влада (комісари) не стали ефективною виконавчою системою влади. До дієвих здобутків функціонування уряду В. Голубовича П. Гай-Нижником віднесено впровадження українського діловодства, закладення основ вітчизняної державної організації й формування та становлення інституту державної виконавчої служби в Україні сучасного зразка.

Волинський період у діяльності державних інституцій УНР розглядається О. Дем'янюком. Він пояснює від'їзд українських державних органів влади із Києва у зв'язку з неможливістю його захисту від більшовицьких військ, аналізує урядову роботу в Житомирі. Але висвітлена вона лише частково, в основному розкривається перерозподіл обов'язків між членами РНМ, підготовка відозви РНМ, прийняття рішення про опублікування законів, підготовка законопроектів про випуск грошової одиниці, прийняття циркуляру РНМ про провадження української мови в діяльності місцевих органів влади) [200]. О. Дем'янюком показані лише окремі зміни соціально-економічного і суспільно-політичного характеру у Волинській губернії в період присутності на цій території німецьких військ у 1918 р. [201, с. 27]. Повний аналіз діяльності РНМ в евакуаційний період відсутній.

Достатньо широко українськими істориками розглядається військове будівництво у добу Української Центральної Ради, виходячи з того, що одним із основних чинників, який привів до падіння української влади, була її неспроможність відстояти свою державу через відсутність дієздатної національної армії. Більшість із науковців, використовують мемуарні праці, в яких викладений значний аналітичний матеріал. Українські військовики, вимушено опинившись в еміграції, намагалися зрозуміти причини своєї

поразки шляхом проведення науково-історичних досліджень. Історіографічний аналіз наукових та аналітично-мемуарних праць української військової еміграції (генералів М. Омеляновича-Павленка, О. Удовиченка, В. Проходи, полковників В. Савченка, В. Кедровського, М. Капустянського, старшини В. Кучабського та інших) здійснює О. Фуртес. Він приходить до висновку, що українська військова еміграція у міжвоєнний період досліджувала процеси військового будівництва, детальніше: роботу всеукраїнських військових з'їздів, українізацію російської армії, формування перших частин української армії, бойові дії українського війська при обороні Києва у січні-лютому 1918 р. [296, с. 95]. Прорахунки, недоліки, проблеми у цій сфері, допущені РНМ, допомагають нам зрозуміти праці, в яких аналізується зазначена політика за часів Генерального Секретаріату. Це наукові розвідки В. Лободаєва [351], Я. Тинченка [286], З. Стефаніва [282], О. Удовиченка [292] та інших науковців.

Найбільш ґрунтовний виклад будівництва української армії РНМ ми зустрічаємо у працях В. Слюсаренка [271] та В. Голубка [332]. Останнім розглядається військове будівництво в Україні доби УЦР, та розбудова Української регулярної армії Народним військовим міністерством УНР протягом березня – квітня 1918 р. В. Голубко вважає, що уряд УНР «беззастережно став на шлях розбудови регулярної армії», цьому сприяла позиція голови Центральної Ради М. Грушевського, військового міністра РНМ О. Жуковського. В Україні відбулася докорінна переорієнтація військової політики на користь розбудови боєздатної регулярної армії [332]. Діяльність УНР із створення власних збройних сил в грудні 1917 р. до квітня 1918 р. досліджується П. Ткачуком, який називає наступні найважливіші причини краху військової політики української влади: відсутність чітко розробленого плану створення національних збройних сил, випадки прямого заперечення їх необхідності Україні; брак практичного досвіду у військовому будівництві, гостра нестача вищих офіцерських кадрів української

національності [289, с. 61]. Зазначена проблематика вивчається також Л. Гарчевою [180].

В. Слюсаренко досліджує біографію народного міністра військових справ О. Жуковського та розкриває його діяльність у зазначеній сфері. Ним аналізується програма створення Української регулярної національної армії за урядовою декларацією від 24 березня 1918 р. та її впровадження, у тому числі – реорганізація Військового міністерства, Генштабу Армії УНР [271]. Становлення контррозвідки УНР вивчається В. Сідаком [268].

Окремі аспекти формування українських збройних сил в полі зору В. Лободаєва, Г. Савченка. Так, В. Лободаєвим та Г. Савченком досліджується діяльність загонів українського Вільного козацтва в лютому-квітні 1918 р. Науковці розкривають наявність сил Вільного козацтва, їхню участь у звільненні території Катеринославщини від більшовицьких військ, процес розформування та ліквідації козацтва. На думку авторів, «бойова діяльність загонів Вільного козацтва гальмувала процес відновлення влади УНР у ході лютнево-березневого контрнаступу українсько-німецьких військ» [231]. Г. Савченком на основі використання широкого кола фактичного матеріалу висвітлюється перебіг військових дій в період Української революції [264].

Досить активно представниками історичних та юридичних наук вивчається питання реалізації земельної політики доби Української Центральної Ради. Серед історичних праць відзначимо дослідження І. Хміля, В. Лозового, О. Господаренко, О. Кудлай, кандидатські дисертації Н. Ковальнової, Б. Малиновського. Зокрема, І. Хміль висвітлює вплив міжпартійної полеміки на процес формування земельного законодавства УЦР, маневрування урядової влади у вирішенні земельного питання [297]. Становище селянства під час перебування в Україні німецько-австрійських військ характеризує В. Лозовий, підкреслюючи, що діяльність цих військових частин в Україні дискредитувала українську владу, остаточно підірвала її авторитет, засвідчила слабкість [233, с. 113]. В. Лозовим наведені

яскраві приклади невдоволення селян політикою центральної та місцевої влади в аграрних реформуваннях та їхнє сприйняття більшовицької пропаганди в період діяльності УЦР [234, с. 108–117]. Аграрне питання в політиці Української Центральної Ради розкривається Д. Писаним [371].

Урядова діяльність у земельному питанні висвітлена О. Кудлай, яка на основі архівних та інших документальних матеріалів аналізує: організацію, внутрішню структуру та завдання Народного міністерства земельних справ; підготовку та ухвалення земельного законопроекту; спроби міністерства забезпечити проведення посівної кампанії весною 1918 р. Визначаються перешкоди та проблеми на шляху впровадження у життя земельного закону та посівної кампанії – «втручання в роботу земельних комітетів місцевих адміністраторів, військової влади, як української, так і іноземної, відсутність коштів на утримання земельних комітетів, неузгодженість дій департаменту земельних справ» [223, с. 110].

Діяльність національних урядів в аграрній політиці розглядається у кандидатських дисертаціях Н. Ковальнової та Б. Малиновського. Н. Ковальова дає порівняльний аналіз аграрної політики українських національних урядів, щодо діяльності РНМ УНР в селянському питанні, та зазначає, «що остаточно концепцію земельної реформи уряд В. Голубовича, більшість в якому становили українські соціалісти-революціонери, так і не розробив: земельний закон носив лише тимчасовий характер, до того, ж він не регламентував економічний механізм реалізації реформи» [344, с. 15]. Б. Малиновський розкриває аграрну політику Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р. та підкреслює, що діяльність німецько-австрійських військ була пов'язана із численними порушеннями (проведення несанкціонованих українською владою реквізицій продовольства, втручання у внутрішнє управління) [355].

Зазначена проблематика вивчається також правниками. Значний фактичний матеріал міститься також в праці П. Захарченка «Селянська війна в Україні: рік 1918» [205]. Про вплив партійності членів Української

Центральної Ради на земельне законодавство вказують у своїй праці А. Рогожин та В. Гончаренко. Автори розкривають як недоліки земельного закону, так і його позитивні якості – демократизм, спадковість земельної власності [260]. О. Волошко аналізує резолюції Першого Всеукраїнського селянського з'їзду, які стали основою земельного законодавства Української Центральної Ради, зміст III Універсалу у сфері земельної політики, Тимчасовий земельний закон [173, с. 258–260].

Важливим напрямком діяльності будь-якого уряду є економічна політика, але, як правильно зазначає в своєму дисертаційному дослідженні В. Капелюшний, на сьогоднішній день ще немає жодної публікації або дисертаційного дослідження, які б комплексно і ґрунтовно досліджували економічну політику урядів періоду визвольних змагань, у тому числі РНМ УНР [343, с. 4]. Соціально-економічне становище та територіальний поділ українських земель в роки Першої світової війни та напередодні революційних подій в Україні розкривають І. Толокньов (становище залізничного транспорту) [364], Н. Шапошнікова (продовольче забезпечення на українських землях) [365], В. Шабельников (адміністративні зміни та територіальне управління) [300]. Аналізуючи діяльність української влади в економічній сфері, автори підкреслюють нерішучість Української Центральної Ради та її урядів у прийнятті економічних рішень, їхню неготовність та уповільненість у вирішенні економічних проблем самостійної української держави, в результаті чого вони фактично втратили підтримку свого населення.

Фрагментарно проблеми економічного розвитку України за німецької військової присутності розглядає у своєму дисертаційному дослідженні Н. Кришина. Вона акцентує на тому факті, що, окрім економічних зобов'язань перед Німеччиною, Україна мала забезпечувати продовольством і німецькі війська, які перебували на її території. Схема постачання союзницьких військ була вироблена українським урядом (за грошову плату, за цінами встановленими державою, через продовольчі депо при українських

інтендантських продовольчих магазинах), але німецькі війська її постійно порушували, самовільно реквізуючи продовольство у населення та відправляючи його у Німеччину [347]. О. Гавриленко та І. Логвиненко вважають, що Центральна Рада змушена була йти на підписання не цілком рівноправних економічних угод з Четверним союзом, тому що єдиною гарантією збереження влади на той час для неї була присутність в Україні німецьких військ. Але, побоюючись хисткості свого становища, спалаху масових селянських виступів через німецьку реквізиційну політику, вдавалася до прийомів «прихованого саботажу» [175]. Г. Карпенко висвітлює селянський рух за часів австро-німецької присутності в Україні [210].

Більшість дослідників, розглядаючи економічну політику, зосереджують свою увагу на урядовій діяльності щодо розвитку фінансової системи. Проблеми її становлення та розвитку за часів РНМ розглядають П. Гай-Нижник, А. Ткаченко, В. Іващенко, М. Серeda, А. Макаруч. П. Гай-Нижник висвітлює проблеми становлення Народного міністерства фінансів УНР, його структуру (загальна канцелярія, кредитова канцелярія, департаменти, дирекція ощадних кас, Державний банк, окремий корпус охорони), завдання та принципи роботи підрозділів, діяльність фінансової та бюджетної комісії. Основними проблемами діяльності Народного міністерства фінансів називаються недостатність кадрового забезпечення, комплектування, нечіткість структуризації, визначення завдань і обов'язків підрозділів міністерств, знаходження їх у стадії формування на кінець квітня 1918 р. Визначаються конкретні заходи у зазначеній сфері, які необхідно було б здійснити Народному міністерству фінансів для забезпечення його ефективної діяльності [177].

Проблеми розвитку фінансової системи в УНР досліджує А. Серeda. Вона вказує на позитивні зрушення, а також на труднощі з нормалізацією грошового обігу – на території України одночасно «ходили» українські гривні, російські карбованці, німецькі марки, австрійські крони. За таких обставин урядовій владі проблематично було здійснювати ефективну

фінансову політику [266, с. 26]. Заходи РНМ УНР у сфері регулювання банківської діяльності висвітлюються А. Ткаченко. До них відносяться спроби законодавчо врегулювати правовий статус центральної банківської установи УНР (Державний банк), прийняття рішення про припинення діяльності українських банків, правління котрих містилося за межами України [288]. На думку А. Ткаченко, вирішення зазначених завдань сприяло б вирішенню більшості проблем у цій сфері. В. Іващенко досліджуються проблеми становлення нормативно-правової бази податкової політики Української Центральної Ради та РНМ УНР, її законодавче оформлення. У висновку вказується, що в Україні почалося активне створення власної нормативно-правової бази з оподаткування селянства, була зроблена спроба налагодити бюджет, введена національна валюта, прийнято низку законів, які стали фундаментом податкової системи УНР [206]. Спроби РНМ забезпечити паритет валют УНР і держав Четверного Союзу у лютому – квітні 1918 р. розглядаються А. Макарчуком, який, аналізуючи перемови між УНР і Четверним союзом з приводу надання Україні позики, наводить дані про зміни відсоткової ставки для українського уряду, приходять до висновку про наявність на кінець 1918 р. реальної картини паритетів вартості всієї грошової маси, що мала ходження в Україні [318]. Особливістю цих наукових досліджень є висвітлення вказаних напрямків діяльності урядової влади хронологічно, послідовно протягом усієї доби Української Центральної Ради, як за часів Генерального Секретаріату, так і РНМ.

Значною проблемою для УЦР та уряду у добу національно-визвольних змагань була відсутність взаємозв'язку із місцевими органами влади. Рівень визнання міськими думами влади УНР досліджує В. Бойко [160], діяльність земств Правобережної України в роки Української революції вивчає І. Верховцева [329], становище міського самоврядування Середньої Наддніпрянщини аналізує Т. Плаксій [356]. Ними зроблені аналогічні висновки про те, що легітимність влади Української Центральної Ради місцевими органами ставилася під сумнів, тісного взаємозв'язку між

центральною та місцевими інституціями не було, не налагодженим був контроль за виконанням розпоряджень РНМ, фінансова допомога периферії надавалася в незначних розмірах. В. Гвоздик відзначає, що на відношення населення до української влади негативно впливала партійно-політична боротьба за владу [181], О. Старух підкреслює, що за цих умов державний статус України послаблювався [361].

Становище та діяльність органів самоврядування розглядають В. Терещенко [284], В. Федунів [321], В. Яценко [309]. Інформативний матеріал про місцеві органи влади, земельні комітети, їх спроби реалізувати політичну лінію Української Центральної Ради та РНМ на Півдні України ми знаходимо у працях О. Господаренко. Нею висвітлюється, зокрема, господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецького перебування на українській території, спроби розмежування народним міністерством земельних справ сфер компетенції між земельними комітетами і міським самоврядуванням, розвиток муніципального підприємництва [335; 184; 185]. Ця інформація допомагає нам з'ясувати комплексну картину перебігу подій та проблем тогочасного періоду у сфері налагодження відносин між центральною та місцевою владою.

В окремих наукових працях розглядаються різні напрямки діяльності РНМ УНР. Значна увага фахівцями приділяється дослідженню взаємовідносин робітництва і УЦР. Одним із перших зазначену проблематику почали досліджувати О. Реєнт [257; 258] та Г. Кривоший [346]. Зокрема, Г. Кривоший зазначає, що внаслідок не достатньо виваженої робітничої політики Української Центральної Ради частина робітників підтримала не українську владу, а більшовиків, політика яких виключала існування суверенної української держави. Найбільш ґрунтовно спроби вирішення робітничого питання першою українською владою розкриті в дисертації та публікаціях Б. Андрусишина, який розглянув робітничу політику як складову соціальної політики, підкреслив її декларативний та

непослідовний характер та відсутність ефективних заходів щодо її реалізації [154; 323].

Державотворчим процесам в Україні найбільше уваги приділяють О. Гомотюк [333], О. Грибенко [367], В. Сергійчук [265], В. Стрілець [362], В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик [225], Ю. Павленко [245], А. Панюк, М. Рожик [249].

Становлення системи законодавства України в період Української революції, зокрема законотворча діяльність Української Центральної Ради та її урядів висвітлюється в кандидатському дослідженні Т. Подковенко [357] та публікації Ю. Вовка [172], В. Гончаренка та А. Рогожина [259], М. Костриці [317], В. Купрійчука [370], А. Ткаченка [287]. Вказані автори приходять до фактично однозначного висновку про те, що, не дивлячись на складні міжнародну та внутрішню ситуацію в Україні, у законодавчій сфері українська влада мала певні успіхи: в тогочасний період були прийняті важливі для створення самостійної та незалежної держави перші закони в більшості сфер суспільного життя.

Не достатньо дослідженими є питання реалізації РНМ УНР судової реформи в січні – квітні 1918 р. Значною мірою відсутність ґрунтовних наукових досліджень зумовлюється відсутністю інформаційного матеріалу. З початком більшовицької окупації української території діяльність багатьох судів була зупинена, документація знищена. О. Грибенко [314], І. Гуцалюк [315], О. Насадюк [242], Д. Ярош [308] відзначають, що активізація роботи Міністерства судових справ відбулася лише наприкінці квітня 1918 р., напередодні гетьманського перевороту. Активізується увага до вивчення політики Української Центральної Ради щодо національних меншин [235], реалізації соціальної політики [209, 151].

Спроби розв'язання УЦР і РНМ релігійних проблем є найменш вивченими. Окремі аспекти державно-церковних відносин висвітлюються фрагментарно і поверхово. В. Капелюшний виловлює думку, з якою ми повністю погоджуємося, що найважливіші комплекси й види джерел з цього

питання ще не опубліковані, що зумовлює відсутність ґрунтовних досліджень. У більшості публікацій здійснюється лише констатація окремих фактів та подій, пов'язаних з взаємовідносинами церкви та політичних партій, державна політика та діяльність партій у вирішенні нагальних релігійно-церковних питань не знайшла ґрунтового відображення в літературі [343, с. 287–290]. Найбільш ґрунтовними є дослідження у цій сфері М. Єсіпа та Л. Ландика [203], В. Силантьєва [359], Г. Лаврик [349].

Дипломатія РНМ та діяльність народного міністерства міжнародних справ розглядають Д. Будков, Д. Веденєєв, О. Павлюк, П. Тригуб та інші науковці. Відзначаємо публікацію П. Тригуб, який ґрунтовно характеризує відносини УНР з Радянською Росією та Четверним союзом, вказує на різні політичні позиції УНР щодо них [290]. В. Веденєєв та Д. Будков розглядають суспільно-політичні передумови участі України у міжнародних відносинах та створення дипломатичного та консульського апарату [171], О. Павлюк критично відноситься до результатів міжнародної діяльності УНР, вказуючи на відсутність взаємопорозуміння з Росією, визнання Антанти, грабіжницький мирний договір з Четверним союзом [247, 248]. Формування та діяльність дипломатичних представництв розглядає В. Соловйова [360]. Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти вивчають І. Дацків [198], В. Косик [219], І. Мягкий [240], з США – Р. Симоненко [267], О. Павлюк [246].

Діяльність РНМ у період німецько-австрійського перебування на українській території розкривається у працях Р. Пирога, фрагментарно – І. Дацківом та Н. Кришиною, О. Гавриленком, І. Логвиненком. Зокрема, Р. Пиріг розглядає проблеми взаємовідносин між українською центральною владою та німецьким військовим командуванням весною 1918 р., ставлячи за мету реконструювати розвиток зазначених взаємин, висвітлити тогочасну політику УНР, проаналізувати чинники, які схилили німецьке військове командування до усунення УЦР [254, с. 49]. Вагомою для нашого дослідження є вказівка автора на відсутність до середини березня 1918 р.

постійних робочих контактів української та німецької сторони, що затримувало переговорний процес; зосередження всієї повноти влади в Україні начальником німецького штабу генералом В. Гренером, повноважним представником МЗС Німеччини послом А. Муммом фон Шварценштейном, їхнє свавілля щодо проведення реквізицій майна і фуражу. РНМ, вказується Р. Пирогом, неодноразово розглядала на своїх засіданнях інформацію про перебування та поведження іноземного війська в Україні, але досить пасивно, члени уряду В. Голубовича виявилися у цьому питанні «слабкими аналітиками». На думку Р. Пирого, це зумовлювалося – запрошенням іноземних військ українською стороною, не виробленням договірно-правових підстав їх перебування в Україні, з'ясуванням німецькою стороною безпорадності української влади [253].

Перебіг подій щодо запрошення в Україну військової допомоги з боку Четверного союзу (обговорення та дискусії на засіданнях РНМ, пропозиції М. Порша, генерального секретаря з військових справ, О. Жуковського, народного міністра військових справ), просування українською територією німецько-австрійських військ детально висвітлює І. Дацків [199].

Відзначимо, що в історичній та історико-правовій науці склалася двозначність щодо перебування німецько-австрійських військ в Україні у 1918 р. У роки радянської влади історики оцінювали знаходження німецько-австрійських військ в Україні як її окупацію, сучасна історіографія зазначає на некоректність такої оцінки, німецько-австрійські війська перебували на території України на запрошення української влади, тому більш правильним є вказівка на присутність німецько-австрійських військ в Україні. А окупаційний режим був встановлений із вторгненням більшовицьких військ.

До цього часу науковцями продовжується дискусія щодо причин падіння Української Центральної Ради та приходу до влади П. Скоропадського. Серед сучасних учених, які досліджують прорахунки та історичні уроки Української Центральної Ради та її уряду у внутрішньополітичній та зовнішній діяльності, відзначимо В. Солдатенка,

В. Верстюка, С. Кондратюка, Я. Грицака, П. Гай-Нижника, С. Горака, І. Гуцуляка, О. Гавриленка та І. Логвіненка, О. Яременко. Відзначимо особливі позиції фахівців з цього питання. Зокрема, В. Солдатенко досліджує недоліки у діяльності Української Центральної Ради у співвіднесенні до їх аналізу діячами та лідерами Української революції [274, с. 434–442], В. Верстюк причини падіння української влади бачить у зростанні деструктивних суспільних настроїв [168, с. 13], С. Кондратюк розмежовує безпосередню причину поразки української влади та ряд загальних [215, с. 27], Я. Грицак зазначає на недозрілість національного визвольного руху в Україні [193, с. 264], О. Яременко вказує на недооцінку українською владою хліборобського руху та німецької присутності [366, с. 11], П. Гай-Нижник – вважає за головну помилку узурпування влади соціалістичними представниками УНР [176, с. 133], Б. Андрусин вказує на зовнішній фактор: УНР не змогла протистояти більш як мільйонній Червоній армії [153, с. 119], В. Кондратюк та С. Буравченкова – відзначають зовнішній фактор, а саме, неспроможність Української Центральної Ради та РНМ виконати зобов'язання перед країнами Четверного Союзу [213, с. 153]. Найбільш повно, з нашого погляду, причини падіння української влади зазначають О. Гавриленко та І. Логвіненко, вказуючи на комплекс причин, серед яких основні: відсутність боєздатних військових сил, дієздатного адміністративного апарату, постійні партійні суперечки між владними українськими партіями та їхніми лідерами, недостатня увага вирішенню соціально-економічних проблем у державі питанням [175, с. 2–10].

Аналіз праць зарубіжних істориків дозволяє зробити висновок щодо їх переважної уваги до питань вторгнення більшовицьких військ на українську територію, боїв за Київ, умов підписання Брестського миру, російсько-українських територіальних відносин. Зокрема, російськими істориками В. Пученковим [256], В. Булдаковим [159], Д. Гейденієм [183] обґрунтовано встановлюється неможливість утримати УЦР та РНМ Київ за його штурму військами М. Муравйова, жорстокість більшовицьких військ у придушенні

української влади. І. Михутіна високо оцінює дипломатію української делегації в Брест-Литовську, але справедливо відмічає, що саме недієздатність Української Центральної Ради в той період була каталізатором прискореного підписання миру з Четверним союзом [239]. Дискусійною, з нашого погляду, є позиція Л. Мазуна, який висловлює думку, що окремі області, які нині знаходяться у складі України, в 1917 р. де-юре і де-факто відносились до Росії, тому про українсько-російські відносини того часу мова не може йти [354].

В. Солдатенко, підсумовуючи науковий доробок дослідників Української революції пише: «не всі публікації рівноцінні, ...не все в них відповідає найважливішим критеріям, проте загальну картину національно-демократичної революції вони відтворюють, дають оцінку основним етапам і подіям, діяльності політичних сил та окремих осіб» [277, с. 66].

Отже, погоджуючись із висловленим поглядом, ми вважаємо, що необхідний комплексний аналіз діяльності РМН як цілісного механізму, який нині в історичній науці відсутній.

1.2. Джерельна база

Наукове дослідження обраної проблеми здійснювалося на основі використання широкого кола джерел, які сприяли розкриттю об'єкта та предмета дослідження. Джерельну базу роботи становлять архівні матеріали, опубліковані збірники документів та матеріалів, мемуари, періодичні видання. Всю джерельну базу можна розподілити на чотири групи.

До *першої* групи джерел віднесемо архівні матеріали.

Документи вищих органів влади УНР, які мають архівне зберігання, ми можемо класифікувати за походженням:

- прийняті Українською Центральною Радою (ф. 1115 ЦДАВО України), Генеральним Секретаріатом та РНМ (ф. 1063 ЦДАВО України), РНМ (ф. 1064 Рада Міністрів Української Держави);;
- прийняті народними міністерствами УНР (ф. 1434 Міністерство фінансів УНР; ф. 3266 Генеральне секретарство праці; Народне міністерство праці УНР; ф. 3690 Державний контроль УНР, ф. 1118 Народного міністерства торгівлі і промисловості УНР; ф. 1209 Народного міністерства судових справ УНР, ф. 1434 Міністерства фінансів УНР; ф. 2199 Міністерства фінансів української держави; ф. 2592 Народного Міністерства закордонних справ). Для архівних матеріалів вказаних міністерств типовими документами є витяги із рішення уряду, матеріали засідань дорадчих органів при уряді, законопроекти, інші підзаконні акти (накази, інструкції), бухгалтерська та фінансова документація, доповідні записки, аналітичні огляди, листування із підвідомчими організаціями, особові справи співробітників [251, с. 113].

У зазначених фондах знаходяться різні за змістом, значимістю та формою джерельні матеріали, зокрема, ф. 1115 Української Центральної Ради ЦДАВО України, містить статут канцелярії Української Центральної Ради, резолюції, телеграми, меморандуми УЦР, листування з міністерствами, структурними підрозділами, інформацію про участь депутатів в засіданнях,

про виплату грошей та інші. Ф. 1063 Генерального Секретаріату, Ради Народних Міністрів УНР ЦДАВО – включає витяги з протоколів засідання Української Центральної Ради, протоколи засідань Генерального Секретаріату, журнали засідань Ради Народних Міністрів та Ради Міністерства земельних справ, витяги з журналів засідань РНМ та УЦР, телеграми, радіограми, інше.

Специфікою корпусу архівних матеріалів є наявність у найменованих фондах джерел, що відображають діяльність інших органів влади. Так, ф. 1115 Центральної Ради містить урядові протоколи, ф. 3690 Державний контроль УНР – протоколи (журнали) засідань РНМ УНР, листування окремими міністерствами Української Центральної Ради про затвердження бюджетів міністерств, постачання їх паливом та продуктами і з контрольними установами про надання утримання їх урядовцям; листування з Міністерством фінансів Української Центральної Ради і контролем Південно-Західних залізниць про призначення пенсій урядовцям контрольних установ.

Деякі архівні фонди доби Української Центральної Ради містять матеріали періоду Гетьманату. Для прикладу: Ф. 1064 Ради Міністрів Української Держави, окрім протоколів засідань Ради Міністрів Української держави, включає журнали засідань Ради Народних Міністрів; законопроект про видачу пайків родинам солдатів Української Центральної Ради, про існування і будівництво на території УНР залізниць, про силу законів, про порядок утворення законів та форми і порядок їх оголошення, угоду між УНР і Австро-Угорщиною про обмін полоненими та ін. Із залученням фондів Української держави ми можемо більш повно та всебічно розглянути діяльність РНМ УНР.

За службовим призначенням джерельну базу дослідження складають нормативні (закони, універсали, урядові ухвали, постанови та резолюції сесій Української Центральної Ради та з'їздів політичних партій) та виконавчі (інформації, звіти, листування установ, доповідні записки, протоколи

засідань структурних підрозділів міністерств тощо) документи.

Відзначимо важливе значення для теми дослідження постанови восьмої сесії Української Центральної Ради в земельній справі (прийнятої 17 грудня 1917 р.). У ній зазначалося про необхідність розроблення земельного законопроекту, який передбачав би повне скасування власності на землю та її соціалізацію. Загальновідомим є факт, що в урядових завданнях РНМ була правонаступницею Генерального Секретаріату. З одного боку, це виправдовувалося тим, що часу для розробки нової програми не було, але з іншого – зміна внутрішньополітичної та зовнішньополітичної обстановки, в якій знаходилася Україна, вимагала корегування політичного курсу та завдань.

До нашого часу фактично не збереглися протоколи засідань Української Центральної Ради та РНМ УНР другої половини січня 1918 р. Вони були знищені під час обстрілу Києва більшовицькою артилерією та під час наступного захоплення міста. У ЦДАВО України лише у ф. 3690 містяться протоколи засідань РНМ від 21 та 23 січня 1918 р. Реконструкцію перебігу подій ми здійснювали, аналізуючи матеріал періодичної преси («Народної волі», «Нової ради», «Киевской мысли», «Боротьби»). Зокрема, публікація у «Боротьбі» про останнє засідання дев'ятої сесії Української Центральної Ради дає відображення тогочасного становища у Києві, умов, за яких приймалися законопроекти, дозволяє зробити висновок про захоплення більшовиками Києва 25 січня 1918 р.

Період діяльності РНМ після повернення з Волині та до 27 квітня 1918 р. архівними матеріалами представлений достатньо повно. Документи народних міністерств містять фактичний матеріал, який розкриває процес формування міністерств, їхні повноваження та компетенцію, підбір та наповнення штатом, заходи щодо реалізації урядових рішень, фактично постійну реорганізацію урядових структур. Вони допомогли відтворити процес виконання народними міністерствами Декларації РНМ від 24 березня 1918 р. В зазначених фондах зберігаються оригінали документів, їх

засвідчені та незасвідчені копії; довідкові матеріали, які супроводжували обговорення відповідного питання на засіданні уряду.

Дослідження та аналіз архівних фондів дозволяють зробити висновок, що протоколи РНМ УНР розміщені в декількох фондах: ф. 3690, ф. 1064, ф. 2592, в яких зберігаються в основному копії протоколів. Майже всі урядові протоколи з 8 січня по 27 квітня 1918 р. знаходяться у ф. 3690, але розміщені не в хронологічному порядку, а за часом надходження до фонду. В хронологічному порядку розміщені оригінали урядових протоколів у ф. 1064, але їх кількість значно менша, ніж у попередньому фонді. Ґрунтовному дослідженню протоколів РНМ УНР сприяють матеріали спр. 65. оп.1. ф. 2592, в якій знаходяться копії протоколів з викладенням доповідей присутніх на засіданнях, їхні дискусії при обговоренні найбільш важливих тогочасних питань. Аналіз урядових протоколів допомагає більш повно і конкретно дослідити урядову структуру, роботу народних міністерств та інших відомств, зв'язки їхнього організаційного підпорядкування, повноваження та компетенцію. Протоколи засідань РНМ сприяли всебічному відтворенню історичних подій, розумінню причин прийняття тих чи інших рішень, з'ясуванню того, з яких питань йшла політична боротьба за владу. Стенограми деяких сесій УЦР та її засідань, сприяли більш конкретному аналізу діяльності органів вищої державної влади.

Окрема частина архівних документів вводиться вперше в науковий обіг, це, зокрема, документи, матеріали, протоколи Куп'янської повітової ради селянських депутатів Харківської губернії (ф. 1399), обіжчики Міністерства торгу і промисловості до директорів департаментів про організацію їх роботи тощо (ф. 1118).

Аналіз протоколів засідань органів української влади показує недоліки тогочасного ведення документації: іноді відсутній перелік присутніх, що унеможлиблює зробити висновок про наявність кворуму під час прийняття рішення, зазначення в протоколах питань, що заслуховувалися, та факту прийнятих рішень, відсутність інформації про їх обговорення. Окрім того, ми

можемо зробити висновок щодо прорахунків в організації роботи органів влади. Зокрема, питання, що розглядалися, не ставилися під контроль щодо їхнього виконання, не передбачалася персональна відповідальність за невиконання прийнятих рішень.

Значним інформативним джерелом дослідження теми є опубліковані документи особового походження – спогади, щоденники, приватне листування сучасників Української революції, насамперед її лідерів – В. Винниченка, політичного державного діяча, письменника, голови Генерального Секретаріату УЦР, генерального секретаря внутрішніх справ, голови РНМ; О. Жуковського, генерала армії УНР, народного міністра УНР, його спомини написані під час арешту німецькою комендатурою м. Києва та при перебуванні у Лук'янівській в'язниці. Їх вивчення сприяло розумінню політичних поглядів авторів, особистих симпатій чи антипатій, їхнього можливого суб'єктивізму у висвітленні подій і фактів. Важливим для нас є передання через документи особового походження атмосфери та колориту періоду, що досліджується, віддзеркалення суспільного життя, поглядів. Вказані документи дозволяють отримати додаткові відомості про діяльність українського уряду щодо організації урядової влади УНР.

До первісної (початкової) джерельної бази, віднесемо універсали, закони, постанови, УЦР, Генерального Секретаріату, РНМ, які були прийняті в період Української революції 1917–1918 рр. та визначали основні засади міжнародної та внутрішньої політики, урядову структуру, його повноваження, функції, джерела фінансування. Указані документи допомагають відтворити сутність урядової діяльності в добу Української Центральної Ради, її здобутки та прорахунки. У досліджуваний період вони були опубліковані в українських офіційних виданнях – «Вісті з Української Центральної Ради», «Вісник Генерального Секретаріату УНР», «Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки», а також друкувалися в періодичній партійній пресі, газетах – «Народна воля», «Нова Рада», «Боротьба», «Робітнича газета», «Самостійник» та інших.

Окремими міністерствами видавалися збірники розпоряджень, інформаційні бюлетені, циркулярні листи для внутрішнього користування та підпорядкованим органам виконавчої влади. Це, зокрема, «Бюлетень Народного міністерства продовольчих справ Української Народної Республіки», «Збірник законів, обіжних та інших розпоряджень по справам земельним в Українській Народній Республіці», «Вісник Народного міністерства земельних справ УНР» та інші. В них міститься детальна інформація, аналізуючи яку за допомогою таких методів наукового пізнання як контент-аналіз та мікроісторії, ми змогли відтворити реальну картину діяльності окремих міністерств, зрозуміти необхідність та актуальність прийняття окремих рішень.

До *другої* групи джерел відносимо опубліковані документальні збірники. У роки радянської влади публікувалися збірники матеріалів, які висвітлювали революційні події в Україні 1917–1918 рр., серед яких: «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине» [56], «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» [57]. В них міститься передрук статей з більшовицької преси, партійних архівів, які однобоко відображають революційну ситуацію на українській території, розкривають діяльність лише більшовицьких органів влади. УЦР згадується як така, що проводила контрреволюційну політику. Документальні матеріали національно-визвольних змагань містяться в дванадцятитомному збірнику «Архив русской революции» [55]. У ньому події Української революції розкриваються в контексті російських подій 1917 р. (жовтневого перевороту) та громадянської війни. Широко представлені погляди представників усіх політичних партій того часу та політичних сил.

Після проголошення незалежності України був розпочатий процес об'єктивного дослідження подій української історії. Значну роль у цьому відіграло відкриття спецфондів. Їхні матеріали містяться в опублікованих документальних збірниках, серед яких відзначимо двотомник «Українська

Центральна Рада: Документи і матеріали». Він включає більшість протоколів засідань Малої Ради, Генерального Секретаріату, РНМ. До першого тому входять матеріали з 4 березня по 9 грудня 1917 р. [66], до другого – із зазначеної дати до 29 квітня 1918 р. [67]. Для нашого дослідження важливе значення має другий том, в якому зібрані: 1) архівні джерела, а саме: а) протоколи засідань Малої Ради та інформація про них; б) протоколи засідань Генерального Секретаріату, РНМ; в) закони та законопроекти; г) урядові ноти та відозви; 2) матеріали і документи восьмої та дев'ятої сесії Центральної Ради, надруковані в періодичній пресі («Нова Рада», «Наш голос», «Киевская мысль», «Народна воля»).

Значний інформативний матеріал міститься також в інших збірниках документів: «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» [60], «Украинские политические партии конца XIX – начала XX в. Програмные и справочные материалы» [63], «Україна у XX столітті (1900-2000)» [65], «Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року» [64], «Радянсько-німецькі відносини. Від переговорів у Брест-Литовську до підписання Рапальського договору» [62].

Зауважимо, що документи тогочасного періоду оформлялися без встановленого зразку, не завжди, зокрема, зазначалася кількість присутніх на засіданнях, не стенографувалися виступи та дискусії під час обговорення спірних питань, прийняті ухвали зафіксовані без необхідних реквізитів.

До *третьої* групи джерел віднесемо періодику. Нами були дослідженні урядові («Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки», «Вісник Міністерства земельних справ», «Бюлетень Народного міністерства продовольчих справ Української Народної Республіки», «Бюлетень народного міністерства харчових справ»), парламентські («Вісті з Української Центральної Ради»), партійні («Народна воля», «Нова Рада», «Боротьба», «Робітнича газета», «Самостійник»), регіональні («Голос Юга», «Известия») періодичні джерела. Порівняльний аналіз їхнього змісту свідчить, що в парламентському та урядовому вісниках, а також в

періодичних виданнях міністерств, передусім розміщувалися закони, інші нормативно-правові акти, які передбачали за мету доведення їх змісту до населення та виконавчих структур.

Окрім того, парламентське видання «Нова Рада» та інші партійні газети досить детально інформували громадськість про перебіг роботи сесій УЦР. Детально оприлюднювалися відомості щодо дискусій з кожного питання, винесеного для обговорення, прізвища виступаючих зазначалися із вказівкою їх політичних поглядів та належністю до тієї чи іншої політичної партії; дебати щодо формули переходу, прийняті резолюції.

В партійній періодиці: 1) публікувалися програмні документи з їх обґрунтуванням; 2) яскраво відображалася політична полеміка з питань формування складу уряду, критика прийнятих рішень органів влади, перспектив реалізації запланованих завдань; 3) дотримувався принцип відповідності друкованих матеріалів політичній спрямованості партії; 4) періодична преса віддзеркалювала складний перебіг української революції.

Характер інформації, яка надається в пресі зазначеного періоду, суттєво відрізняється від матеріалів документальних збірок. На газетних шпальтах часто друкувалася інформація про обговорення тих чи інших питань на з'їздах політичних партій, погляди лідерів, безпосередні відомості про революційні події на місцях.

До четвертої групи джерел віднесемо спогади учасників революційних подій: В. Винниченка, М. Галагана, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Ковалевського, І. Мазепи, П. Христюка, П. Мірчука, Б. Монкевича, О. Станіміра. Зауважимо на їх суб'єктивний характер, що зумовлювалося політичними поглядами та партійністю, а також відсутністю у висловлюваних поглядах толерантності, коректності до опонентів.

Отже, зазначені джерела є достовірними та надали можливість об'єктивно розкрити та дослідити проблеми, прорахунки і здобутки РНМ у січні-квітні 1918 р., а також події і процеси Української революції у всій її суперечності та різнобарвності.

1.3. Методика та методологія

Методологічними засадами наукового дослідження є принципи науковості, об'єктивізму, історизму.

Принцип *науковості* забезпечив вибір об'єкта і предмета дослідження, їх співвіднесеність з темою роботи, постановку наукового завдання. Об'єктом пізнання став той історичний простір, у межах якого знаходиться предмет дослідження. Об'єктом пізнання була обрана УНР доби Української Центральної Ради. Предметом дослідження стала конкретна частина об'єкта дослідження – особливості процесу створення та формування Українською Центральною Радою урядової влади (РНМ) та діяльність останньої в реалізації задекларованої політики.

Принцип *об'єктивізму* дозволив досліджувати конкретні події і явища Української революції доби УЦР у всій її складності, багатогранності і суперечливості, спиратися на сукупність позитивних і негативних факторів у їхньому істинному змісті.

Принцип *наукової об'єктивності* забезпечив врахування різних за характером факторів, які впливали на функціонування об'єкта дослідження. Аналізуючи діяльність РНМ УНР у січні – квітні 1918 р. та застосовуючи вказаний принцип, ми враховували: зумовленість її політики політикою Генерального Секретаріату, присутність на території України німецько-австрійських військ та зверхню по відношенню до УЦР політику їхнього військового командування, важкий стан української економіки, її руйнування за роки Першої світової війни та періоду боротьби за владу у добу національно-визвольних змагань.

Відповідно до *принципу історизму*, формування та зміна складів РНМ та її діяльність розглядалася у динаміці та з урахуванням внутрішньополітичного та соціально-економічного становища в Україні. За вказаним принципом аналізувалися спроби РНМ реалізувати основні завдання задекларованої політики. Так, досліджено, що саме після

проголошення IV Універсалом самостійної та незалежної Української держави постало завдання введення в обіг національної грошової валюти, встановлення герба УНР, визначення громадянства УНР.

Із базових методів пізнання були використанні – діалектичний, системний, системно-структурний, структурно-функціональний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції.

Застосування *діалектичного методу* дало можливість, по-перше, проаналізувати процес розвитку та функціонування РНМ УНР як складний динамічний процес, в якому завдяки виникненню і розв'язанню внутрішніх суперечностей здійснюється перехід від одного якісного стану урядової влади до іншого, маємо на увазі, зокрема, постійне вдосконалення організаційної роботи уряду. По-друге, застосування вказаного методу дозволило значно глибше осягнути зміст та сутність урядової діяльності, яка розглядається в органічному зв'язку з діяльністю інших гілок державної влади. Аналіз діяльності РНМ УНР здійснювався на основі аналізу засідань як уряду, так і Української Центральної Ради, враховуючи відсутність в окремих сферах (законодавчої) чітких розмежувань їхніх повноважень, а крім того, постійний розгляд інтерпеляцій до урядовців та уряду на засіданнях Малої Ради.

Застосування *системного методу* дало змогу проаналізувати формування складу як РНМ УНР, так і його структурних складових – народних міністерств, співвідносно до процедури та порядку формування складу Генерального Секретаріату (на партійних засадах), із врахування кількісного входження представників від українських партій в УЦР, їхнього авторитету та підтримки населення. Зазначимо, що внаслідок врахування вказаних факторів РНМ була за своїм складом створена як есерівська.

Системно-структурний метод дозволив проаналізувати та прийти до висновку, що під час характеристики РНМ УНР як урядової влади, мова повинна йти: по-перше, про склад підрозділів уряду (народних міністерств внутрішньої політики, торгу і промисловості, пошт і телеграфів, праці,

земельного, військового, міжнародних відносин та інші); по-друге, про зв'язки організаційного підпорядкування підрозділів (відділи, департаменти – міністерствам); по-третє, про нормативно закріплений порядок розподілення між структурними підрозділами завдань, повноважень, відповідальності. Встановлено, що основні завдання міністерств програмового характеру містилися в декларації РНМ від 24 березня 1918 р.

Метод структурно-функціонального моделювання сприяв аналізу діяльності РНМ УНР одночасно в цілому та за основними функціональними напрямками діяльності урядових структур: у сфері внутрішньої політики, військового та земельного реформування, фінансової та податкової політики тощо. Крім того, використання цього методу зумовило виділення взаємозумовлених зв'язків між структурами (міністерствами, департаментами, відділами) урядової влади, а також основних форм їхньої діяльності, які впливають з суті виконавчої діяльності незалежно від того, в яких історико-політичних умовах вона здійснюється. Водночас характеристика структури урядової влади як взаємозв'язків між її окремими органами, а також між виконавчою владою в цілому та іншими елементами системи державної влади дозволила проаналізувати місце РНМ УНР у державному апараті. Ми можемо відзначити, що РНМ УНР одночасно із реалізацією виконавчих функцій значне місце в своїй діяльності відводила і законопроектній роботі, зокрема у волинський період, коли не мала реальної можливості зосередитися на управлінні (більша частина території України знаходилася під більшовицькою окупацією).

Метод аналізу дозволив розглянути діяльність РНМ УНР навесні 1918 р. як реалізацію запланованих завдань та розв'язання поточних проблем української держави її міністерствами (департаментами, відділами). Вивчаючи виконання умов господарського договору перед Четверним союзом, можна констатувати сповільнену роботу спільної комісії сторін із встановлення цін на збіжжя та інші промислові товари, можливість їхнього відправлення залізничними шляхами. Затягування реалізації господарського

договору призвело до розчарування німецького командування діяльністю РНМ і прискорило падіння Української Центральної Ради.

Застосування *методу синтезу* сприяло розуміння того, що такі дії німецько-австрійського війська, як реквізиції продовольства, арешти громадян, оголошення німецькими військовими судами смертних вироків, втручання у внутрішнє життя держави, привело до масового незадоволення українського населення знаходженням в Україні німецько-австрійського військового чинника.

Застосовуючи *індуктивний метод* та аналізуючи ділові здібності та компетенцію, точніше їхню фактичну відсутність у генеральних секретарів та народних міністрів, ми приходимо до висновку про непрофесіоналізм урядової влади у добу Української Центральної Ради, що стало одним із головних чинників непопулярності РНМ серед населення, втрати зв'язку із провінційними органами державної влади і місцевого самоврядування.

Дедуктивний метод дозволив на основі висновку про втрату українськими соціалістичними партіями навесні 1918 р. авторитету та підтримки населення, зрозуміти, що їх вже не мала і кожна із правлячих українських соціалістичних партій окремо. Підставами цього стала їхня неспроможність протистояти окупаційному режиму та втручання австро-німецького командування у внутрішнє життя держави, відсутність спроб зав'язати компромісний діалог щодо виконання умов господарського договору, впровадження недосконалого земельного закону, який захищав інтереси найбільшого селянського населення, а не усіх його верств, тощо.

Із спеціально-наукових методів наукового пізнання були використанні – формально-історичний, конкретно-історичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-статистичний, контент-аналізу, мікроісторії, ретроспективний.

У результаті використання *формально-історичного методу* ми прийшли до висновку, що РНМ УНР за своєю політичною спрямованістю відображала інтереси УПСР, яскравим свідченням цього було впровадження

земельного тимчасового закону, який відповідав інтересам найбільшого селянства. Як одну із особливостей діяльності урядової влади у досліджуваній період відзначимо часті помилки здійснюваної політичної лінії в окремих сферах, зокрема у військовому будівництві, було прийнято поспішне й некомпетентне рішення про демобілізацію Вільного козацтва, яке можна було успішно використати при комплектуванні регулярних військових частин.

Конкретно-історичний метод дозволив розглянути завдання, які стояли перед урядовою владою у добу Української Центральної Ради у зовнішній та внутрішній політиці співвідносно до історичних обставин. Зокрема, відступ Генерального Секретаріату від федералістських устремлінь розпочався після повалення Тимчасового уряду і приходу до влади більшовиків, а остаточно Українська Центральна Рада та урядова влада відкинули їх після вторгнення на українську територію більшовицьких військ. Крім того, укласти мирний договір із державами Четверного союзу Україна могла лише як самостійна держава. РНМ УНР в силу зміни історичних обставин розв'язувала завдання, характерні для держави як самостійного суб'єкта міжнародних відносин – зокрема, встановлювала дипломатичні відносини з іншими країнами.

Порівняльно-історичний метод дав змогу виділити загальні тенденції розвитку урядової влади у добу Української Центральної Ради та специфіку її реалізації за різних соціально-економічних обставин. Так, до загальних тенденцій урядової влади у зазначений період ми віднесемо її орієнтацію на першочергове вирішення проблем національного самовизначення України, а не на вирішення соціально-економічних завдань. Відповідно до основних тенденцій українського державотворення та специфіки вирішення завдань, більшість дослідників виокремлюють три періоди його становлення: 1) організаційний (березень – червень 1917 р.), 2) автономно-федералістський (червень – листопад 1917 р.), 3) самостійницький (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) [293, с. 51].

Проблемно-хронологічний метод допоміг розподілити діяльність РНМ УНР на наступні періоди: 1) доевакуаційний період (18 січня – 25 січня 1918 р.), 2) волинський період (перебування українського уряду в евакуації з кінця січня до початку березня 1918 р.), 3) післяевакуаційний період (початок березня – 27 квітня 1918 р.).

Відповідно до становища, в якому знаходилася українська влада, вона вирішувала наступні завдання: в доевакуаційний період – РНМ повідомлення населення міста Києва та Українську Центральну Раду про перебіг подій наступу та штурму міста більшовицькими військами, поставила питання перед УЦР про надання уряду повноважень на підписання прелімінарного (тимчасового) миру з Четверним союзом і отримала їх, з поточних питань – затвердила членів Фінансово-економічної ради, визнала необхідним створити організацію реєстрового Вільного козацтва, заслухала проект закону про громадські роботи.

У волинський період – головними завданнями РНМ УНР були: вирішення питання про допомогу Четверного Союзу у звільненні території України від більшовицьких військ; інформування українського населення про прихід в Україну німецько-австрійських військ; тимчасове встановлення влади губернських та повітових комендантів у тих місцевостях УНР, що були оголошені на військовому або обложному стані.

В післяевакуаційний період РНМ УНР основні зусилля зосередила на реалізації проголошеної Декларацією 24 березня 1918 р. політики, основою якої були завдання, задекларовані ще Генеральним Секретаріатом. До них ми відносимо впровадження Тимчасового земельного закону, спроби організації національної армії. Та, крім того, повернення РНМ із евакуації за допомогою німецьких та австрійських військ поставило на порядок денний виконання економічних зобов'язань (господарського договору) перед Четверним союзом. Проблемно-хронологічний метод дозволив виокремити та логічно реконструювати найважливіші аспекти діяльності РНМ УНР в різні періоди її діяльності.

Історико-статистичний метод надав можливість виявити факти, явища, процеси, які не завжди пояснюються теоретичними знаннями, розкрити причини виникнення явищ та процесів. Так, аналізуючи статистичні дані про результати виборів до земств у вересні – жовтні 1917 р., вибори у січні – лютому 1918 р. до Українських Установчих зборів, ми змогли простежити динаміку довіри українського населення до українських політичних партій та української влади.

Метод герменевтики використовувався з метою визначення політичної спрямованості прийнятих документів РНМ УНР, насамперед «Відозви Ради Народних Міністрів до народу України» 30 січня 1918 р., в якій вказувалося на віроломну політику більшовицького уряду та захоплення влади в Україні та необхідність запрошення австрійсько-німецьких військ для захисту від російської окупації. Аналіз Декларації від 24 березня 1918 р., в якій вказувалися на завдання народних міністерств, дозволив прийти до висновку про її програмний характер.

Метод контент-аналізу дозволив краще зрозуміти зміст та сутність інших текстових джерел, того публіцистичного матеріалу, який зберігся до наших днів в контексті тогочасних революційних подій, систематизувати його.

Метод мікроісторії сприяв дослідженню біографічних спогадів окремих учасників Української революції, які дозволили більш масштабно і повно її конструювати. З цією метою були проаналізовані праці лідерів УЦР М. Грушевського та В. Винниченка, учасників революційних подій М. Галагана, Д. Дорошенка, М. Ковалевського, Б. Монкевича, П. Христюка.

Метод ретроспективи сприяв розкриттю об'єктивних цінностей перебігу історичних подій Української революції.

Використання методів пізнання з метою наукового дослідження діяльності РНМ УНР дозволило об'єктивно та неупереджено розкрити формування та зміни її складів, підстави залучення до урядової роботи переважно представників УПСР, виокремити основні періоди її діяльності та

завдання, що були зумовлені історичними обставинами того часу, спроби реалізації у березні-квітні 1918 р. задекларованої політики, причини втрати довір'я українського населення до влади.

Отже, науковий аналіз наявних архівних матеріалів, документальної та мемуарної літератури, історіографічних джерел українських та зарубіжних дослідників, періодики уможливив дослідження та аналіз процесу формування та діяльності Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки з достатнім ступенем достовірності. Опрацьований та класифікований масив інформації здатний стати ключем для розуміння особливостей становища РНМ УНР, причин її прорахунків, обґрунтування висновків і узагальнень тогочасного періоду Української революції 1917-1921 рр. Більшість її аспектів вже ґрунтовно вивчені; документальні джерела, мемуарна література, періодичні джерела проаналізовані, але на загальному тлі всебічного дослідження функціонування одного із перших українських урядів виявилось не розкритим. Лише окремі напрямки діяльності РНМ УНР вивчалися істориками в контексті проблем, пов'язаних з добою Української Центральної Ради. Узагальнюючої картини функціонування РНМ як органу державної виконавчої влади УНР (18 січня – 28 квітня 1918 р.) не створено.

Методологічний інструментарій проведеного дослідження (а саме системний метод, методи структурно-функціонального моделювання, герменевтики, контент-аналізу, мікроісторії, ретроспективний, формально-історичний, конкретно-історичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та інші), використаний з метою комплексного вивчення проблематики дозволив уточнити і відкоригувати вже відомі знання про функціонування РНМ та отримати нові дані щодо складів другого українського уряду, політико-правових засад їх формування, напрямків діяльності урядової влади у Волинський період та після повернення з евакуації за умов більшовицької окупації та німецько-австрійської присутності на українській території.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

2.1. Політико-правові аспекти формування Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки

З прийняттям IV Універсалу УНР 9 січня 1918 р. статус України на міжнародній арені та її внутрішньополітична ситуація змінилися. Так, IV Універсалом проголошувалося: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою Українського народу». В Універсалі пояснювалися причини проголошення самостійної України як держави, майбутні відносини з сусідніми державами, програма дій з розбудови України. В Україні проголошувалася влада народу. До проведення Українських Установчих зборів правити Україною мали Центральна Рада як «представницький орган робочого класу, робітників і селян» та виконавчий орган, який з цього часу мав називатися Радою Народних Міністрів. IV Універсалом вказувалися ті завдання, які мали бути виконанні українським урядом [91]. Перед українським урядом була накреслена масштабна програма з розбудови української держави.

11 січня 1918 р. фракція українських есерів в Українській Центральній Раді висловила недовіру урядові В. Винниченка. 15 січня В. Винниченко з огляду на внутрішньополітичну ситуацію в Україні заявив про відставку народних міністрів – членів УСДРП та УПСФ [301, с. 38]. Постало завдання формування нового складу уряду. Політичні позиції УСДРП та УПСФ були слабкими, вони не наважилися розпочати боротьбу за владу. Фракція УСДРП подала заяву про відкликання своїх представників з уряду [4, арк. 8]. З 19 партій, що були в складі УЦР, 17 були «прибічниками соціалістичної ідеї» [301, с. 6]. Найбільш чисельною із соціалістичних партій була УПСР. Це вимагало рахуватися із її позиціями в питаннях формування виконавчої

влади. Відповідне доручення отримав В. Голубович – один із провідних політичних діячів УПСР.

Ухвалення складу Генерального Секретаріату Українською Центральною Радою 15 червня 1917 р. потребувало його санкціонування Тимчасовим урядом для подальшої діяльності [188]. Але, разом із тим, відзначимо наступний факт, який апріорі сприяв діяльності Генерального Секретаріату – він був створений у період активного національного й революційно-демократичного піднесення, яким була охоплена більшість населення України. Члени Генерального Секретаріату не могли не відчувати цієї народної підтримки, не могли не розуміти своєї історичної місії – працювати у першому українському уряді уперше автономної України на її розбудову. Умови створення Ради Народних Міністрів багато у чому кардинально різняться. На початок січня 1918 р. ситуація в Україні змінилася. Більшовицька агітація й лозунги, більш революційні, ніж їх проголошувала Українська Центральна Рада в універсалах зумовили розчарування населення в українській владі. Беззастережної довіри населення до Української Центральної Ради та її уряду уже не було. Про такі факти у своїх спогадах згадують сучасники тогочасного періоду, відомі політичні діячі І. Мазепа [79, с. 60–61], П. Христюк [85, с. 120–121] та ін.

Генеральні секретарі уже відчували негативні наслідки свого непрофесіоналізму; відсутність апарату та вертикалі виконавчої влади, зв'язку із масами; боротьбу українських соціалістичних партій за домінування в урядовій владі. Вони «не хотіли брати на себе відповідальність за помилки режиму і відійшли» [241, с. 110]. І. Нагаєвський приводить наступні висловлювання Є. Коновальця, командира корпусу Січових Стрільців, що охороняв УЦР у Києві й знав особисто її найвидатніших людей: «Найперше попеклись ми на нашій вірі в провідників тодішнього українського революційного руху. Вони користувались в наших очах недосяжним авторитетом. І хоч як боляче ми відчували їх нехоть до нашої ідеї самостійної та незалежної Української держави, а проте ми не

зневірювалися в них. Та швидко ми були змушені ставитися критичніше до діяльності діячів Центральної Ради, бо бачили наглядно, що їх політика вводить у краї замість ладу щораз більшу анархію, яка не тільки виключає організацію війська, але веде державу до неминучої руїни» [241, с. 117]. Не менш критично висловлюється М. Ковалевський, один із лідерів есерівської партії: «Цей переходовий революційний момент вимагав, щоб на чолі нації став уряд сильний своєю виконавчою владою і не зв'язаний приписами парламентарного демократизму, які обмежували його на кожному кроці» [77, с. 366]. Окремі сучасні дослідники також підтримують таку думку. П. Слюсаренко вказує: «український уряд на чолі з В. Винниченком довів українську державницьку справу, відверто кажучи, до повного краху. Урядова криза прогресувала і це в той час, коли треба було спрямовувати зусилля для організації оборони держави» [271, с. 135].

Формування нового складу уряду відбувалося в складній ситуації. В грудні 1917 р. на I з'їзді Рад у Харкові був створений ВУЦВК, вищий державний орган радянської влади. На з'їзді було оголошено про створення Української Народної Республіки, Ради були проголошені єдиними повноважними органами влади, Українська Центральна Рада об'являлася поза законом. ЦВК Рад України першого скликання 17 грудня 1917 р. сформував Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який називався Народним Секретаріатом Української Робітничо-Селянської республіки [1, арк 1-а]. До Народного Секретаріату увійшли наступні секретарства: фінансів; пошт, телеграфів і телефону; шляхів сполучення; народної просвіти, виховання і освіти; судових справ; військових справ; іноземних справ; земельних справ; народного господарства; праці; управління справами Народного секретаріату. Створений Народний секретаріат повністю залежав від керівництва РРФСР та РКП(б) та керувався його вказівками [163, с. 39]. 4 березня 1918 р. на посаду голови Народного секретаріату було обрано М. Скрипника. У цьому ж місяці радянський український уряд припинив свою діяльність відповідно до умов Брестського мирного договору, за яким

вся територія України була зайнята військами Німеччини та Австро-Угорщини. У своїй праці «Начерк історії пролетарської революції на Україні» М. Скрипник невинувато обґрунтовує неминучість і правомірність встановлення радянської влади прагненням українського населення, інтересами українського пролетаріату [270].

Схожість назв двох різних урядів була невинуватою. Мова йшла про підкреслення робітничо-селянського характеру уряду, хоча депутатів від селян на з'їзді майже не було і до уряду увійшли в основному місцеві діячі та надіслані з Петрограда більшовики з українськими прізвищами або українського походження. Друкований орган ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів називався «Вісник Української Народної Республіки» [1, арк. 3]. Він видавався українською та російською мовами, всього вийшло 52 номери [220, с. 76]. Українському населенню складно було розібратися у цих вісниках – Генерального Секретаріату, РНМ УНР та радянському віснику УНР. Схожість назв була тактичним маневром, спробою внести непорозуміння в суспільну свідомість. Окрім того, російський Раднарком розумів значення національно-визвольного руху та такою назвою прагнув довести, що національна українська державність зберігається, але не в буржуазному, а робітничо-селянському вигляді. Буржуазним органом визнавалася Центральна Рада. Позитивно вплинули на українське населення рішення III Всеукраїнського з'їзду рад (січень 1918 р.) та прийнята ним «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу», в яких проголошувалася ідея «вільного союзу вільних націй» [58, с. 321–323]. Радянську владу визнали у тих повітах Харківської губернії, де активно працювали більшовики – Ізюмському, Лебединському, Охтирському, Сумському [61, с. 97]. Радикальні більшовицькі лозунги («Земля селянам») та перші постанови (зокрема, про організацію Червоної гвардії у Харкові та інших місцевостях України [1, арк. 6 незасв. копія], припинення всіх операцій у приватних кредитних установах щодо видачі вкладів, переведення грошей і цінних паперів на біжучі рахунки клієнтів [1, арк. 7 незасв. копія],

конфіскація та передання окремих підприємств під контроль рад цих же підприємств [1, арк. 15 незасв. копія] сприяли тому, що селяни підтримали радянську владу. В. Лозовий, досліджуючи сприйняття селянством більшовиків та радянської влади у період доби Української Центральної Ради, приходять до висновку, що селянство восени 1917 – на початку 1918 рр. розуміло більшовицьку владу «як таку, що дає їм жити самостійним, локальним життям, без державно-адміністративного тиску». Більшовицький «Декрет про землю» селянам був більш зрозумілим, ніж поетапне вирішення завдань земельної реформи, яка здавалася незрозумілим зволіканням, захистом прав та власності поміщиків [234, с. 50]. Окрім того, під час розроблення земельного законодавства українською владою розгорнулася гостра міжпартійна полеміка, яка посилила суперечності між українськими партіями і послабила їхні позиції серед селянських мас [297]. Зазначені події ґрунтовно висвітлені в історичній літературі, зокрема О. Романчуком [261], О. Рубльовим та О. Реєнтом [263].

Таким чином, в Україні діяло два уряди – Рада Народних Міністрів і Народний Секретаріат. Між ними розпочалася боротьба за владу. Радянська влада в Україні мала значну підтримку російського Раднаркому. Ним було виділено на встановлення радянської влади в Україні один млн. крб. [2, арк. 65].

Харківські червоногвардійці разом із Червоною армією виступили у напрямку Харків – Полтава – Київ проти головних сил УЦР. Події першої російської збройної інтервенції в Україну (кінець 1917 – весна 1918 рр.) ґрунтовно досліджені Л. Гарчевою [331], В. Єшпановим [342], Я. Зозулею [59], З. Стефанівим [282], Л. Цубовим [299], Є. Юрійчуком [303] та ін. У самому Києві 16 січня 1918 р. спалахнуло повстання на заводі «Арсенал», робітники якого були незадоволені роззброєнням, що проводилося за наказом української національної влади по всьому Києву, умовами праці, невиплатою зарплатні. До арсенальців приєдналися солдати 3-го авіаполку та

понтонного батальйону. Основні сили повсталих робітників і військових частин знаходилися в районі Печерська.

Українська Центральна Рада у цей же час значну увагу приділяла перемовинам у Берест-Литовську, де вирішувалося питання про укладення мирного договору із Четверним союзом, які вела Україна як самостійний суб'єкт міжнародного права. Одночасно з делегацією Української Центральної Ради у Брест-Литовську знаходилися і представники Народного Секретаріату, яких не визнала міжнародна спільнота за повноважні органи української влади [239].

Таким чином, формування нового уряду УНР за таких обставин було не єдиним важливим завданням Української Центральної Ради. Можливо, цим пояснюється певна поспішність щодо підбору урядовців. Склад Ради Народних Міністрів спочатку обговорювався на фракційних нарадах й засіданнях центральних комітетів соціал-революціонерів та соціал-демократів. 18 січня на пленарному засіданні Української Центральної Ради за ініціативи М. Грушевського було прийнято рішення про передання справи формування РНМ від Малої Ради до Центральної Ради. Узгодження складу РНМ, згадує П. Христюк, проходило досить складно. ЦК есерів не міг знайти спільної платформи, на якій можна було б скласти урядовий кабінет. Малій Раді було представлено декілька списків майбутнього складу уряду, але під час голосування жоден із них не набрав більшості голосів. Ліва група партії есерів прийшла навіть до думки, правда на деякий час, про політичний переворот – насильне «скинення Центральної Ради і оголошення радянської влади в Україні, думаючи таким способом знайти вихід з глухого кута. Але до здійснення цього проекту не дійшло» [85, с. 125].

Урядовий кабінет було доручено сформувати В. Голубовичу. За пропозицією фракції соціал-демократів, висловленої Б. Мартосом на засіданні Центральної Ради, перед ухваленням складу РНМ був заслуханий В. Голубович із програмою роботи уряду. Ним були стисло заявлені її головні положення: «1) всі засоби до негайного заключення зовнішнього

миру; 2) всі засоби до найскорішого заключення миру внутрішнього; 3) переведення в життя намічених Універсалами Центральної Ради спеціальних реформ; 4) боротьба з анархією, яка поширилась останніми часами на всю Україну; 5) полагодження конфлікту, який виник у військовому міністерстві» [67 с. 114]. Конкретні заходи роботи Ради Народних Міністрів планувалось оприлюднити на найближчих засіданнях Української Центральної Ради.

На цьому ж засіданні В. Голубович проінформував УЦР про можливий частковий особовий склад Кабінету (питання про комплектування усього складу Ради Народних Міністрів ще не було вирішено), головою уряду визначався В. Голубович із одночасним зайняттям посади міністра торгу й промисловості, міністром військових справ – І. Немоловський, внутрішніх справ – П. Христюк, судових – М. Ткаченко, освіти – Н. Григоріїв, фінансів – С. Перепелиця, шляхів – Є. Сакович [118]. Партійну належність народних міністрів наводить Д. Дорошенко: всі члени уряду, окрім С. Перепелиці та Є. Саковича, визначених як співчуваючі есерам, були представниками УПСР [202, с. 211–212].

Голосування за особовий склад кабінету В. Голубовича не було одностайним. Представники Бунду і російські меншовики утримались та в обговоренні виступили проти проведення зазначеної урядової політики, яка передбачалася як продовження політики В. Винниченка. Окрім того, М. Рафес під час обговорення заявив, що фракція Бунду виступає проти укладення Україною миру з німцями і проти самостійності України. Тому вважає за необхідне відновити зв'язки із іншими частинами Російської держави, а мирний договір можуть укласти лише Всеросійські Установчі Збори [118]. 20 січня представники зареєстрованих національних меншин подали до Української Центральної Ради «Відношення меншостей до Центральної Ради». В ньому містилося звинувачення Української Центральної Ради в бездіяльності щодо масових єврейських погромів [236, с. 2].

На думку П. Христюка, склад РНМ був есерівським швидше за назвою, ніж за змістом, бо більшість його членів не мала безпосереднього відношення до партії ані за своїми переконаннями, ані за політичною роботою [85, с. 126]. Партія українських есерів, до складу якої в основному входила студентська молодь, що активно працювала на селі й на фронті, «кваліфікованих політиків і адміністраторів» фактично не мала [156, с. 111]. Характеризуючи рівень політичної зрілості українських партій на той час, Я. Грицак відзначає, що соціалізм більшості лідерів української революції мав поверхневий неглибокий характер, був проявом певної інтелектуальної моди, основу уявлення про соціалізм не лише рядових, а й деяких керівних діячів українських партій складало не вивчення творів К. Маркса, Р. Лассаля, Е. Бернштейна, а читання популярних брошур, газет та гасел маніфестацій [192, с. 113].

Зауважимо, що кандидати на посади міністрів були настільки невідомими, що В. Голубовичу довелося давати коротенькі характеристики окремим із них (І. Немоловському та М. Перепелиці). І. Нагаєвський наводить думку С. Шеремета, організатора Вільного Козацтва: «... в ці періоди провід належав виключно і неподільно однобічній... нечисленній групі людей, серед яких не були представлені найважливіші фахові групи і соціальні шари нації» [241, с. 117]. На наш погляд, для справедливості потрібно сказати й наступне: щоб погодитись у січні 1918 р. на урядову роботу, потрібно було мати певну політичну мужність, бо шанси на вирішення усіх існуючих проблем були мізерними, а відповідальність величезна. Засідання РНМ відбувалися у кабінеті військового міністра І. Немоловського і носили військовий характер. На засіданнях були присутніми В. Голубович, І. Немоловський, П. Христюк, М. Ткаченко та М. Порш. Усі інші призначені міністри на урядові засідання не з'являлися. Цілком можливо, що причиною їхньої відсутності був обстріл Києва більшовицькою артилерією. 21 січня повстання на заводі «Арсенал» було придушене, але вже 22 січня радянські війська зайняли Дарницю та мости

через Дніпро, з боку Куренівки до Києва вступили частини Червоного козацтва [61, с. 54]. Зайняття Києва більшовицькими військами супроводжувалося шаленим артилерійським вогнем, який призводив до розгрому міста.

Ухвалення кандидатур на посади інших міністрів та окремі перепризначення відбувалися до від'їзду Української Центральної Ради та РНМ на Волинь та 29 січня 1918 р. уже в Житомирі. У другій половині січня, вказує Д. Дорошенко, міністром морських справ було призначено Д. Антоновича (укр. соц.-дем.), міністром хліборобства – А. Терниченка (співчуваючий есер), продовольчих справ – М. Ковалевського (укр. есер) [202, с. 212]. Сформована Рада Народних Міністрів у зазначеному складі працювала всього два-три засідання, та й то не у повному, зокрема Д. Антонович на урядові засідання не з'явився жодного разу [85, с. 121].

Згадуючи, як відбувалося формування нового складу уряду, М. Галаган, зазначав, що зробити «міністерську» кризу українським соціалістам-революціонерам було легко, тому що вони кількістю переважали у складі Центральної Ради. Але інтелектуального потенціалу у партії не вистачало, тому при утворенні уряду на посади міністрів запросили й представників інших партій. Українські соціал-демократи не заборонили своїм членам вступити до нового уряду під їхню особисту відповідальність. Так, до числа міністрів потрапили два соціал-демократи (Д. Антонович – морський міністр, М. Ткаченко – міністр юстиції). Також до складу уряду увійшло декілька співчуваючих українським есерам. Брак кадрів у есерів був настільки великий, що вони навіть не могли очолити міністерство хліборобства і віддали цю посаду «співчуваючому» [71, с. 140–141].

Після обрання нового складу уряду УНР – Ради Народних Міністрів і до її від'їзду на Волинь нею було проведено два засідання: 21 і 23 січня 1918 р. Так, 21 січня було заслухано одне питання (про затвердження членів фінансово-економічної Ради) [67, с.132]. Кількість присутність на засіданні в протоколі не зазначена. 23 січня цього ж року на засіданні РНМ було

розглянуто чотири питання: план організації реєстрового козацтва, проект плану про громадські роботи, про розрахунок коштів на будівництво дамби у Києві, проект закону про утворення Центрального комітету по шкіряним справам [67, с. 132–133]. На засіданні були присутніми шість членів уряду, Голова УЦР М. Грушевський і член УЦР. Цілком слушною є думка про те, що: 1) новообраний уряд не міг обмежитися в умовах надзвичайно складної ситуації в Києві (його обстріл більшовицькою артилерією) обговоренням лише цих питань. Тому ми можемо припустити, що або не всі протоколи на сьогодні віднайдені, або частина з них є загубленою; 2) окрім того, незначна кількість присутніх народних міністрів свідчить поспішність призначення саме такого складу уряду, який, хай навіть за поважними причинами, не може розпочати оперативну роботу у повному складі.

29 січня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів (воно відбулося уже в Житомирі) було ухвалено: доручити тов. міністра шляхів Г. Сидоренку виконувати обов'язки міністра пошт і телеграфу; міністру судових справ М. Ткаченку виконувати обов'язки міністра фінансів; міністру внутрішніх справ П. Христюку виконувати обов'язки міністра освіти; тов. міністра військових справ О. Жуковському виконувати обов'язки міністра військових справ; голові Ради Народних Міністрів та міністру торгу й промисловості В. Голубовичу виконувати обов'язки міністра міжнародних справ [67, с. 151]. Зауважимо, що таке навантаження на міністрів зумовлювалося прибуттям до Житомира неповного складу уряду. Належної організації від'їзду уряду із Києва не було. Через непроінформованість окремі українські урядовці вільно вийшли на вулиці, коли більшовики вступили до Києва. До їхніх рук потрапили колишній міністр земельних справ О. Зарудний, член Центральної Ради І. Пугач, які були страчені [85, с. 128].

Таким чином, формування РНМ відбулося протягом двох тижнів. До складу уряду увійшли 11 осіб, вони очолили наступні міністерства: військових справ, морських справ, внутрішніх справ, судових справ, освіти, фінансів, шляхів, хліборобства, продовольчих справ, пошт і телеграфу,

міжнародних справ. Новими із них були міністерства морських справ, пошт і телеграфу, торгу і промисловості. Порівняємо: до першого складу Генерального Секретаріату входили 8 осіб; Головою Секретаріату було обрано В. Винниченка, Генеральним писарем – П. Христюка, Генеральними секретарями – С. Єфремова (міжнаціональні справи), Х. Барановського (фінансові справи), С. Петлюру (військові справи), Б. Мартоса (земельні справи), В. Садовського (судові справи), І. Стешенка (освітні справи), М. Стасюка (харчові справи). Крім безпартійного Х. Барановського, усі представники уряду були членами політичних партій. Соціал-демократи – В. Винниченко, Б. Мартос, С. Петлюра, В. Садовський, І. Стешенко; соціал-революціонери – П. Христюк; М. Стасюк; тупівці та інші – С. Єфремов [69, с. 253]. А склад РНМ за партійною належністю був есерівським. Зазначені Українські уряди за своїм складом в більшості були політичними, аніж професійними, що у цілому завжди є притаманним для урядів перехідного періоду.

Генеральний Секретаріат, сформований 15 червня 1917 р., отримав реальну можливість працювати на правових засадах лише з 5 вересня, із моменту затвердження його складу Тимчасовим урядом. З цього приводу Д. Яневський у своїх статтях піднімає питання правового статусу Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату. З його погляду, Центральна Рада ніколи не була легітимним «законодавчим органом, бо ніколи і ніким не обиралася, а формувалася на підставі «делегування» до її складу членів громадських організацій». До того ж, сама вона вважала себе органом «представницьким». Ситуація із правовим статусом Генерального Секретаріату дещо інша – дозвіл на його створення «...дав сам петроградський орган. Отже, легітимність цього органу прямо, однозначно і виключно походила від центрального уряду – Генеральний Секретаріат був легітимним тільки тому, що таким був Тимчасовий уряд» [305, с. 48–49]. Перед РНМ питання визначення правового статусу не стояло, її склад був затверджений колегіальним рішенням Центральної Ради. IV Універсалом

урядова влада була проголошена як Рада Народних Міністрів. На думку М. Ковалевського, «це сталося, головним чином, тому, що і нову українську державу Центральна Рада назвала в III Універсалі Народною Республікою, бажаючи цим підкреслити ідею українського народоправства і демократії» [77, с. 425].

Порівняємо постаті голів українських урядів – Генерального Секретаріату і РНМ. Наведемо характеристику В. Винниченка, яка, на думку В. Верстюка, є показовою в історії української революції. Автор характеризує В. Винниченка як популярного письменника і драматурга, відомого революційного діяча, політично темпераментного, сповненого національного пафосу. Але, ставши на чолі Генерального Секретаріату, він не зміг докласти потрібних зусиль, щоб перетворити його у дійсний уряд України, бо не виявив для цього організаторського, управлінського хисту, розуміння державних пріоритетів, бажання до державної роботи [169, с. 171]. Інший погляд висловлює В. Солдатенко, характеризуючи суспільно-політичні погляди, революційну та державну діяльність В. Винниченка. Він показує на історичних прикладах, що дійсно В. Винниченко «мало не у всіх суспільно-значимих починаннях зазнав невдач, не зміг довести до логічного завершення, втілення в життя бодай якогось масштабного задуму» [276, с. 171]. В. Винниченко як революціонер, політик та державотворець виявив у своїй діяльності «принципову послідовність, наполегливість, несхибну твердість», «не лише відчував биття політичного імпульсу нації, глибоко розумів потреби державного розвитку, а й змушував прислухатись до його пропозицій». Разом із тим, В. Винниченко, на думку В. Солдатенка, ніколи не прагнув «власного вивищення, мав своєрідний імунітет від наркотику особистої влади», намагався усього себе підкорити суспільним потребам, як він їх розумів, і на користь цього мав мужність відмовитись від влади [276, с. 21, 27]. Таким чином, ми можемо відзначити, що постать В. Винниченка в історичній літературі характеризується суперечливо. Але відзначимо, що іншої особи для заміни В. Винниченка, такої популярної та авторитетної, не

було, тому саме він очолює Генеральний Секретаріат під час змін його складів.

В. Голубович також не був новачком в політиці та урядовій діяльності. Це був український есер, який входив ще до Генерального Секретаріату. «Влітку 1917 р. він був генеральним секретарем шляхів, а пізніше – торгівлі і промисловості. Очолював українську делегацію на мирних переговорах з Центральними державами в Бересті» [68, с. 220]. Але такої поваги, авторитету, як В. Винниченко, він не мав. Відзначимо також, що аналіз протоколів засідань Генерального Секретаріату не свідчить про його ініціативність на займаних посадах.

В евакуації (Житомир – Сарни – Житомир) РНМ працювала в неповному складі. Від'їзд з Києва окремих членів Української Центральної Ради і РНМ відбувся вночі 25 січня. В евакуації вони провели весь лютий і початок березня. Ще 5 березня 1918 р. Мала Рада проводила своє засідання в Житомирі, про що є запис у протоколі [67, с. 179]. Аналіз протоколу засідання РНМ 6 березня показує, що воно вже проходило у Києві. Таким чином, на початку березня 1918 р. Українська Центральна Рада і РНМ повернулися до Києва. Їх зустрічали урочисто: овацією, квітами, молебнем. Відбувся військовий парад. Газета «Нова Рада» повідомляла: «В Київ вступає український уряд – РНМ. Цим самим країна повертається в стан тих самих політичних відносин, організації влади та біжучої адміністративної роботи, який був до виїзду міністрів та Центральної Ради з Києва. Таким чином, з українським урядом справа стоїть гаразд» [132].

На український уряд, пише в своїх споминах Д. Дорошенко, чекали з нетерпеливістю. Всі сподівалися на нову політику, твердий реальний курс, будівництво міцної української держави під захистом могутих союзників. «Це був момент подібний до часів проголошення Української Народної Республіки в листопаді 1917 року: як і тоді, так і тепер громадянство покладало великі надії на молоду українську державу, а авторитет українського уряду стояв високо під враженням Берестейського миру і

вигнання більшовиків» [76, с. 233]. У цей час, за свідченням В. Вериги, «Українська Народна Республіка увійшла в дипломатичний світ, маючи юридичне визнання Центральних держав та Радянської Росії. Окрім акредитації послів у Берліні, Відні, Стамбулі, були встановлені дипломатичні зв'язки із Грузією та Румунією, підписаний договір з урядом Вірменії про формування на українській території вірменських військових частин та їхню репатріацію на Кавказ. Подібний договір був підписаний із польським представництвом у Києві» [68, с. 244]. Зовнішня політична ситуація та обстановка була сприятливою для подальшої розбудови української державності.

Після повернення до Києва, склад РНМ постійно коригувався, що зумовлювалося різними причинами. В мемуарній літературі урядові зміни пояснюються тим, що в евакуації працювали лише окремі члени РНМ та проводили політику, яку не всі українські політичні партії поділяли.

У зв'язку з необхідністю діяльності РНМ у повному складі розпочалася міжпартійна дискусія. Фактично усі українські політичні партії виступили з критикою РНМ та пропозицією заміни складу Кабінету міністрів та його голови. Критично висловлювалися про уряд політичні діячі УПСФ. Редактор «Нової ради» А. Ніковський, один із провідних представників УПСФ, звинуватив партію УПСР у нездатності створити сильну владу, у втраті контролю над ситуацією й довіри до себе [132]. Саме про включення до складу РНМ представників УПСФ йшли розмови у політичних колах. Д. Дорошенко згадує в своїх споминах: «Незабаром по повероті до Києва українського уряду, пішли розмови про зміну кабінету і вступ до уряду людей «поміркованого» напряду – мали на увазі ес-ферів, бо правіше від них думка керуючих українських кіл не сягала» [76, с. 234]. УПСФ в цей час проводила наступну політику: з одного боку, заборонила своїм представникам займати урядові посади [134], з іншого, вимагала формування урядового складу з фахівців-практиків відповідних галузей господарства та сфер суспільного життя [137; 138]. Питання про можливість брати участь в

урядовому кабінеті обговорювалося головним комітетом партії соціалістів-федералістів. Більшість його членів прийшла до висновку про потребу направити своїх представників до уряду з огляду на критичне становище державних справ. Меншість членів комітету стояла на наступних позиціях: потрібно йти на співробітництво, тому, що М. Порш і М. Ткаченко можуть проводити свою політику, яка є небажаною [136].

Керівник есерівської фракції в Українській Центральній Раді М. Ковалевський у своїх спогадах пізніше напише про позицію партії соціалістів-революціонерів: «Кваліфіковані політики, маючи досвід передреволюційного минулого, занадто рахувалися із тими засадами і фактами, до яких звикли в цьому минулому – засадами, які після революції втратили своє значення. У кваліфікованих політиків занадто тяжіли в цілій їх діяльності ті політичні й адміністративні методи, до яких вони звикли в передреволюційних часах» [77, с. 373].

Почалася криза у партії українських соціал-демократів, яка частково була відображена у газеті «Нова Рада». Зокрема, в публікації «У справі кризису. Розлом серед українських соціал-демократів» вказувалося на: конфлікт в соціал-демократичній фракції Української Центральної Ради; рішення фракції не брати участі в організації українського уряду; дати представників соціал-демократів (М. Порша, М. Ткаченка) в урядовий кабінет, щоб «апробувати» його роботу й політичний курс В. Голубовича [135].

На середину березня 1918 р. полеміка в українських партійних колах була фактично припинена. Після тривалих дискусій УПСФ і УПСД погодилися на формування коаліційного уряду. А оскільки фракція УПСР була найчисленнішою у Малій Раді, інші партії погодилися на кандидатуру В. Голубовича як голови уряду.

Перші урядові зміни після повернення уряду з евакуації, відбулися на засіданні РНМ 10 березня 1918 р. На ньому було ухвалено: 1) народного міністра П. Христюка звільнити від обов'язків народного міністра освіти;

2) доручити товаришу народного міністра П. Холодному виконувати обов'язки народного міністра освіти; 3) доручити Кухаренкові виконувати обов'язки управляючого народним міністерством земельних справ; 4) товаришу народного міністра Д. Коліуху доручити виконання обов'язків народного міністра продовольчих справ; 5) народного міністра судових справ звільнити від обов'язків народного міністра фінансів; 6) доручити товаришу народного міністра Мазуренко вступити до виконання обов'язків народного міністра фінансів [49, арк. 24–25]. Вони були призначені керуючими («управляючими») справами відповідних міністерств. На загальний напрям політики уряду вони не впливали, а займалися відновленням діяльності своїх відомств та підготовкою проектів законів, які потребували негайного впровадження [350].

У середині березня окремі українські соціалістичні партії ще продовжували вагатися з приводу участі в роботі уряду. На черговому засіданні комітету соціалістів-федералістів знову постало це питання, і було прийняте половинчасте рішення: члени партії не повинні були обіймати посад міністрів, щоб на партію не лягала відповідальність за політичний курс РНМ, на інших посадах співробітництво з урядом було визнане необхідним [134].

Список чергового нового складу уряду був оголошений на засіданні Малої Ради 19 березня 1918 р. Голова міністрів (міністр без портфеля) – В. Голубович (с.-р.), міністр внутрішніх справ – М. Ткаченко (у. с.-д.), військових – О. Жуковський (у. с.-д.), судових справ – С. Шелухін (с.-с.), земельних справ і харчування – М. Ковалевський (у. с.-р.), генеральний писар – П. Христюк (у. с.-р.), управляючий міністерством харчових справ – С. Коліух (у. с.-р.), управляючий міністерством закордонних справ – М. Любинський (у. с.-р.), управляючий міністерством праці – Л. Михайлів (у. с.-д.). На інші посади – міністрів доріг, пошт і телеграфів, фінансів, освіти, торгу і промисловості, морських справ і дорожнього контролю призначення були відкладені. У прийнятій резолюції вказувалося на необхідність подання

новим кабінетом програмової декларації своєї діяльності. Запропонований список був прийнятий до відома, бо обговорення складу уряду проходило досить критично [135]. Зокрема, російський соціал-революціонер Зарубін заявив, «що він не гадає, щоб стара політика змінилась, а не треба забувати, що політика старого уряду повела до цілого ряду повстань», український соціал-революціонер Солтан, зауважив, що мова не йде про новий кабінет, сталося лише доповнення старого кабінету новими представниками [67, с. 215].

Навесні 1918 р. внутрішньополітична ситуація в Україні загострилася. Після приходу австро-угорських та німецьких військ на українську територію, відновили свою діяльність налаштовані проти УЦР і уряду політичні партії та союзи. Йшло відверте «братання» великої аграрно-промислової фінансової буржуазії з німецькими реакційними генералами, для яких і Центральна Рада, і РНМ були чужими та ворожими. 25 березня в Лубнах відбувся організований демократично-хліборобською партією та Всеукраїнським союзом земельних власників з'їзд, на якому прозвучали відкриті виступи проти української влади. У прийнятих постановах мова йшла про: 1) визнання політики Центральної Ради в аграрній сфері руйнівною для держави та господарства, скасування земельного закону та визнання принципу приватної власності як основи ведення господарства; 2) негайне повернення права власності на поміщицькі садиби та сільськогосподарський реманент; 3) встановлення єдиного правового порядку як для працюючих селянсько-робітничих мас, так і для поміщиків та буржуазії; 4) поповнення складу Центральної Ради та уряду представниками від «хліборобів». З цією метою делегація від з'їзду прибула до Києва для переговорів з УЦР. Але бажаних для себе змін у державних органах влади не добилися [85, с. 159].

Внутрішньополітична ситуація в Україні загострилась також унаслідок нищівної критики РНМ представниками УПСФ та УПСС. Орган УПСФ «Нова Рада» «обливав поміями Центральну Раду і правительство,

стараючись всякими способами здискредитувати їх в очах прусько-німецької військової касти» [85, с. 160]. Разом із ними проти урядової політики виступили соціалісти-самостійники. У своєму друкованому органі «Самостійник» вони ставили завданням «виправлення» земельного закону, вимагали змін у «невідповідаючому моменту» складу РНМ. Новий уряд, на їхню думку, мав бути побудований на «принципі діловому і коаліційному» та проводити твердий курс політики, рівняючись на буржуазію [148].

Зазначені партії намагалися дискредитувати заходи, проведені Українською Центральною Радою і урядом, у тому числі, проведення Українських Установчих Зборів. Необхідність перевиборів вони мотивували тим, що вибори відбулися в «ненормальних умовах і обрані депутати не відбивають волю населення». До них з цього питання приєдналися українські соціал-демократи, які не набрали голосів. У цій ситуації УЦР пішла на поступки і поповнила склад РНМ соціал-федералістами, а також окремими фахівцями.

24 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради склад Ради Народних Міністрів був доповнений – міністром шляхів ухвалено Є. Соковича (у. с.-р.), пошт і телеграфів – Т. Сидоренка (с.-с.), фінансів – С. Перепелицю (у. с.-р.), торгу і промисловості – І. Феценка-Чопівського (у. с.-ф.). Пізніше до уряду увійшли й інші представники партії ес-ферів. В. Прокопович був затверджений на посаду міністра освіти, О. Лотоцький – мав займатися питаннями державного контролю. На думку Д. Дорошенка, есери зайняли другорядні посади [76, с. 235]. Таким чином, склад РНМ був поповнений за рахунок представників від партії соціалістів-федералістів. Але навіть такий поміркований урядовий склад не влаштував політичну опозицію.

Повний склад кабінету був затверджений на засіданні Малої Ради 31 березня, голосували проти – 8 осіб [144]. Наведемо склад уряду: голова РНМ і міністр закордонних справ – В. Голубович (у. с.-р.), міністр внутрішніх справ М. Ткаченко (у. с.-р.), міністр судових справ С. Шелухін (с.-с.), міністр військових справ і в. о. міністра морських справ О. Жуковський (у. с.-с.),

міністр шляхів – Є. Сокович (у. с.-с.), міністр пошт і телеграфів – Т. Сидоренко (с.-с.), міністр земельних справ – М. Ковалевський (у. с.-с.), міністр фінансів – С. Перепелиця (у. с.-с.), міністр освіти В. Прокопович (у. с.-с.), міністр торгу і промисловості – І. Феценко-Чопівський (у. с.-ф.), Генеральний писар – П. Христюк (у. с.-с.), міністр закордонних справ – М. Люблінський (у. с.-с.). З декларацією від імені РНМ виступив В. Голубович, який розкрив стислу програму її діяльності. Зміст декларації В. Голубовича був обговорений на фракційних нарадах [144].

В українських соціалістичних партіях продовжувалася політична криза. Про її суть висловив свою думку на сторінках «Нової Ради» О. Шульгін, один із лідерів соціалістів-федералістів. Він підкреслив значення для української влади державного єднання, відсутність якого може поставити Україну в підлеглість іншим державам. Під єднанням О. Шульгіним розумілося єднання представників усього народу, у тому числі й буржуазії, яка, на його думку, також мала бути представлена в уряді. А оскільки буржуазія – це і поляки, і євреї, і малороси, то, на його переконання, мова йтиме про єднання всіх національностей в Україні. Така позиція О. Шульгіна була неприйнятною для соціал-демократів [140]. Політичні суперечності щодо можливих варіантів складу уряду продовжувалися.

Наступні урядові кадрові зміни відбулися на засіданні РНМ 5 квітня 1918 р., де були затверджені: «управляючий народним міністерством фінансів, члени фінансово-економічної наради, товариші народного міністра земельних справ та товариша генерального писаря» [8, арк. 63–64]. 15 квітня цього ж року (після прийняття відставки народного міністра шляхів Є. Соковича) управляючим народним міністерством шляхів був затверджений В. Єщенко [19, арк. 9–10]. Частими були випадки тимчасового виконання посадовцями своїх повноважень [49, арк. 48; 23, арк. 39, 97].

На сторінках партійної преси продовжувалася гостра критика РНМ. Особливо гострі статті публікувалися в газеті партії українських соціалістів-самостійників «Самостійник». 7 квітня в передовиці «Наші соціалістичні

міністерства» обвинувачення в неспроможності керувати державою були висунуті правлячим політичним партіям. Був здійснений аналіз стану українського суспільства за перший рік революції і зроблені невтішні висновки. Урядова влада критикувалася за незабезпечення добробуту населення та його соціальну незахищеність. Відзначимо, що в цьому матеріалі була зроблена спроба зазначити причини прорахунків і недоліків у діяльності РНМ (в основному: некомпетентність урядовців, усунення від виконавчої влади представників інших партій, молодість урядовців) [148].

Становище уряду наприкінці квітня 1918 р. погіршилося, що свідчило про ймовірність нової кризи. І. Нагаєвський зазначає: «Останній соціалістичний уряд Всеволода Голубовича почав явно й енергійно виступати проти національно-державних почувань частини інтелігенції, яка не погоджувалась з тогочасним станом речей, так що соціалісти-федералісти та самостійники відкликали своїх людей з уряду» [241, с. 120]. 27 квітня 1918 р. на засіданні РНМ про вихід із складу уряду було заявлено представниками УПСФ (С. Шелухіним, І. Фещенко-Чопівським, В. Прокоповичем). Причини виходу вказав В. Прокопович: «через те, що уряд досі не опублікував своєї декларації,... нинішній Кабінет міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці ...» [67, с. 313]. Така оцінка була цілком правдивою. Партійні лідери соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, маючи в своїх руках всю владу в Україні, виявилися нездатними організувати належний державно-адміністративний апарат, визначити основні напрямки соціальної політики уряду, створити армію. Їхня увага була прикута до нескінчених дискусій про партійні програми [81, с. 221]. Наприкінці квітня в УСДРП йшла дискусія щодо відкликання їхніх представників з уряду [227].

Отже, процес формування українського уряду, характеризувався поспішністю здійснення урядових призначень, некомпетентністю призначуваних міністрів, політичною боротьбою українських соціалістичних партій за владу.

2.2. Становище виконавчої гілки влади

Ефективне забезпечення урядової діяльності полягає у наявності стабільного колективу, здатного реалізовувати завдання поточної та перспективної політики; комплектуванні урядових структур компетентними фахівцями, з належними діловими якостями; організації для цього достатніх матеріальних засобів для її функціонування (фінансове забезпечення міністерств, оплата роботи урядовців, наявність транспортних засобів, приміщень, канцелярських товарів, тощо). Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки з перших же днів свого створення, як і до цього Генеральний Секретаріат, напшовхнулася на значні труднощі, які перешкоджали їй оптимально працювати.

Звернемо увагу на наступні складності тогочасної ситуації, в якій опинилася РНМ і що не завжди враховується її опонентами. По-перше, це відмінності соціально-економічного розвитку українських регіонів, рівень політичної та національної свідомості населення; по-друге, наявність різних за політичною спрямованістю державних структур та громадських організацій.

Ключову роль в економіці України відігравав Донбас та високо розвинені в індустріальному відношенні Катеринославська, Харківська губернії. На початку ХХ ст. тут була створена основна база гірничої, вугільної, металургійної промисловості, із густою мережею залізниць. За рівнем промислового розвитку Україна не відрізнялась від промислово розвинених губерній європейської Росії [291]. Київ, Волинь, Полтавщина, Поділля, Чернігівщина і Київщина були регіонами із зосередженням сільськогосподарського виробництва, сезонні робітники в цих місцевостях працювали, головним чином, на цукрово-рафінадних та винокурних заводах [306, с. 8]. Економічний розвиток губерній зумовлював наявність та спрямованість рівня соціально-класової та національної боротьби робітників, селянства, зародження буржуазії; відношення та участь у революційній

ситуації під час національно-визвольних змагань в Україні. Ці суперечності в розвитку українських губерній мали враховуватися українською владою в процесі формування української державності.

У 1917 р. в Україні панувало багатовладдя, яке залишилося і на 1918 р. До повалення Тимчасового уряду діяли: 1) створені ним місцеві державні та громадські органи, 2) місцеві державні органи та громадські організації, засновані Центральною Радою; 3) місцеві громадські органи, що виникали стихійно як прояв революційної творчості мас; 4) місцеві державні та громадські органи, створені більшовиками. В. Скальський вірно зазначає, що «органи державної влади виявилися «продуктами» революційної творчості, а тому часто були різнорідними і лише частково піддавалися уніфікації» [269, с. 22].

Урядова вертикаль УНР складалася із системи губернських та повітових комісарів. Губернії очолювали губернський комісар та губернська рада об'єднаних громадських організацій (представники земських зібрань, громадсько-кооперативного руху, селянських організацій, земських установ, Рад солдатських і офіцерських депутатів, Всеросійського союзу міст, жіночого громадського зібрання, Ради повітових міст, повітових учительських спілок та інших організацій) [129, с. 3]. Окрім того, із 15 лютого 1918 р. розширилася структура владних установ. У місцевостях, які знаходилися на військовому стані встановлювалася влада губернських та повітових комісарів, які призначалися наказами по військовому міністерству, діяли поряд з цивільною владою та незалежно від губернських комісарів. Державний апарат створювався як через утворення нових державних органів, так і через реформування вже існуючих. Цей процес йшов повільно, що зумовлювалося внутрішньополітичними обставинами в різних регіонах України.

Українська Центральна Рада намагалася підпорядкувати собі місцеве самоврядування (губернські, повітові та волосні земства, сільські народні управління, міські думи). Ще у квітні 1917 р. Українська Центральна Рада

прийняла рішення створити свою мережу губернських, повітових і міських українських рад, а також сільські й волосні народні управління. Генеральний Секретаріат розглядав на своїх засіданнях питання про заміну земських установ, які фактично були органами державної влади на місцях (їхня компетенція поширювалася майже на усі сфери місцевого суспільно-політичного життя), народними радами і народними управами. Так, 18 жовтня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату було запропоновано Секретаріату внутрішніх справ виробити законопроект про заміну старого земства народними радами й управами і подати на розгляд Малої Ради [7, арк. 44]. III Універсал Української Центральної Ради зазначав, що місцеве самоврядування мало стати «органами вищої адміністративної влади на місцях».

19 грудня 1917 р. був прийнятий закон УЦР лише про зміну назв земських інституцій. З цієї дати «губернське земське зібрання» мало іменуватися «губернська народна рада», «губернська земська управа» – «губернська народна управа», аналогічні зміни мали відбутися і щодо відповідних волосних органів влади, а земські органи – мали іменуватися народними [97]. Аналіз офіційних документів, прийнятих того часу Українською Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом, свідчить, що це рішення не було повністю реалізованим на місцях. Міські, селищні, волосні, повітові, губернські ради й управи іменувалися по різному – і народними, і земськими.

РНМ надавала значну матеріальну допомогу органам міського самоврядування і могла розраховувати на їх підтримку. 29 березня 1918 р. на засіданні РНМ розглядався проект закону про асигнування 100 млн. крб. на видачу позичок місцевому самоврядуванню. Цей законопроект був ухвалений і внесений на розгляд Української Центральної Ради [24, арк. 53]. У пояснювальній записці до проекту закону вказувалося, що РНМ прийняла цей законопроект із наступних підстав: аналіз стану народних губернських та міських управ свідчить про їхнє скрутне фінансове становище, через що

культурно-господарська, а також організаційна робота ними «ледве» проводиться, а подекуди зупинена; до такого стану органи самоврядування призвела тривала війна, а також, і у зв'язку з цим, надмірна дорожнеча; на місцях органи влади фактично знищені і населення відмовляється платити податки; утворилася така ситуація, при якій органи самоврядування не можуть існувати без позичок; колишній російський уряд для задоволення потреб органів самоврядування утворив спеціальну «Касу міського та земського кредиту», з якої вони отримували кредити на певних умовах. Окрім того, уряд видавав зазначеним органам і так звані урядові позички, а також гарантії на позички в приватних кредитних установах; в українській державі спеціальних інституцій для кредитування самоврядників ще не створено, тому органам самоврядування надається допомога у формі державної позички [21, арк. 20].

Українською Центральною Радою був прийнятий закон про одноразовий податок на користь міських і народних рад. У ньому указувалося на причини введення цього податку: «В разі надзвичайних випадків народного лиха, а також коли ця територія оголошується небезпечною або є загроза з боку епідемії, як міським думам, так і земським черговим чи надзвичайним зборам надається право накласти податок на мешканцям міста (повіту)». Розмір податків і засоби оподаткування мали встановлюватися відповідним самоврядуванням, дозвіл на зібрання податків повинні були давати міністерство внутрішніх справ та міністерство фінансів [12, арк. 125].

У цілому, підстави для опори на муніципальні органи в українській владі були. У листопаді – грудні 1917 р. Полтавська, Чернігівська, Бердичівська та інші міські ради висловили підтримку українській владі. Більш складною була ситуація в Харківській думі. 2 грудня 1917 р. на засіданні міської думи розглядалося питання входження Харкова до України. Влада Української Центральної Ради визнавалася за умови, що Україна не буде прагнути відокремитися від Росії, а стане складовою частиною

федеративної Російської республіки. На початку грудня про позитивне ставлення до української влади висловився з'їзд делегатів дум, земств, деяких рад Херсонщини. 14 грудня 1917 р. засвідчив своє визнання українського уряду з'їзд представників міст України [160, с. 103, 105–108]. В окремих регіонах України, зокрема на Півдні, під час виборів до земств (вересень – жовтень 1917 р.) проявився український настрій населення, що дозволило українським партіям одержати на них перемогу [181, с. 106].

Але у часи української революції земські установи потрапили у фінансову кризу, земська податкова система була зруйнована. Серед населення поширювалися радикальні настрої, ефективно діяла більшовицька агітація, що привело до неможливості у цілому встановити Українською Центральною Радою та урядовою владою дієвого контролю над земствами [329, с. 10]. О. Старух зазначає, що органи місцевого самоврядування не стали реальною підтримкою влади на місцях через переважання в їхніх складах представників російських політичних партій, обраних туди демократичним шляхом. Також він підкреслює, що зазначені органи «не могли визнати зверхність над собою нелегітимних та незаконних органів влади – чи то УЦР, чи то її Генерального Секретаріату» [361, с. 54].

Міські Думи діяли одночасно і на основі російських правових положень, і українських законів. Таким чином, вони визнавали владу Центральної Ради, її Універсали, але останній так і не вдалося провести реформу органів міського громадського самоврядування, спрямувати роботу Дум в русло сприяння політиці державотворення [356, с. 15]. Окрім того, «місцеві органи, виходячи із власних уявлень про справедливий устрій, по-різному розуміючи самоврядування, самі вносили дезорганізацію у державний лад» [269, с. 26].

Значною опорою для української влади могли стати земельні комітети, їх підтримувало селянство, яке діяло частіше всього стихійно [32, арк. 2]. Земельні комітети були утворені відповідно до постанови Тимчасового уряду від 21 квітня 1917 р. За нею в центрі був сформований Головний земельний

комітет, а на місцях – губернські та повітові. Волосні комітети утворювалися за ініціативи місцевого населення або повітових земельних комітетів. Земельні комітети видавали постанови із сільськогосподарських питань, розв'язували земельні суперечки тощо [262 с. 35]. Восени 1917 р. в Україні діяло 9 губернських, 94 повітових, 1528 волосних земельних комітетів. В губернських і повітових комітетах переважали поміщицькі та куркульські елементи, у волосних – селянська біднота, яка активно включалася у боротьбу за конфіскацію поміщицьких земель та їх розподіл серед безземельних та малоземельних селян [162, с. 213]. Українська Центральна Рада визнала законним їхнє існування. У проекті статуту земельних комітетів вказувалося, що «земельні комітети є народні органи державної влади і в своїй діяльності підлягають загальному керуванню Народного міністерства земельних справ» [37, арк. 31]. Земельні комітети керувалися одночасно Універсалами, Тимчасовим земельним законом Української Центральної Ради, урядовими рішеннями, циркулярами та інструкціями губернських, повітових земельних управ, постановами з'їздів земельних комітетів і рад селянських депутатів, які далеко не завжди були однозначними [335, с. 10]. Також зазначимо, що використовувалося те законодавство колишньої Російської імперії, що не суперечило основним законам Української держави [357, с. 22].

Українська Центральна Рада, РНМ враховували складний матеріальний стан земельних комітетів і надавали їм підтримку. Так, 20 квітня Центральна Рада видала постанову, у якій зазначалося: 1) асигнування 15 408 328 крб. 90 коп. Міністерству земельних справ для виплати місцевим земельним комітетам за грудень 1917 р., січень, лютий, 17 день березня і квітень 1918 р. згідно із доданим рахунком; 2) вимоги земельних комітетів задовольняються Міністерством земельних справ по одержанню ним відповідних обрахунків комітетів і «справоздань» про всі кредити, існуючі до цього часу в розпорядженні земельних комітетів; 3) зазначені обрахунки земельних комітетів мають бути попередньо перевірені державним контролем; 4) всі

видатки за цією асигнацією, а також решта, яка може залишитися у розпорядженні міністерства земельних справ, мусять бути занесені до бюджету цього міністерства на 1918 р. [51, арк. 53].

РНМ УНР намагалася підкреслити роль і значення земельних комітетів. Так, на урядовому засіданні 3 березня була прийнята наступна ухвала: «Доручити Міністерству внутрішніх справ зробити розпорядження, щоб комісари на селях заявили селянам про те, що поміщиків більш не буде, щоб прочитали їм новий земельний закон і пояснили, що аграрна реформа повинна проводитися в життя земельними комітетами і всяка самочинність з цього напрямку буде подавлена збройною силою» [3, арк. 10].

Весною 1918 р. на місцях виникли суперечності між земельними комітетами та органами міського самоврядування, викликані впровадженням недосконалого земельного закону. Адміністративний відділ земельного департаменту видав на початку квітня циркуляр про розмежування компетенції цих органів. Але це та інші рішення не дозволили народному міністерству земельних справ встановити дієвий контроль та підпорядкування земельних комітетів урядовій владі.

Окремі владні повноваження щодо організації та підпорядкування робітників на підприємствах намагалися перебрати на себе революційні комітети. Народне міністерство харчових справ навіть видало циркуляр з питання встановлення нормальних взаємовідносин між адміністрацією заводів та заводськими робітничими комітетами, в якому рішуче рекомендувало останнім обмежити свою діяльність сферою професійних потреб і не втручатися в адміністративні розпорядження, котрі є виключно компетенцією заводоуправлінь. При цьому вказане міністерство зазначило на наявний досвід, який свідчить, що присвоєння заводськими комітетами неналежних їм функцій вносить плутанину; яка дезорганізує та губить промисловість усім авторитетом та силою своєї влади [86].

У 1917–1918 рр. в Україні існувала розгалужена система громадських організацій, діяльність і спрямованість яких, при відповідній роботі з їхнім

складом, могла б привести до позитивного результату – підтримки влади та урядових структур. Практично було неможливим за початковий період діяльності Генерального Секретаріату, та і в часи РНМ, подолати багатовладдя в системі влади та, зокрема, у вертикалі урядової влади. Тому і Генеральний Секретаріат і РНМ працювали безпосередньо з установами, підпорядкованими міністерствам [361, с. 14]. Але регулярного зв'язку із цими органами урядова влада не мала. Фактично відсутнім був контроль за виконанням прийнятих рішень, що послаблювало позиції органів центральної влади. Завдання, що ставились РНМ та міністерствами перед місцевою виконавчою владою не були підкріплені рекомендаціями щодо їх провадження, не містили розроблених практичних заходів щодо діяльності, був відсутній контроль за їх виконанням.

Всі органи місцевого самоврядування і місцевої державної адміністрації, як зазначається в історичній літературі, «функціонували за власним розсудом без механізму взаємодії й точного розмежування «сфер впливу. ... Не мали ані коштів, ані належних законних механізмів, ані силових можливостей для здійснення своїх повноважень і реального впливу на місцеве життя» [179, с. 260].

Народні міністерства, як і їхні попередники – генеральні секретарства, не могли достатньо уваги приділяти організації розбудови української державності та народного господарства, оскільки змушені були вирішувати складні міжнародні політичні питання. Генеральний Секретаріат повинен був спочатку зкоординувати свою політику з Тимчасовим урядом, потім намагався узгоджувати її з Раднаркомом, заявляючи про своє прагнення встановити єдиний федеративний уряд усіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії. Ще пізніше актуальним завданням стала боротьба із більшовицькими військами, які зайняли більшу частину української території та укладення мирного договору з країнами Четверного союзу.

Для РНМ зазначені проблеми вже були вирішені. Але не менш складною виявилася присутність в Україні австро-угорських та німецьких військ. Аналіз протоколів засідань Малої Ради та РНМ свідчить про постійне обговорення на них питань, пов'язаних із втручанням німецького військового командування у внутрішнє життя держави. Але жодного разу не обговорювалося питання про необхідність налагодити відносини з ними.

У добу Української Центральної Ради урядова влада ніколи не була стабільною за своїм складом. У складі РНМ відбувалися постійні урядові зміни, на жаль, у цьому відношенні РНМ була послідовником Генерального Секретаріату. Наведемо приклади. Зміни складу Генерального Секретаріату з різних причин до офіційного його затвердження здійснювалися на засіданнях Малої Ради – 17 червня (повідомлення здійснив Комітет Центральної Ради) [121], 23 червня [108], 15 липня [128], 14, 17-18 серпня [66, с. 260, 264–264]. Аналіз засідань Генерального Секретаріату свідчить, що наступні зміни відбулися 1 вересня, 1 листопада 1917 року, 11 січня 1918 р. [164, с. 234–236]. Склади РНМ змінювалися 18 січня [67, с. 113–114], 29 січня, 10 березня [67, с. 151, 424], 19 березня [135], 24 березня [76], 5 квітня, 15 квітня 1918 р. [67, с. 245, 280].

Український уряд за доби Центральної Ради не був стабільним і за своїм кількісним складом. Його початкова кількість становила 8 осіб. «У грудні 1917 р. персональний склад уряду нараховував уже вісімнадцять осіб. Така ж кількість урядовців вищого рангу передбачалася і в період діяльності РНМ. Але їхня персональна чисельність була завжди меншою внаслідок постійних відставок із політичних мотивів і в результаті тривалого підбору кандидатур. З іншого боку, не дивлячись на постійне кількісне розростання штату секретарств (міністерств), уряд створював ще й допоміжні органи. У період діяльності Генерального Секретаріату був створений 27 грудня 1917 р. із заступників генеральних секретарів Малий секретаріат. До його компетенції входив попередній розгляд проектів законів, штатних розкладів та кошторисів окремих секретарств, координація діяльності різних відомств,

а також асигнування коштів за поданням центральних відомств [350, с. 108]. За діяльності РНМ він був перейменований на Малу Раду Народних Міністрів, до якої увійшли товариші народних міністрів.

Протягом усього періоду діяльності як Генерального Секретаріату, так і РНМ відбувалося реформування всіх без винятку міністерств. Так, у березні 1918 р. в урядовому «Віснику» була надрукована інструкція Міністерства земельних справ. В ній мова йшла про нову структуру. До складу Міністерства мали входити Загальна канцелярія, департаменти (земельний, лісовий, сільськогосподарської статистики, кооперації, сільськогосподарської економіки), які в свою чергу поділялися на відділи. Для управління департаментами призначалися директори, відділами – віце-директори. Встановлювалася компетенція кожного департаменту [96]. Постійне реформування міністерств навіть у напрямку їхнього удосконалення не завжди могло сприяти його ефективній роботі, для переходу на нові умови діяльності потрібен певний час. Його в урядовців РНМ не було.

Аналіз засідань РНМ свідчить, що компетенція міністерств не була чітко встановлена. За свідченням народного міністра військових справ О. Жуковського, у міністерстві (до його керівництва ним) тривалий час формувалися штати, не було положень та інструкцій, начальники відділів не знали своїх завдань, не знали обсягу роботи, не було загального плану [48, арк. 5].

РНМ постійно розглядала питання підвищення ефективності роботи уряду. Мали бути переглянуті статуси посади державного писаря (забезпечував організаційну діяльність уряду) та державного контролера (здійснював контрольні-ревізійні функції) [50, арк. 23]. Зокрема, 17 березня 1918 р. на засіданні РНМ було заслухано внесення державного контролера із законопроектом про державного контролера та його товариша. Ухвала із цього питання була відкладена із формальних підстав, у тому числі із-за відсутності роздрукованих примірників для ознайомлення кожним міністром, висновку міністра юстиції. Повноваження державного контролера

розширювалися. Так, наприкінці березня урядом був заслуханий законопроект про окремий контроль для ревізійного нагляду за операціями і видатками місцевих установ, що відають справами водних та шосейних доріг. Він був відправлений для внесення змін, відповідно із висловленими побажаннями. На цьому ж засіданні РНМ був заслуханий, але також відкладений із цих же причин на доопрацювання, законопроект про вибори Державного контролера [67, с. 211, 225–226]. 17 квітня були ухвалені на засіданні РНМ законопроекти, представлені Генеральним писарем П. Христюком про скасування Міністерства генерального писарства і утворення посади «порядкуючого» справами УНР, кодифікацію законів Державного секретаря, порядок опублікування законів [67, с. 284]. Передбачалося створити особисту канцелярію голови уряду як «осібну одиницю в складі канцелярії Ради Народних Міністрів» [38, арк. 214]; уніфікувати штатні розклади та встановити єдині оклади співробітників міністерств. ставилося завдання організації системи контрольно-ревізійних органів [22, арк. 15].

На ефективність роботи уряду впливали часті зміни керівників народних міністерств (правонаступників генеральних секретарств). Перше генеральне секретарство (народне міністерство) фінансів очолював Х. Барановський, 21 серпня 1917 р. його змінив М. Туган-Барановський, 11 січня 1918 р. виконуючим обов'язки міністра фінансів став В. Мазуренко, 18 січня 1918 р. на цю посаду був призначений С. Перепелиця [28], але він не прийняв керівництво, тому обов'язки керуючого виконував по сумісництву народний міністр судових справ М. Ткаченко до 10 березня. З 10 до 24 березня цим народним міністерством знову керував В. Мазуренко, з 24 березня по 5 квітня – С. Перепелиця, з 5 квітня до 29 квітня – банкір П. Климович [177, с. 61]. Одним з найважливіших було генеральне секретарство внутрішніх справ. До 18 січня 1918 р. його очолював В. Винниченко. Виконання В. Винниченком обов'язків голови Генерального Секретаріату не дозволяло йому повністю та одночасно зосереджуватися на

роботі у генеральному секретарстві внутрішніх справ. Тому у червні 1917 р. був призначений заступник – П. Понятенко, який в основному й здійснював керівництво. В. Винниченка на його посаді генерального секретаря внутрішніх справ змінив П. Христюк, який керував до середини березня 1918 р. Його наступником став М. Ткаченко, один із керівників УСДРП [222, с. 91]. Генеральне секретарство міжнародних справ (Міністерство міжнародних справ) з червня 1917 р. до квітня 1918 р. очолювали С. Єфремов, О. Шульгин, В. Голубович, М. Люблінський [224, с. 13]. С. Єфремов та О. Шульгин були членами УПСФ, В. Голубович входив до УПСР, як і М. Люблінський.

Протягом усього періоду існування Української Центральної Ради частими були відставки урядовців із політичних міркувань. Так, М. Савченко-Більський 8 листопада 1917 р. пішов у відставку у зв'язку із особистим неприйняттям положень земельної реформи, викладених у III Універсалі [222, с. 83–84]. 27 квітня 1918 р. на засіданні РНМ від імені міністрів – членів УПСФ виступив із заявою В. Прокопович про вихід із складу уряду за директивою Головного комітету партії [147]. При частій зміні керуючих генеральними секретарствами (народними міністерствами) останнім було неможливо розібратися в специфіці роботи, виробити відповідну політику, розробити заходи впровадження. Крім того, звернемо увагу, що керівники урядових структур мали різну партійну приналежність. Українські політичні партії доби національно-визвольних змагань дещо по-різному оцінювали внутрішньополітичну ситуацію в Україні та бачили шляхи розбудови української державності. Призначення державно-господарчих представників наукових сил або практичні діячі зазначеного фаху фактично навіть не планувалося [49, арк. 55].

Уже на середину 1917 р. українські політичні партії представляли практично усі прошарки українського населення та через нього намагалися відстояти свої політичні інтереси й реалізувати свої політичні та економічні завдання. Інтереси основної верстви населення представляли декілька партій

– УПСР (найбільш чисельна та масова), УНРП, УДХП, Союз земельних власників. Основною вимогою УПСР був розподіл поміщицьких земель. УДПХ і Союз землевласників не поділяли ідею есерів щодо необхідності скасування приватної власності на землю, бо захищали інтереси заможних та середніх верств населення. Представники робітничої партії у Центральній Раді та уряді намагалися у першу чергу відстоювати їхні інтереси. УСДРП, УПСР, УПСФ були правлячими партіями. Представництво у Центральній Раді мали УТП, УНРП, УНП, частково правлячі сили підтримувала УДХП, в опозиції знаходився Союз земельних власників. Промисловці та підприємці своєї партії не змогли створити. Верховенство в українській революції перебрали із самого початку партії лівої соціалістичної орієнтації. Але цілісної концепції українського державотворення українськими партіями не було розроблено. Упродовж 1917 р. політичні партії стояли перед вибором дальшого розвитку України: йти по автономістсько-федералістському шляху чи на розбудову самостійної незалежної держави. У цій ситуації проголошення IV Універсалом України незалежною державою «... не знайшло розуміння з боку широкого українського загалу і не сприяло піднесенню національно-визвольного руху» [353, с. 13]. Навесні 1918 р. гостра політична боротьба розгорнулася із земельного питання, яке було вирішене відповідно до політичної програми партії есерів, що мали найбільше представництво у Центральній Раді та уряді.

Партійна дисципліна політичних лідерів, які очолювали генеральні секретарства (народні міністерства), перешкоджала здійсненню правонаступництва на очолюваних ділянках роботи. «Політичні сили, які входили до цієї коаліції, своїми першочерговими завданнями вважали виконання програмних положень своєї партії. У результаті вони не стільки шукали компромісну лінію, скільки обстоювали власне бачення виходу з політичної і фінансово-економічної кризи, в якій опинилася УНР і винними в якій вони вважали своїх політичних опонентів» [350, с. 103]. Наведемо приклад. Наприкінці грудня 1917 р. генеральним секретарем земельних справ

було призначено українського есера О. Зарудного (віком 26 років), у лютому 1918 р. міністром земельних справ став український соціал-демократ М. Ковалевський (віком 25 років). УСДРП та УПСР, які були найвпливовішими політичними провладними партіями, по-різному передбачали розв'язання земельного питання [223, с. 84].

Цілком ймовірно, що внаслідок різної партійної належності керівників урядових структур так і не було вироблено ні Генеральним Секретаріатом, ні РНМ довгострокових програм діяльності, вони організовувалися і працювали відповідно до поточних проблем, які стояли на порядку денному. Хоча аналіз рішень, що приймалися урядовою владою, дозволяє виокремити декларації, в яких містилися програмові завдання поточного та перспективного характеру.

Найбільш важливим документом програмного характеру Генерального Секретаріату, можна, на наш погляд, вважати Декларацію від 29 вересня 1917 р. У ній було заявлено, що український уряд буде керуватися принципами та директивами Української Центральної Ради та відповідатиме перед нею. Давалася характеристика внутрішнього соціально-економічного становища в Україні, проголошувався пріоритет трудящих мас, були висвітлені головні засади та план розбудови політико-економічного та культурного життя в Україні, урядові завдання у цих сферах. До перспективних завдань Генеральний Секретаріат відніс вироблення автономного статуту України, який мав бути внесений на розгляд в Українські й Всеросійські Установчі збори; об'єднання усієї української землі й всього народу в одній автономній одиниці; представництво на мирній конференції, яка обговорюватиме наслідки війни для забезпечення справедливих прав українського народу. Найближчі завдання встановлювалися у справі зміцнення й розвитку здобутків революції, боротьби з проявами безладдя й контрреволюційними замахами та щодо кожного секретаріату окремо. Відзначимо, що вирішення міжнародних проблем для Генерального Секретаріату виявилось легшим завданням, ніж розв'язання внутрішніх.

Основні напрямки діяльності РНМ були викладені у Декларації від 24 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради В. Голубовичем. У документі містилися завдання міністерств пошт і телеграфів, шляхів, торгу і промисловості, фінансів, харчування, праці, внутрішніх справ, закордонних справ, військового та земельного міністерств. Їх аналіз (спроби РНМ реалізувати поставленні завдання аналізуються в п.1 розділу 4) свідчить про спрямованість урядової роботи на відбудову народного господарства.

На ефективну роботу урядових органів впливала недосвідченість його апаратного складу. Народні міністри, як і їх попередники генеральні секретарі та урядовий апарат, не були підготовлені до державницької роботи, не мали навичок та вміння ведення управлінської діяльності, діловодства. «Майже ніхто з них не мав для міністерської роботи ні знання, ні якоїсь підготовки, бо досить було зарозумілості, амбітності й приналежності до партії. ... Ділового апарату в цих міністрів ще не було, а підібрати робітників та організувати його майже ніхто з цих міністрів не вмів, бо шукав лише одно партійців і сам не мав поняття ні про апарат, ні про його функції» [302, с. 57–58].

В окремих випадках керівники урядових структур були занадто молодими, щоб мати відповідний професійний досвід. Так, В. Голубовичу, який працював у Генеральному Секретаріатові секретарем шляхів та секретарем торгу й промисловості, у 1917 р. було 32 р. [224, с. 14], у 33 роки він став Головою РНМ УНР. У той же час структура та чисельність міністерств, а значить й обсяг роботи, який вони виконували, поступово розширювалася. У статті «Наші соціалістичні міністерства», надрукованій в газеті української партії самостійників-соціалістів «Самостійник» з цього приводу здійснювався аналіз кадрового складу міністрів, їхньої компетенції та вказувалося: «В кабінеті міністрів не місце особам, яким треба ще сидіти на школярній лаві. До того часу, поки в міністри можуть потрапляти юнаки-студенти – діла бути не може» [148].

Тривалий час продовжувалося відпрацьовування організації роботи РНМ. Хоча варто відзначити, що Генеральний Секретаріат постійно розглядав ці питання і певний організаційний досвід уже склався. Наведемо приклади. На засіданні Генерального Секретаріату від 3 вересня 1917 р. було ухвалено, що вони відбуваються щодня рівно о 7-й год. вечора, кворум не може бути нижчим 5, для від'їзду генерального секретаря потрібен дозвіл Генерального Секретаріату, товариші генеральних секретарів не можуть їх замінити, якщо останні виконують свої обов'язки та присутні в місті. На засіданні від 13 вересня було прийняте рішення про необхідність підпису основних моментів протоколу головою Генерального Секретаріату та головним писарем, а весь протокол – на найближчому засіданні; на початку кожного засідання мав складатись його порядок денний, секретарям інформація щодо програми засідань мала даватись наперед. Діловодство в Генеральному Секретаріаті мало проводитись українською мовою, товариші секретаря в національних справах мали вести діловодство мовою даної національності (засідання від 18 вересня). На генерального писаря покладалась обов'язки повідомляти пресу про діяльність Генерального Секретаріату доти, поки не буде створено інформаційного бюро [66, с. 274, 287, 313].

Організаційні питання урядової роботи активно розглядались і в жовтні 1917 р., коли актуальним постало питання необхідності проведення переговорів з редакторами «Народної волі», «Робітничої газети», «Нової Ради» для підтримки з боку преси та недопущення ворожих до українства статей [6, арк. 2,3,5]. Неодноразово у цей час Генеральний Секретаріат розглядав питання власної організації штату, встановлення розміру заробітної плати генеральним секретарям та апарату [6, арк. 23]; ревізії помешкань для потреб роботи Генерального секретаріату [66, с. 285–286] повернення фінансів Української Центральної Ради, що були направлені на утримання уряду; заснування нових секретарств (Секретарства відбудування), утримання на кошти Генерального Секретаріату приміщень

для його потреб (будинку Педагогічного музею, будинки товариства тверезості [66, с. 331].

У листопаді 1917 р. Генеральним Секретаріатом було прийняте рішення про розгляд найбільш важливих питань у повному його складі, для перегляду менш важливих справ секретаріат розподілявся на 3 секції, які подавали йому прийняті постанови на затвердження; розглядалося питання про призначення окремого секретаря для ведення журналів засідань Генерального Секретаріату. Звернемо увагу на ухвалення від 22 листопада на засіданні Генерального Секретаріату пропозиції, за якою службовцям Генерального Секретаріату (крім секретарів), заборонялось одночасно бути членами Центральної Ради та обіймати посади в інших державних та громадських інституціях, одержуючи платню на обох посадах [66, с. 401, 473, 470].

РНМ продовжувала приділяти значну увагу вдосконаленню системи діловодства. Наприкінці березня 1918 р. Генеральне писарство надіслало міністерствам циркулярні листи, які регламентували процес проходження документів, поданих на розгляд уряду: зміст, термін, порядок подачі, кількість екземплярів тощо. Процес протоколювання засідань уряду особисто контролював Генеральний писар П. Христюк, журнали протоколів вів секретар Ради Народних Міністрів В. Бойко [350].

Рада Народних Міністрів призначила спеціальні дні засідань уряду (понеділок, середа, п'ятниця і субота), засідання в п'ятницю присвячувалися обговоренню відповідей на інтерпеляції Малої Ради. Щосуботи відбувалися засідання технічних комісій різних міністерств для попереднього обговорення справ. Засідання розпочиналися о 6-й вечора. Всі законопроекти і внесення кожного міністерства із всіма належними матеріалами за два дні до обговорення надсилалися до канцелярії Генерального писаря, який складав порядок денний засідання РНМ і напередодні засідання розсилався усім міністрам. У прийнятій постанові вказувалося, що всю інформацію редактор урядового «Вісника» отримує від Генерального писаря, відомості

про діяльність РНМ подаються тільки через «Прес-бюро», «щодо окремих міністерств, то справа інформації преси про їх діяльність залежить від самого міністерства» [51, арк. 44]. Про дні засідань уряду із вказівкою місця, години, порядку денного оповіщали інформаційні бюро міністерств. Вони повинні були роботу уряду висвітлювати в пресі [27, арк. 353].

Народні міністерства значну увагу приділяли дотриманню службовцями робочого часу. Так, 20 квітня 1918 р. Управляючий міністерством харчових справ Д. Коліух видав відповідний наказ, в якому були встановлені обов'язки директорам та віце-директорам, зав. відділами стежити за вчасним приходом співробітників на роботу, у разі порушення цього порядку винні особи підлягали звільненню [103]. У цей же день був виданий ще один наказ, в якому зазначалося: «В інтересах інтенсивного продовження і розвитку праці Міністерства харчових справ, цим наказую Директорам Департаментів з'ясувати і сьогодні ж подати мені точні відомості, хто з співробітників Департаменту до 10 березня (нового стилю) не приступив до роботи і рахувати їх таким, які залишили свої посади. Прийом їх на посади в Міністерство буде робитися надалі як нових співробітників на нових умовах» [103]. Міністерство судових справ 5 квітня 1918 р. видало «Обіжчик про негайне прибуття на свої посади всіх судових слідчих і Товаришів Прокурорів, які знаходяться на території України», в якому зазначалося, що «хто не прибуде на посаду через 14 днів після публікації і не дасть доказів законності спізнення, той буде вважатися, що залишив свою службу і на його місце буде зроблене призначення» [99].

Значними були проблеми матеріально-фінансового характеру. У добу Української Центральної Ради катастрофічно не вистачало коштів для фінансування РНМ, хоча у цілому ситуація із фінансуванням була значно кращою, ніж за часів Генерального Секретаріату. Проблема фінансування української влади стояла у перші її часи настільки гостро, що з цією метою було організовано всеукраїнський збір пожертв до Національного фонду

[330, с. 16]. Національний фонд поповнювався із різних джерел – кошти надсилали місцеві органи влади і самоуправління, українська діаспора.

У словнику-довіднику «Українське державотворення» ми знаходимо наступні статистичні дані: асигнування з 15 червня до 31 липня 1917 р. Генерального Секретаріату становило: на секретарство фінансових справ – 8 тис. крб., судових справ – 5 тис., земельних справ – 7 тис. 750 крб., освіти – 23 тис., генерального писарства – 101 тис. 425 крб. Діяльність Генерального Секретаріату забезпечувалась 5-ма друкарками, невеличкою канцелярією, бібліотекою та автомобілем, яким користувались по черзі [294, с. 310].

У 1918 р. джерела і шляхи фінансування державних установ зазначалися в «Тимчасовому законі про порядок видатків на утримання Центральної Ради і народних міністерств з їх інституціями і на невідкладні заходи міністерства», ухваленого Центральною Радою 14 січня 1918 р. Для цього утворювався спеціальний 10-мільйонний фонд [95]. Оскільки законопроект «Про порядок державних видатків в 1918 р. доки буде схвалений і укладений бюджет» не був, як це було заплановано, розглянутий у січні 1918 р., міністерство фінансів дозволило фінансовим палатам тимчасово надавати установам УНР щомісячні кредити на підставі їх кошторисів 1917 р. 11 квітня Малою Радою був прийнятий закон, який дозволяв їй контролювати витрати міністерств [103]. 13 квітня на засіданні РНМ була прийнята постанова за внесенням В. Голубовича про потребу негайного складання бюджету міністерств до 12 травня (дня відкриття Українських Установчих зборів) [67, с. 276].

Рада Народних Міністрів, як і Генеральний Секретаріат, не мала кошторисів власного утримання та утримання підлеглих установ. Державна установа чи департамент народного міністерства направляли мотивовану записку відповідному міністру, який передавав її на розгляд уряду з обов'язковою резолюцією міністра фінансів і державного контролера [99]. Розподілення коштів серед міністерств заслуховувалися на засіданнях РНМ. Так, 5 квітня, заслуховуючи це питання, РНМ постановила: 1) із суми

першого випуску грошових знаків 6 квітня 2 ½ млн крб. видати Міністерству шляхів, а потім щодня видавати по 1 ½ млн крб.; 2) Міністерству пошти й телеграфу видавати щодня 500 тис. крб.; 3) Міністерству внутрішніх справ видавати для Біженецького департаменту 300 тис. і на потреби міліції 500 тис.; 4) Міністерству освіти видавати 500 тис.; 5) Міністерству торгу і промисловості – 40 тис. і 10 тис. Державній комісії; 6) Міністерству праці – 50 тис. [67, с. 245].

Значні проблеми урядова влада у 1918 р. мала із приміщеннями для роботи, хоча ситуація із забезпеченням ними була значно краща, ніж у 1917 р. для секретарств Генерального Секретаріату. Аналогічні питання довелося вирішувати РНМ після повернення з евакуації. У квітні 1918 р. Директор Господарського департаменту звернувся до Генерального писаря з проханням внести на засідання РНМ пропозиції, що всі помешкання ліквідованого Земського та Міського Собранія були передані безпосередньо Господарському департаменту, який мав забезпечувати потреби всіх міністерств [17, арк.16]. Пізніше на засіданні РНМ було прийнята постанова про дозвіл кожному міністерству робити закупки потрібних йому канцелярських та інших приладів через свої господарські відділи. Кожному міністерству мав бути відкритий кредит для цих потреб на 50 000 крб. [52, арк. 54]. Розташування міністерств в різних місцях, в непридатних приміщеннях не сприяло встановленню необхідного взаємозв'язку в їхній діяльності. Навесні 1918 р. Рада Народних Міністрів підготувала проект закону про матеріально-технічне та інше забезпечення міністерств, але він не був розглянутий [23, арк. 34, 35–35 зв.].

Таким чином, нереалізованість РНМ поставлених перед нею завдань зумовлювалась частою зміною складів уряду, що не давало можливості своєчасно розробити програму діяльності; невдалими спробами повного залучення на свій бік органів місцевого самоврядування та громадських організацій; одночасну наявність в УНР державних структур, створених як Тимчасовим урядом, так і РНМ; відсутністю компетентного апарату

чиновників на місцях, матеріально-фінансового забезпечення, гострих політичних суперечностей між українськими партіями, що призводило до частої зміни складів РНМ.

Отже, дослідження становища РНМ УНР в початковий період її діяльності дозволяє зробити наступні висновки:

Зміна зовнішньополітичних умов, в яких опинилась Україна, сприяла визнанню її самостійним суб'єктом міжнародного права. Але укладення мирного договору із Четверним союзом загострило суперечності із більшовицькою Росією. Їхні соціалістичні гасла, що поширювалися в Україні разом із просування військ, знаходили підтримку серед українського населення. Відсутність регулярної української армії сприяла швидкому наступу більшовицьких військ на Київ.

В цій ситуації йшла постійна зміна урядового складу УНР. Відставка народних міністрів відбувалася з різних причин, у тому числі із політичних мотивів, але жодного разу не заявлялося на фахову, управлінську непридатність, хоча таке зауваження можна було пред'являти фактично кожному члену уряду. Урядова «чехарда» не сприяла виробленню ефективної програми діяльності уряду, її узгодженню та реалізації міністерствами, місцевими органами влади.

Дослідженням виявлені чинники об'єктивного та суб'єктивного характеру, що не дозволили забезпечити належне кадрове, організаційне, матеріально-технічне забезпечення урядової влади. Зокрема, центральні органи державної влади не підтримали численні органи місцевого самоврядування, місцевої державної адміністрації, громадські організації. Належної взаємодії та розмежування повноважень між ними не було. Спроби встановити дієвий контроль їхньої діяльності не мали успіху з багатьох причин – зокрема, через переважання в органах місцевого самоврядування представників російських політичних партій; відсутність цілеспрямованої та постійної роботи по залученню земств на свою сторону, пропагандистської

роботи з громадськими організаціями та внаслідок відсутності взаємозв'язку центральної влади з ними.

Сьогодні, як і в попередні часи української історії, урядові призначення зумовлюються партійними позиціями політичних лідерів, менш враховується компетентність і ділові якості майбутнього урядовця. Формується урядова команда із представників однієї або кількох партійних сил. З одного боку, у цьому разі ми можемо говорити про спільність поглядів тих осіб, які будуть разом реалізовувати поставлені завдання, з іншого боку, наше суспільство настільки різнополярне в політичному плані, що врахування позицій, інтересів усіх верст населення, у тому числі й опонентів, необхідне. Тому є доцільним підбір урядовців за діловими ознаками, компетентністю, наявним професійним досвідом, позитивною практичною діяльністю у відповідній сфері. На цій підставі має формуватися вся урядова вертикаль.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СІЧНІ-ЛЮТОМУ 1918 р.

3.1. Спроби Ради Народних Міністрів утримати владу та дати відсіч більшовицьким військам у січні 1918 р.

Період діяльності Ради Народних Міністрів УНР під головуванням В. Голубовича з 18 січня 1918 р. до від'їзду окремих членів уряду в евакуацію (25 січня 1918 р.) є одним із найменш досліджених в українській історії. Однією із причин цього є недостатня кількість архівних та інших джерел, що зумовлюється складною тогочасною внутрішньополітичною та зовнішньополітичною ситуацією в Україні. В архівних джерелах зустрічаємо запис про те, що під час перебування в Києві більшовицького уряду все урядове листування було знищене, у тому числі ті законопроекти, які були тільки розглянуті урядом і внесені в Українську Центральну Раду, не були ухвалені та не опубліковані [35, арк. 1].

Окрім того, події того часу описують лише окремі діячі української влади та учасники Української революції. Стислу інформацію про евакуацію членів Української Центральної Ради та РНМ ми знаходимо у Д. Дорошенка, М. Галагана, Б. Монкевича, В. Вериги. Лише окремі відомості зустрічаємо на сторінках періодичної урядової, партійної, місцевої преси. Із встановленням радянської влади у Києві до 17 лютого 1918 р. не виходила газета «Нова Рада», припинився випуск «Народної волі», яка втратила своїх постійних співробітників. Не виходила «Робітнича газета». Було закрито газету «Киевлянин», а його редактора В. Шульгіна притягнуто до відповідальності воєнно-революційним трибуналом за контрреволюційну діяльність. Друкарня «Киевлянина» почала друкувати «Известия Киевского совета рабочих и солдатских депутатов». Була реквізована друкарня газети «Киевская мысль», з використанням її друкарні мав виходити «Вісник Народного Секретаріату

Української Народної Республіки». Замість колишньої «Южной газеты» стали виходити «Южная копейка» та «Южная вечерняя» під редакцією С. Бразуля-Брушковського. Повністю друкувалися лише польські та єврейські видання, а також «Последние новости» [131].

«Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки», «Народна воля», «Нова Рада», «Известия», «Робітнича газета» та інші газети помістили інформацію про виступи В. Голубовича на дев'ятій сесії Української Центральної Ради, прийняті РНМ відозви до населення, зміст розроблених законопроектів уже в післяевакуаційний період. Недостатня вивченість та дослідженість діяльності РНМ у другій половині січня 1918 р. спонукає до наукових розвідок.

Аналіз діяльності уряду В. Голубовича в доевакуаційний період свідчить, що його основним завдання була оборона Києва від наступаючих більшовицьких військ; під контролем постійно знаходилися переговори у Брест-Литовську; йшла підготовка найбільш важливих до тогочасного періоду законопроектів; вирішувалися окремі кадрові призначення, розглядалися проекти працевлаштування безробітних. Розглянемо ці напрямки діяльності РНМ.

Відразу після затвердження складу (18 січня 1918 р. на засіданні дев'ятої сесії УЦР) уряд починає свою роботу. Про це свідчить той факт, що уже 19 січня 1918 р. голова уряду В. Голубович виступає на засіданні дев'ятої сесії Української Центральної Ради із повідомленням про складне становище у Києві. Утримання влади у місті було одним із завдань уряду В. Голубовича. Розстановка військових сил (більшовицьких та українських в Києві) була наступною.

Наступ на Київ більшовицьких сил відбувався відповідно до плану дій неоголошеної війни російського Раднаркому проти УНР. Протягом грудня-січня 1918 р. радянська влада була встановлена у Харківській, Катеринославській і Полтавській губерніях. Наступ на Київ здійснювали війська під керівництвом М. Муравйова. До їх складу входили армія

командарма (полковника) О. Єгорова, 2-а армія командарма (полковника) Р. Берзіна, 11-й Сибірський полк, Балтійський матроський загін, 1-й кінний полк червоного козацтва В. Примакова. За підрахунками В.А. Савченка, загальна кількість радянських військ становила приблизно 7 тис. чол. [264 с. 211]. В. Солдатенко вказує на 30-33 тисячі наступаючих військ на Україну [278, с. 9]. Я. Тинченко наводить ще іншу цифру – 9 155 багнетів, серед них за його підрахунками було етнічних українців всього 1150 багнетів, що становило 12,5 відсотків, а разом із російськими підрозділами з Харкова, приблизно 22 відсотки [286, с. 119]. Яке значення має для нас визначення кількості етнічних українців у складі більшовицьких військ? В історичній літературі правильно вказується, що «історіографія радянської доби неодмінно твердила про значну питому вагу українців у складі воєвничих більшовицьких загонів, тим самим схиляючи читача до думки про повсюдну підтримку іноземної військової сили і, як наслідок, до розгортання громадянської війни» [316, с. 6].

Питання про кількість військових сил у цей час у Києві є проблематичним. За даними В.А. Савченка, у місті знаходилося приблизно 9 тисяч вояків (новосформованих, реформованих, українізованих полків), боєздатних серед них було 1600–1700 вояків. Частина військ під впливом більшовицької пропаганди оголосила про нейтралітет, частина перейшла на бік червоних. Українська Центральна Рада могла розраховувати лише на: загони Вільного козацтва під командою особливого коменданта міста – інженера М. Ковенка, який фактично керував обороною Києва, Гайдамацький кіш Слобідської України Симона Петлюри (300 вояків), батальйон 2-ї юнкерської школи (110 юнкерів, так званих «чорних гайдамаків»), Галицький курінь українських січових стрільців Євгена Коновальця (500 вояків), полк імені Петра Дорошенка (200 вояків). Єдиного командування обороною Києва не було [264, с. 317].

Я. Тинченко у своєму дослідженні «Перша українсько-більшовицька війна» наводить дані про наявність у Києві декількох керівних військових

структур, здебільшого штабів (Генеральний штаб, штаб Київської залоги інженера М. Ковенка, Протибільшовицький штаб генерала Б. Бобровського, штаби Лівобережного і Правобережного фронту та інші) та військових формацій. Зокрема, це новоприбулі полки – 1-й козацький імені Хмельницького, 2-й козацький імені Полуботка, 1-й український запасний, імені Наливайка, імені Шевченка, імені Грушевського, 4-й запасний імені Сагайдачного та 1-й кінний Вільної України; курені «Смерті», імені Шевченка, Чорноморський. А також заново сформовані: Галицько-Буковинський курінь, Студентський курінь, Гайдамацький кіш Слобідської України, 16 сотень Вільного козацтва, 1-ша гарматна імені Грушевського бригада, 1-й український авіаційний загін [286, с. 218]. Українські військові формування не мали між собою належного зв'язку, не займалися розвідкою сил супротивника, не знали ні його планів, ні їхньої чисельності. Більшовицькі війська загалом йшли із фронту, дотримувалися військової дисципліни, командири володіли військовою наукою. З наближенням до Києва радянських військ спалахнуло повстання робітників заводу «Арсенал», воно тривало 7 днів і лише 22 січня 1918 р. було придушене. Більшовицький виступ у Києві сприяв просуванню радянських військ, відтягнув на себе окремі частини української армії і шлях на Київ лишився відкритим.

РНМ робить спробу організувати збройну відсіч більшовицьким нападникам, залучитися підтримкою населення. З цією метою здійснюються різні заходи, зокрема, приймаються інформативні документи політичного характеру. 19 січня 1918 р. за підписом голови РНМ В. Голубовича, народного міністра судових справ М. Ткаченка, народного міністра справ військових І. Немоловського була оприлюднена «Відозва Ради Народних Міністрів до громадян м. Києва». Її аналіз дозволяє виділити три змістові частини: повідомлення про «горожанську» війну у Києві; успіхи у ній військових сил УНР; обіцянки проведення рішучих заходів для поліпшення соціально-економічних потреб населення після перемоги над більшовиками. Необхідність прийняття та поширення Відозви була очевидною, населення

Києва становило на той час 430 тисяч осіб, далеко не всі із них підтримували українську владу. Причин для цього було декілька. Зокрема, негативно вплинули на населення Києва превентивні заходи, вжиті комендантом міста для забезпечення його безпеки. Після жовтневого перевороту з Росії почався притік до Києва емігрантів, які були ворожі до української влади, окрім того, це ще й погіршувало продовольчу ситуацію. Українська Центральна Рада заборонила в'їзд до міста біженців [120]. Незадоволення столичного населення викликало також розпорядження командира Київського гарнізону від 8 січня 1918 р. про виселення з міста осіб, які оселилися у ньому протягом війни. Таким чином, передбачалося «очистити» Київ від багатьох чорносотенців і більшовиків. У січні 1918 р. пройшли облави на цих осіб.

Звернемо увагу, що у повстанні проти української влади брали участь поряд із петроградськими більшовиками частина Київської військової залоги (гарнізону), чорносотенно-монархічні організації, кримінальні елементи – злодії, грабіжники, погромники, а також частина робітників м. Києва, які 17 січня оголосили загальний страйк. Виступ на стороні більшовицьких військ київських робітників свідчив про відсутність одностайної підтримки політики Української Центральної Ради та РНМ з боку населення. Ситуація, що склалася, повинна була насторожити українську владу, призвести до організації рішучої боротьби із більшовицькими силами та кримінальними елементами. Центральна влада мала роз'яснити населенню свої подальші заходи щодо забезпечення його потреб для залучення на свою сторону.

У Відозві повідомлялося про окремі успіхи у боротьбі із повсталими (розбито осередок більшовиків на Шулявці біля Політехнічного інституту, у Старокиївському районі, готелі «Прага», на пошті та телеграфі, взято залізничні вокзали, банки, окремі значні державні та громадські установи). Рада Народних Міністрів заявляла про проведення після припинення повстання широких соціально-економічних реформ, забезпечення потреб робітників, безробітних та їхніх сімей, проведення у життя закону про соціалізацію землі; ужиття усіх заходів до припинення війни й укладення

демократичного миру. Відозва була оприлюднена у періодичних виданнях, зокрема у «Новій Раді» 24 січня [131]. Тобто оперативного агітаційно-пропагандистського характеру серед населення міста Києва вона не могла мати. Аналізуючи зміст «Відозви», вкажемо на окремі неточності. У ній зазначалося, що уряд УНР був сформований 17 січня на дев'ятій сесії Центральної Ради, тоді як за протоколами сесії ця подія відбулася 18 січня 1918 р.

Про стан оборони Києва В. Голубович інформує вищий державний орган УНР. Виступаючи 18 січня на засіданні дев'ятої сесії Української Центральної Ради, він вказує про тимчасові успіхи оборони Києва: відбиття у більшовиків головного телеграфу та поштамту, про можливість відновити подачу води та електропостачання для населення, забезпечити місто продовольством [122]. Аналізуючи його виступ, відзначимо необґрунтовану упевненість В. Голубовича у розгромі більшовицьких військ, що могло, на наш погляд, негативно вплинути на організацію оборони Києва. Але вкажемо, що навіть для оприлюднення такої незначної за обсягом інформації, голові РНМ потрібно було організувати напередодні роботу апарату, узагальнити факти.

Відсутність регулярних військових сил УНР не давала змогу Українській Центральній Раді і РНМ організувати надійний захист української столиці. Нагальним завданням стало створення реєстрового «Вільного козацтва». Як відомо, формування Вільного козацтва, яке самочинно поширилося в Україні, почалося у березні 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії. Про швидкий розмах руху Вільного козацтва свідчить наступний факт: 3–7 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. 200 делегатів були обрані від 60 тис. членів цієї організації, осередки котрої уже діяли у Київській, Катеринославській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській губерніях, а також на Кубані. На з'їзді було обрано Головну козацьку раду (Генеральну раду вільного козацтва), почесним отаманом – М. Грушевського,

головою військових формувань – П. Скоропадського [238, с. 59]. Вільне козацтво за таких масштабів могло стати серйозною військово-політичною силою [272, с. 155].

Ставлення до Вільного козацтва з боку української влади було неоднозначним [369]. Р. Млиновецький відзначає, що «представники меншостей в Центральній Раді: Рафес, Балабанов, Крупнов, Фрумкін та інші при одній згоді про Вільне козацтво тратили рівновагу. Рафес говорив, що Вільне козацтво буде громити жидів» [82, с. 426]. Представники Бунду закликали знищити козацтво. Рішуче проти виступив з'їзд комісарів п'яти українських губерній (початок жовтня 1917 р.), на які поширювалася влада Генерального Секретаріату. Побоюючись озброєного селянства, з'їзд у прийнятій постанові вказав на «необхідність всякими способами старатися якнайшвидше роззброїти існуючі вже відділи вільного козацтва і направити зброю туди, де вона необхідніша, – в армію» [85, с. 15]. Активно працювали в організаціях Вільного козацтва члени партії соціалістів-самостійників, «яка без застережень пішла назустріч народному рухові. Члени цієї партії поглиблювали національну свідомість та ідею творення української збройної сили» [82], але достатньої сили для масштабної роботи вони не мали.

Питання про організацію Вільного козацтва восени 1917 р. неодноразово розглядалися на засіданнях Генерального Секретаріату. Так, у вересні – жовтні 1917 р. були обговорені питання про заснування Вільного козацтва, декілька разів доопрацьовувався його статут [66, с. 315, 339, 345, 355–356]. Але й в остаточному варіанті статуту (він був затверджений 13 листопада 1917 р.) не враховувалася його роль в захисті УНР.

Українською владою не була проведена відповідна політика щодо Вільного козацтва. УЦР та Генеральний Секретаріат не здійснили належної роботи по залученню Вільного козацтва на свій бік, до його загонів «ставились із підозрою, навіть негативно, відверто побоювались озброєння мас, вимушені були визнати за ними лише міліцейські функції» [351 с. 10]. Д. Дорошенко дає наступну характеристику Вільного козацтва: «це був в

своїй основі здоровий рух селянських власницьких кіл, котрі організацією самооборони хотіли зберегти спокій, лад і свою власність» [76, с. 205].

Політичні діячі доби Української Центральної Ради у своїх споминах та наукових працях указували на недооцінку українською владою Вільного козацтва та на ті заходи, які мали бути впроваджені. На думку П. Христюка, Генеральний Секретаріат мав озброїти вільне козацтво, підпорядкувати його місцевим радам селянських депутатів, які були фактичними органами влади на місцях – дбали про загальний спокій в окрузі, регулювали земельні відносини, берегли ліси. Вільне козацтво, у разі підпорядкування радам, могло бути для них надійним захистом. Його потрібно було використати для поглиблення революції й державного будівництва в Україні [85, с. 15].

РНМ УНР, розуміючи необхідність охорони держави, хоча і запізно, поставила питання про організацію реєстрового «Вільного козацтва» на наступних умовах: його мобілізацію Військовим міністерством за територіальним принципом; укладення договору із кожним козаком і старшиною на певний строк; підпорядкування цих сил повітовим військовим начальникам повітовим комісарам; об'єднання сотень трьох-чотирьох повітів у полки, а полки у межах губернії – у коші, із затвердженням Військовим міністерством; козаки і старшина отримують платню. Тільки на засіданні РНМ 23 січня було визнано необхідним створити організацію реєстрового «Вільного козацтва» [51, арк. 27–27 зв. засвід. копія]. Хоча, згадують військовики, «... якщо б український уряд був зайнятий тим військом, що напливало до Києва, як би ним вправляв хоч би звичайними військовими мирними вправами ..., армія була б врятована і Київ міг тепер дати належну відправу наступаючій більшовицькій навалі. Тим часом українська армія вже не існувала. Треба було її заново творити, і то скоро, і тому всенародна тривога» [84, с. 14, 16–17].

Значну увагу РНМ приділяє переговорам у Берест-Литовську. На дев'ятій сесії Центральної Ради 22 січня 1918 р. В. Голубович повідомляв про те, що мирні переговори закінчуються і просив Українську Центральну Раду

дати Раді Народних Міністрів право підписати мирний договір, але не остаточний, а прелімінарний (тимчасовий). Співдоповідачем з інформацією про умови миру виступив міністр внутрішніх справ М. Ткаченко. Він повідомив членів дев'ятої сесії Української Центральної Ради про:

- ведення мирових переговорів згідно із дорученням української влади та у напрямку демократичного миру;
- забезпечення виробленими умовами миру права національного самовизначення для населення Холмщини і Підляшшя;
- визнання монополії української держави щодо ввозу товару із-за кордону в Україну;
- рівноправність торговельних угод України із усіма державами, без переваг однієї якоїсь країни;
- скасування торговельного договору між Росією та Німеччиною відносно України;
- обмін військовополоненими; укладення договору між Україною, Німеччиною та Австрією до 1920 р.

Після виступів В. Голубовича та М. Ткаченка заслухали представників фракцій з мотивів голосування. «За» підписання мирного договору виступили фракція російських соціалістів-революціонерів, Поалей Ціон, фракція сіоністів, представники Холмщини й Підляшшя. Про утримання від голосування заявили фракція «народних соціалістів», фракції меншовиків і Бунду. Представник соціалістів-самостійників заявив про незадоволення умовами мирного договору. Раді Народних Міністрів було надано право підписати мирний договір, «за» було подано 220 голосів, проти – 1, утрималось – 16 [130].

У складних умовах військового часу РНМ займалася законопроектною роботою, нею була закінчена підготовка та в останній день роботи дев'ятої сесії Української Центральної Ради ухвалений Тимчасовий земельний закон. Уточнімо, що він був прийнятий без ґрунтовного його обговорення законодавчою комісією, дебатів, поспіхом. Присутні члени Малої Ради

стояли «на ногах, одягнені і з шапками в руках» [71, с. 144–145]. Закон передбачав перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність, передання всієї землі без викупу у розпорядження земельних комітетів для зрівняльного розподілу за трудовою або споживчою нормою. Таким способом, вказується в історичній літературі, українські есери реалізували основне положення своєї аграрної програми. Але наслідки його реалізації привели до того, що «політика уряду В. Голубовича значною мірою спричинилася до втрати впливу Української Центральної Ради у селянському середовищі, різкого звуження її соціальної опори» [244, с. 50]. До основних недоліків земельного закону, який викликав розчарування селянських мас, науковці відносять його радикальність, недостатню чіткість, незрозумілість правових положень [260, с. 57]. Земельна політика Української Центральної Ради та її урядів характеризується непослідовністю та суперечливістю [173, с. 253].

Доцільним та своєчасним рішенням було схвалення законопроекту про організацію громадських робіт за пропозицією товариша народного міністра праці Михайлова. На початок 1918 р. в Україні за неповними даними, нараховувалося 200 тис. безробітних [162, с. 59]. Законопроектом передбачалося надання роботи п'яти тисячам безробітних міста Києва, які мали бути залучені до проекту збудування на Дніпрі дамби для охорони населення від повені. Для допомоги в організації цих робіт Київській міській думі потрібно було 2 млн. руб. У постанові доручалося Міністерству праці звернутися до Київської міської думи з проханням надати докладний обрахунок по збудуванню дамби, і тільки після цього асигнувати Думі потрібну суму грошей [51, арк. 27]. Урядовий вісник та партійні видання оприлюднювали постанови Ради Народних Міністрів щодо розміру громадських робіт, організації державно-громадських робіт для безробітних. Проект закону про громадські роботи був заслуханий на засіданні РНМ 21 січня та ухвалене рішення про організацію громадських робіт, щоб дати роботу 5 тисячам безробітних [51, арк. 27–27 зв. засвід. копія].

Значно краще був підготовлений закон Української Центральної Ради про восьмигодинний робочий день. Для тогочасного періоду він може бути охарактеризований як прогресивний та такий, що відповідає європейським стандартам. Закон встановлював: межі поширення (всі підприємства, в яких використовувалася наймана праця, незалежно від розміру цих підприємств, і від того, кому вони належали); порядок встановлення та тривалість робочого часу (робочий час коригувався нормами внутрішнього розпорядку підприємств. Вперше нормальний робочий час встановлювався як такий, що не повинен бути вище 8 годин на добу та 48 годин на тиждень, із врахуванням часу, потрібного на чистку машин та на наведення порядку у робочому приміщенні [93]. Закон задовольняв інтереси робітників, але був оприлюднений лише 1 лютого 1918 р., тоді, коли Центральна Рада вже евакуювалася із Києва і об'єктивна ситуація у місті не сприяла ознайомленню населення із цим законом.

РНМ також була розпочата робота по розробці закону про організацію рад робітничих і селянських депутатів як органів влади на місцях. Для роботи над цим законом було обрано комісію у складі міністра освіти Н. Григорієва, представника київської Ради солдатських депутатів Любченка і члена ЦК партії українських есерів С. Лимаря. Але займатись законодавчою роботою уже було ніколи [75, с. 212].

До кадрових призначень, які вирішувалися в цей час РНМ, віднесемо затвердження 21 січня члени фінансово-економічної ради С. Соколовський, Д. Марголін, П. Стебницький [51, арк. 27–27 зв. засвід. копія].

З 23 січня 1918 р. почався перший невдалий штурмований наступ радянських військ на Київ з лівого берега Дніпра, який супроводжувався артилерійським обстрілом до взяття міста. 24 січня з боку Вишгорода виступив полк Червоного козацтва В. Примакова, із станції Київ-товарний йшла армія О. Єгорова, по Ланцюговому мосту рухалася армія Р. Березіна. Радянськими військами уже були зайняті Печерськ, Лавра, фортеця [264, с. 312].

Розглянемо, як в цих складних умовах проходило останнє засідання дев'ятої сесії Центральної Ради, в якому активну участь брав В. Голубович. Вперше за всю сесію воно відбулося не у великій залі Педагогічного музею, а внизу, у малій залі, через постійний обстріл приміщення. З цієї ж причини депутатів було дуже мало. На засіданні Української Центральної Ради 25 січня 1918 р. обговорювалися:

- питання участі України у Тифліській нараді, де повинні були вирішуватися умови миру між закавказькими народами та Туреччиною (за пропозицією В. Голубовича на нараду потрібно було направити представників УНР з широкими повноваженнями, бо Україна також була зацікавлена у тих справах, які мали вирішуватися);
- внутрішня ситуація у Києві (було заслухано виступ голови РНМ про обстановку у Дарниці, Святошині, на Печерську, звідки постійно йшла стрілянина по місту);
- законопроекти про восьмичасовий робочий день (затверджено), державно-робітничий контроль над підприємствами, тимчасові правила про громадські роботи; два останні законопроекти постановили передати на розгляд Малої Ради, бо ситуація стала небезпечною внаслідок постійного обстрілу Педагогічного музею з Печерська [92].

У кінці засідання додатково було обговорено становище в Києві. Зокрема, В. Голубович вказав, що місто (міська дума) нічого не робить для свого порятунку. Ні слова не було заявлено про те, що у цьому напрямку плану здійснила урядова влада, чи планує ще зробити. Увага присутніх була звернена на різке збільшення кількості голодуючих і відсутність для них їдалень, не виплату заробітної платні залізничникам, які внаслідок цього можуть не підтримувати Українську Центральну Раду та уряд. У відповідь голова уряду повідомив про нестачу урядових коштів для забезпечення залізничних робітників і службовців [87].

В останній день перебування Ради Народних Міністрів у Києві на її засіданні розглядали: доповідь завідуючого акцизними зборами Волині (по

ній було ухвалено зібрати відомості та дійти згоди із власниками цукроварень); зміни в урядовому складі; пропозицію про видання відозви відносно переїзду уряду; про друк в урядовому «Віснику» земельного закону, умов миру (який був підписаний 26 січня 1918 р.) й закону про організацію нової армії [67, с. 151].

Також було обговорено питання про асигнування 10 000 крб. на ремонт шляхів. З цього приводу було ухвалено не залучати до цих робіт полонених більшовиків. Питання про використання безробітних мало вирішувати Міністерство праці. У зв'язку з порушенням військовим міністром О. Жуковським питання про «чехословаків і польського війська» було ухвалено: «а) декларувати єдність української територіальної армії; б) доручити міністру військових справ звернутися до чехословаків з пропозицією видати зброю і покинути Україну (на підставі договору, укладеного і підписаного проф. Максой); в) пропонувати білорусам формувати своє військо в Луненці і Калинковичах» [67, с. 164].

Відзначимо різноаспектність та важливість питань, які обговорювалися в останній день сесії Української Центральної Ради: від проблем зовнішньополітичного характеру (участь у Тифліській нараді, виведення з держави залишків іноземних військ) до спроби української влади поліпшити внутрішнє економічне та соціальне становище (ремонт шляхів, виплата заробітної плати залізничникам, розгляд законопроектів).

У наукових працях ми зустрічаємо різне датування від'їзду окремих членів Української Центральної Ради і РНМ УНР в евакуацію. Зокрема І. Нагаєвський зазначає, що «Київ було евакуйовано в ніч на 8-9 лютого...» [241, с. 103]. Ця ж дата називається авторами посібника «Новітня історія України. 1900 – 2000». У ньому вказано, що 8-9 лютого більшовицькі війська увійшли до Києва і після цього Українська Центральна Рада і РНМ залишили столицю [243, с. 184]. Іншу дату – 25 січня 1918 р. – називають В. Солдатенко [280, с. 345], В. Верстюк [169, с. 235]. На наш погляд, вона є незаперечною. Про те, що український уряд 25 січня 1918 р. переїхав до

Житомира, а більшовики зайняли Київ в ніч з 25 на 26 січня, вказувалося у «Відозві Ради Народних Міністрів до народу України» від 30 січня 1918 р. [67, с. 152] і повідомляла періодична преса [87, с. 125]. З її сторінок населення дізналося про евакуацію та її причини [368]. Зокрема, повітова газета елисаветградських соціалістичних партій «Известия» вказала на причину евакуації – рішення влади не підставляти Київ подальшому обстрілу з боку більшовицьких військ [116].

В історичній літературі фактично не вказується про те, як відбувалася евакуація РНМ. Таку інформацію ми зустрічаємо у Д. Дорошенка, який зазначає, що причиною швидкої евакуації став неспинний п'ятиденний обстріл Києва важкими гарматами більшовицького війська. У цій ситуації знаходження в місті української влади призвело б до перетворення Києва в руїну [75, с. 212–213]. За підрахунками З. Стефаніва, у січневих боях 1918 р. за Київ взяли участь 3000 українських вояків, це: 16 куренів «вільного козацтва», сформованих інженером Ковенком (400 осіб), Галицький курінь Січових Стрільців (500 осіб), Український гайдамацький кіш Слобідської України під командуванням С. Петлюри (300 осіб), Помічний курінь студентів Січових Стрільців (250 осіб) (загинув під Крутами 30 січня 1918 р.), 1-ша військова школа – 250 учнів, автопанцирний дивізіон, полк імені кошового К. Гордієнка (300 осіб) [282, с. 62]. Але цих сил виявилось замало. Аналізуючи зазначений період української історії, сучасні науковці вказують, що керівництво Української Центральної Ради виявилось неспроможним налагодити конструктивну роботу по розбудові силових структур Української держави та її захисту [268, с. 61].

У ці дні РНМ працювала у зменшеному складі, на засіданнях були присутніми В. Голубович, А. Немоловський, П. Христюк, М. Ткаченко й колишній міністр М. Порш [202, с. 212–213]. В останні дні перебування уряду у Києві було ухвалено переїзд до Житомира міністра внутрішніх справ П. Христюка, виїзд повного складу РНМ був призначений на 13 лютого [51, арк.10].

Д. Дорошенко наводить наступну інформацію. Рішення евакуюватись із Києва до Житомира було прийняте не військовим командуванням, яке керувало обороною столиці, а приватною нарадою кількох міністрів разом із групою членів Малої Ради. Повідомлення про евакуацію офіційно не було зроблене, про неї знали лише учасники цієї наради та коло знайомих і близьких осіб, із тих хто належав до вищих щаблів державного апарату. Таким чином, евакуація відбулася швидко й непомітно, її маскували. Не знаючи про неї, окремі військові частини продовжували чинити опір більшовицьким військам (Вільні козаки на Звіринці та гарматники) уже після від'їзду з Києва членів Центральної Ради та РНМ [202, с. 235]. У Києві тоді загинули члени Української Центральної Ради Л. Бочковський [136], О. Зарудний [135], І. Пугач [123].

Окремі подробиці евакуації згадує Б. Монкевич. Зокрема, він зазначає, що «ціла Українська армія начислювала кілька дивізій, кошів, відділів Вільного Козацтва і різноманітних окремих військових одиниць, а крім того – багато штабів неіснуючих частин. Всі вони були дуже не чисельні, а декотрі мали всього по кілька осіб. Так, наприклад, Георгіївський полк – 8, Полуботківський – 5, Наливайківський – 21, полк ім. Сагайдачного – 6, ім. гетьмана Дорошенка – 80, а Богданівський – 120 чоловік. Найбільшою частиною був Республіканський полк під командою полковника П. Болбочана» [83, с. 8–9]. У селі Ігнатівка відбулася нарада командирів військових частин. Було прийняте рішення про створення єдиної та нової військової частини – Окремого запорізького загону, на чолі якого після тривалих суперечок затвердили генерала Прісовського. Перед загonom стояло нелегке завдання – забезпечити проїзд членам уряду та УЦР, а для цього протриматися якомога довше на шляху Київ – Житомир [163, с. 247–248]. На цій нараді було ухвалено, що військо має бути деполітизованим і діяльність будь-яких комітетів і комісарів у ньому заборонена [289, с. 62].

Відзначимо, що питання про стан відступу українського війська з Києва в історичній літературі є контроверсійним. Спираючись на

історіографічні джерела, С. Литвин прагне довести, що українські підрозділи відійшли із столиці організовано і при повному озброєнні, а за штатним розкладам нараховували 48 піхотних і 7 кавалерійських полків та 3 мортирних дивізіони [230 с. 65]. Як на один із доказів, С. Литвин посилається на підрахунки Л. Гарчевої, яка вказує, що службу у військових частинах продовжували не менше 40 тисяч солдат і офіцерів [180, с.103]. На наш погляд, є незрозумілим, як можна було не втримати Київ при таких переважаючих воєнних силах?

В ніч з 25 на 26 січня у Київ увійшли більшовицькі війська [162, с. 54], про що російський Раднарком був повідомлений телеграмою 27 січня 1918 р. [56, с. 53]. Поступово відбулася окупація всієї території України. Народний Секретаріат та ЦВК неодноразово зверталися до населення з проханням підтримки радянської влади [56, с. 57–61]. Керівництво державою український радянський уряд здійснював через місцеві ради та їх галузеві відділи, через призначених ним комісарів, військово-революційні комітети. Політика українського радянського уряду підпорядковувалася вказівками російського Раднаркому. Уже в лютому 1918 р. вся влада в Києві була передана Народному Секретаріату, організований Всеукраїнський комітет по боротьбі із контрреволюцією, продовольчий комісаріат, службовці місцевих органів влади перевірялися на лояльність до радянської влади, відбувався обмін грошових знаків, випущених Українською Центральною Радою на загальноросійські радянські гроші [57, с. 869–870]. Створювалися Ради селянських депутатів, які приймали рішення про негайну соціалізацію землі [54, арк.16].

Отже, РНМ під головуванням В. Голубовича не змогла вирішити основного завдання, яке стояло перед нею, – утримати владу у Києві, організувати відсіч наступаючим радянським військам.

Причинами фактичного самоусунення Української Центральної Ради і РНМ від належної оборони Києва стали: 1) загострення політичної боротьби українських партій за владу після відставки Генерального Секретаріату;

2) зосередження основної уваги на укладення миру з Четверним союзом;
3) відсутність регулярної армії; 4) нездатність української влади в складних умовах наступаючих більшовицьких військ налагодити роботу з їх відсічі, об'єднати наявні військові сили й населення міста, всі державні та громадські структури та спрямувати їх на оборону Києва.

До позитивних напрацювань РНМ в цей час віднесемо результативність переговорів у Брест-Литовську, підготовку законопроектів, організацію забезпечення Києва продовольством, громадських робіт для безробітних, вирішення кадрових призначень.

3.2. Діяльність Ради Народних Міністрів під час перебування на Волині у лютому 1918 р.

Аналіз діяльності РНМ у Волинський період дозволяє виділити основні напрямки як зовнішньополітичного, так і внутрішньополітичного характеру. Основними питання, які потрібно було вирішити на зовнішній арені, були питання перемов у Брест-Литовському з Четверним союзом та Росією. До внутрішньополітичних питань віднесемо: 1) військові питання; 2) законопроектну роботу, 3) розроблення заходів адміністративно-управлінського характеру; 4) прийняття соціально-економічних рішень.

Розглянемо зазначену діяльність РНМ під час перебування в евакуації.

Питання про закінчення мирних переговорів із Четверним союзом було одним із найбільш важливих для українського уряду. В ніч на 27 січня був підписаний мирний трактат Української Народної Республіки з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною. У «Відозві Ради Народних Міністрів до народу України», яку прийняв український уряд 30 січня та яка була оприлюднена у «Віснику Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки» значно пізніше, 14 лютого, вказувалося, що мирний трактат «... дає Україні мир справедливий, гідний, демократичний. Він вертає назад всі українські землі, забрані чужими військами, уставляє добрі економічні відносини, високу ціну українських грошей, забезпечує доставку всіх потрібних трудовому народу товарів. А при тім ні в чім не зв'язує України ні політично, ні економічно. Мир цей дає змогу приступити до повної демобілізації армії і вертає на Україну найвірніших синів її, що допоможуть нам навести лад і порядок на землі нашій» [94]. У «Відозві» також вказувалося на віроломну політику більшовицького уряду та захоплення влади в Україні.

1 лютого в Житомирі відбулося засідання Малої Ради під головуванням М. Грушевського. На ньому виступив голова РНМ В. Голубович із проханням надати урядові права підписати мирний договір з Четверним

союзом. Перед цим РНМ, згідно дозволу від Української Центральної Ради, підписала прелімінарний договір. Право уряду ратифікувати мирний договір було надано одногосно. Окрім того, РНМ було доручено «заклучати і підписувати всякі умови з іншими державами», у тому числі ті, що впливають з мирного договору з державами Четверного союзу. На цьому засіданні Малої Ради розглядалося також питання про доповнюючу конвенцію з Німеччиною щодо воєнної допомоги Україні в боротьбі з більшовиками. Звернемо увагу на повідомлення В. Голубовича, про те, що «дещо в цьому напрямі урядом вже зроблено. Переговори ведуться, так що військова допомога не буде мати характеру вмішування в наші внутрішні справи» [67, с. 155–156].

Питання про укладення миру України з Росією РНМ обговорювала на своїх засіданнях 14–15 лютого. Цілком справедливо, але нереально були визначені основні пункти мирного договору з Росією: Раднарком повинен був вивести до укладення миру за межі України обеззброєне військо (регулярне, червону гвардію, інше) та негромадян УНР (чехословаків); відбудувати усе зруйноване, повернути вивезене майно (державне, залізничне, харчові запаси, технічне знаряддя; повернути повністю кошти, які у вигляді контрибуцій накладалися на міста й села УНР та історичні реліквії (культурного, музейного, наукового і архівного значення) [191 с. 78].

Визначалися українські кордони (з включенням частини Кубані, Ростовського та Таганрозького округів, Чорноморської і Ставропольської губерній, Путивльського повіту Курської області, чотирьох повітів Воронежської губернії, української колонії в Сибіру – Зеленого клину на Амурі). Крим мав залишатися під впливом України. Торговельний договір з Росією мав бути укладений не раніше, як 31 серпня 1918 р., до цієї дати обмін товарами повинен відбуватися на таких же умовах, як і з Німеччиною. Питання щодо Бессарабії УНР мала вирішувати на підставі самовизначення націй, по згоді Румунії і Бессарабії, після виводу з території останньої військ

Раднаркому. Указувалося на повернення усього флоту на Чорному морі (також і торговельного) тільки Україні [67, с. 166–167].

Питання взаємовідносин із Радянською Росією розглядала також Українська Центральна Рада. У протоколі засідання Малої Ради від 15 лютого було зазначено: «Українська Центральна Рада, заслухавши повідомлення мирної делегації про пропозицію мирних переговорів для заключення мирного договору з російською стороною, уповноважує РНМ, коли вона признає се потрібним, ввійти в усі переговори для заключення мира, стоячи на становищі самостійної суверенної Держави» [98].

Питання військового характеру постійно знаходилися в центрі уваги РНМ. До основних із них віднесемо ті, що пов'язані із просуванням більшовицьких військ по території України; необхідністю у зв'язку із цим військової допомоги Центральних держав; наступом німецько-австрійської армії по українській території умов її перебування в державі; формуванням українського війська [311].

В евакуації РНМ почала працювати з 29 січня 1918 р. Відразу ж потрібно було розглядати внутрішньополітичне становище в Україні. 30 січня засідання РНМ розпочалося з інформації М. Ткаченка про переговори у Бресті та М. Порша про анархію, що панує в Україні, необхідність допомоги військом з боку Четверного союзу. Під час обговорення останнього питання М. Ткаченком було зазначено, що «з приводу приходу німців може реагувати фронт і мабуть, краще дати більшовизму вмерти власною смертю, почекати, поки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо». Аналіз запису протоколу засідання РНМ 30 січня 1918 р. показує, що він вівся поспіхом, без детальної фіксації сказаного, без роз'яснення прийнятих ухвал, з неточностями. Так, з питання організувати кіш за пропозицією С. Петлюри в 3 тис. вояків, була прийнята ухвала про допомогу німецьким військам, які просувалися по українській території для відсічі більшовикам. За допомогу німецьким військам висловилися М. Ткаченко. Г. Сидоренко, М. Порш [51,

арк.1 зв.]. О. Жуковським, полковником Генерального штабу, професіоналом військової справи, військовим міністром, на засіданні було проінформовано присутніх про становище в Житомирі, бо в місті в зв'язку з приїздом уряду зростала паніка. Її причиною було побоювання, що Житомир, як і Київ, може бути розгромлений більшовицькими військами.

Наступного дня, 31 січня, на засіданні РНМ знову було заслухано питання про становище у Києві і військові плани. Під час його обговорення присутні висловилися про необхідність звернутися з нотою про військову допомогу до німців. На погляд М. Грушевського, німці мали поставити більшовикам ультиматум про виведення їхнього війська з України [67, с. 154–155]. На засіданні були присутні: В. Голубович, О. Жуковський, М. Грушевський, П. Христюк, М. Порш, М. Ткаченко, Г. Сидоренко.

У Житомирі РНМ довго перебувати не змогла, із заходу наступали збільшовичені частини колишньої російської армії, які швидко захопили Проскурів, Жмеринку, Козятин, Бердичів та звідти збиралися йти на Житомир. Міська дума Житомира звернулася до РНМ із проханням залишити місто, щоб уникнути його розгрому, про який заявив ревком 8-ої армії Південно-Західного фронту у своєму ультиматумі. Саме тому на засіданні РНМ 12 лютого ухвала про від'їзд була прийнята одногосно [51, арк. 5].

Відзначимо, що за час перебування українського уряду у Житомирі вже почало функціонувати військове міністерство на чолі з О. Жуковським. Ним було розроблено спеціальний Статут на право вступу в «Особу армію». Висока платня вступаючих до лав Української армії була одним із головних засобів, щоб привабити до вступу у військо. Впроваджувалася карна відповідальність за військові злочини, був виданий наказ про розформування усіх комітетів в армійських структурах з метою зупинити моральний розлад. Диктаторська поведінка О. Жуковського змогла врятувати наявні українські військові частини від остаточного розвалу [271, с. 138].

На початку лютого Радою Народних Міністрів знову розглядалися здебільшого військові питання та поточна ситуація в Україні. Аналіз протоколу засідання РНМ 8 лютого показує, що основним питанням стало обговорення «плану роботи РНМ у військовому напрямку в контакті з німцями». Доповідь була зроблена О. Жуковським, який повідомив про перемови між німцями і мирною делегацією в Бресті, про допомогу німецьким військом Україні у боротьбі з більшовиками, а також про те, що вже йде наступ німців «по лінії Дубно – Олика – Рівне – Рафаловка – Чорторійськ – Костюхівка – Лунінець». Командиру німецької дивізії було запропоновано вести наступ по лінії Гомель – Брянськ – Куп'янськ – Дебальцеве з тим, щоб ізолювати Україну і відрізати більшовицькі частини на Україні. Одночасно планувалося звільнити українську територію і українськими частинами. В Маневичах мав бути утворений військовий штаб; з правого флангу зі сторони Бердичева мав наступати із своїми військовими частинами Прісовський, з лівого флангу – загін С. Петлюри. Розглядалася реорганізація військового міністерства (українських військ залишилось близько 2 тис.); припинення підтримки коштами фронтових рад (бо військо демобілізоване); прийняття під контроль їхнього майна.

На засіданні РНМ вказувалося на необхідність встановлення порядку й умов, за яких німецьке військо має право здійснювати реквізиції; узгодження із німецьким командуванням умов знаходження їхніх військ в Україні, у тому числі забезпечити знаходження при кожній німецькій частині українського представника та перекладача [51, арк. 17–18 зв. засвід. копія]. Було прийняте рішення про виїзд уряду із Сарн у напрямку на Коростень. 8 лютого на засіданні РНМ були присутніми В. Голубович, М. Порш, М. Ткаченко, Є. Сокович, П. Христюк, Г. Сидоренко, О. Жуковський.

У Сарнах, за інформацією П. Христюка, уряд УНР зустрівся із австро-угорськими та німецькими військами, які вели активний наступ на Україну, відмовляючись давати будь-які пояснення щодо своїх операцій. Лише пізніше ними було заявлено, що причиною наступу стало «Звернення»

української мирної делегації у Брест-Литовському до Центральних держав про допомогу у боротьбі із наступаючими більшовицькими військами на українську територію [85, с. 139–140]. Українська Центральна Рада та РНМ, на наш погляд, вводили себе в оману, легковажно вважаючи, що воєнна допомога може обмежитися, як про це йшла мова на перемовинах, уведенням на територію України двох дивізій, сформованих у Німеччині та Австро-Угорщині із полонених українців (близько 30 тис. чол.). П. Мірчук указує, що з української сторони було висловлене бажання, щоб Австрія вислала як свою військову допомогу, Українських Січових Стрільців та українські частини австрійської армії, а Німеччина – дивізію Синьожупанників (українські військові частини, які тоді формувалися з військовополонених українців російської армії) [81, с. 217].

Питання щодо наступу німецьких військ по українській території обговорювалося на засіданні РНМ 9 лютого. Вказувалося, що наступ йде відповідно до домовленостей німецької сторони з українською мирною делегацією. Основним питанням стало узгодження тексту «Відозви Ради Народних Міністрів до громадян УНР. До всієї людності Української Народної Республіки» з поясненням присутності на українських землях німецьких військ. Д. Дорошенко у своїх спогадах указує: «...прихід німців був фактом, і з цим фактом треба було рахуватись. Перш за все, треба було якось пояснити українському населенню причини приходу німецького війська, яке ще так недавно вважали за ворога, з яким чотири роки провадилась така уперта боротьба» [76, с. 238]. У Відозві передбачалось зазначити на 1) укладення миру, 2) допомогу німецького війська (які замінюють українську армію) у боротьбі з більшовиками, які грабують Україну, вивозять усе майно та хліб на північ [51, арк. 19–19 зв. засвід. копія]. На засіданні РНМ 9 лютого були присутні: заступник голови уряду М. Ткаченко, міністри М. Порш, Є. Сакович, П. Христюк, Г. Сидоренко.

Вказаний документ був оприлюднений 10 лютого 1918 р. Увага населення акцентувалася на тому, що Україна як самостійна, незалежна

держава уклала мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною, «здобула для трудящого люду мир демократичний, без всяких анексій та контрибуцій». У «Відозві» пояснювалася необхідність знаходження в Україні німецьких військ: РНМ, щоб швидше покласти кінець грабуванню України та приступити до мирного будівництва прийняла військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини і Австро-Угорщини. Підкреслювалося, що війська цих держав будуть битися під «приводом польового штабу української держави» й не мають ніяких ворожих намірів; разом з німецькими військами в Україну «йдуть дивізія українських полонених, українці – січові стрільці з Галичини». Відозва РНМ до громадян УНР закінчувалася закликом до громадян підтримати уряд і приступити до праці [142].

Нині складно встановити, наскільки відвертою у своїй заяві була Рада Народних Міністрів, якщо враховувати, що 8 лютого 1918 р. вона на своєму засіданні ухвалила: «позаяк німці наближаються, із політичного боку незручно бути під конвоєм німців», то виїзд має бути з Сарнів у напрямку на Коростень, тобто самостійний від німців. На нашу думку, Рада Народних Міністрів прагнула будь-якою ціною утримати владу, і не могла не розуміти, наслідків знаходження в Україні німецьких військ.

Причини вступу на українську територію пояснювало також німецьке командування. Генерал-лейтенант Клаузіус видав відозву до населення України відразу ж після зайняття Києва. В ній вказувалося на прохання української влади про військову допомогу Німеччини для боротьби з безладом в Україні та встановлення державного порядку. Окрім того, зазначалося, що заходи військового відомства будуть направлені не проти українського народу, а проти його ворогів і ворогів української влади. Підкреслювалося, що німецькі війська входять в Україну як товариші і вимагають їх прийняти як таких, але у разі ворожих дій українського населення будуть прийматися суворі заходи за військовими законами [116].

На наступних лютневих засіданнях РНМ розглядалися інформації про військовий стан в Україні (хід наступу німецьких військ, підготовка для цього сприятливих умов) та поточні справи. Німецькі війська наступали по трьох напрямках: права німецька колона йшла по лінії Рівне-Козятин, середня – 1-ша дивізія – на Коростень, ліва німецька колона – в напрямку на Лунівець – Гомель, у прогалинах між колонами просувалась кавалерія. Станом на 18 лютого на територію України увійшли 33 дивізії німецьких та австро-угорських військ [247, с. 288].

Необхідними заходами в цій ситуації РНМ визначала: негайний друк відозв, наказів і ін., їх поширення при наступі німецьких військ, активізація роботи з українізації залізниць, призначення для їхньої охорони військовим міністерством комендантів, організація залізничної міліції із підпорядкуванням, як і коменданта, військовому керівництву. Звернемо увагу на наступну ухвалу РНМ: зазначалося на обеззброювання у контакті із військовим керівництвом населення по селах, притягнення до відповідальності за невиконання цього наказу (невиконання каралось штрафом, який мав йти в державну казну). Вказане рішення свідчило про занепокоєння та невіру урядової влади в безконфліктне просування німецьких військових сил по Україні.

11 лютого 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів констатувалося прагнення німецького командування посилити свою владу на шляхах просування по українській території. Військовий міністр О. Жуковський доповідав про заяву німців із передання їм ділянки Маневичі – Коростень у розпорядження, призначення німецьких машиністів на паровози, перешкоджання діяльності залізничних комісарів справам військових. У прийнятій ухвалі вказувалося: зазначеної ділянки німцям не передавати, а передати її в розпорядження Військового міністерства.

Згідно з умовами Брест-Литовського договору, 18 лютого 1918 р. почався масштабний наступ військових сил німецького блоку проти більшовицьких сил, під час якого продовжувалася окупація ними України.

Головні сили німецьких військ просувалися вздовж залізниці Луцьк – Рівне Козятин – Бердичів, а також із Ковеля на Сарни – Коростень. Кавалерійські й бронечастини з Луцька рухалися на Рівне – Житомир. 21 лютого німецькі війська зайняли Новоград-Волинський [253, с. 69–70]. Відсіч більшовицьким загонам намагалися дати і українські війська. Запорізька бригада під командою генерала Прісовського 21 лютого розпочала наступ на Житомир, одночасно українські військові підрозділи, очолювані С. Петлюрою, вели наступ у напрямку Рівне-Сарни, січові стрільці робили спроби оволодіти Коростенем. Гайдамацький Кіш після виведення з-під Бердичева разом із корпусом Січових стрільців взяли м. Олевськ, що дозволило контролювати значну частину Північно-Східної Волині [201, с. 32]. 24 лютого 1918 р. полковником Болбачаном був з боєм зайнятий Житомир. РНМ було вирішено повернутися знову до Житомира [85, с. 235].

До березня 1918 р. члени Малої Ради та РНМ вже перебували в Житомирі. 1 березня тут відбулося засідання Малої Ради, 3 березня – засідання РНМ. Прибувши знову до Житомира, РНМ намагалася в будь-який спосіб відновити роботу народних міністерств. Так, в циркулярі міністерства судових справ від 1 березня 1918 р. «Про діяльність судових установ» указувалося як на основне завдання урядових установ та осіб – кинути усі сили на встановлення спокою та ладу в Українській державі, негайно нормалізувати роботу судових установ, забезпечити точне виконання судових вироків, неухильне виконання судових рішень. Від судових установ вимагалася: організувати «нормальну» судову роботу по найскорішому проведенню слідств, розгляду справ, неухильному виконанню судових вироків та виконанню судових рішень. У разі потреби судові установи та службовці могли звертатися за допомогою до цивільної та військової влади. Ухилення від виконання зазначених завдань встановлювало для працівників судових органів «строгу відповідальність за протизаконну їх діяльність» [97].

Відзначимо, що в нормативних актах не дотримується єдине найменування України, частіше всього вказується на Українську Народну Республіку, але досить часто вказується – «Українська держава».

3 березня 1918 р. відбулося останнє засідання РНМ у Житомирі. На ньому були присутні: заступник голови уряду М. Ткаченко, міністри М. Порш, П. Христюк, Г. Сидоренко. Було розглянуто 17 різних питань. Серед них ми виділимо ті, які пов'язані із оформленням реквізиційної процедури, забезпеченням німецького війська продовольством і приміщеннями, встановлення майнового податку на заможні і торгово-промислові прошарки населення, заборону вивозу продуктів без дозволу уряду в Росію.

Впорядкування процедури реквізицій для забезпечення потреб населення і німецьких військ було одним із головних для українського уряду. На засіданні РНМ прийнято ухвалу видавати під час реквізицій квитки одного типу, установленого міністерством фінансів з погодженням міністерств військових та продовольчих справ. Їх оплата мала здійснюватися казначейством протягом шести місяців. Питання з харчуванням і помешканням німецьких військ повинно було вирішуватися через інтендантство. Військове міністерство зобов'язувалося найскоріше улаштувати для цих потреб казарми, готелі від помешкання німецьких солдат мали відводитися лише в крайньому випадку. Питання забезпечення продовольством німецька сторона мала узгоджувати з українськими комісарами і представниками штабу [67, с. 174, 176].

Одночасно із вирішенням військових питань, РНМ займалася законопроектною роботою. 9 лютого на її засіданні були прийняті ухвали з підготовки законів: про поділ України і про основи самоврядування; «про стиль і годину»; про перехід до «нового стилю» з поясненням того, що б Україна приєдналася до європейської культури, а в Європі «заведено новий стиль» [67, с. 163]. 11 лютого знову розглядалося питання про законопроекти. «Ухвалили: взамін попередньої установи доручити міністерству внутрішніх

справ виробити і внести на розгляд Малої ради законопроект про встановлення середньоєвропейського часу на території Української Народної Республіки» [67, с. 163–164].

12 лютого на засіданні РНМ була прийнята ухвала про внесення в Малу Раду закону про встановлення для української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без хреста), доручення «міністерству фінансів виробити і внести в Малу Раду законопроект про випуск грошової одиниці з відповідним написом – установити монетну одиницю; а) гривню, яка рівняється 100 шагам; 2 гривні – 1крб. – 200 шагів; б) установити такий поділ дрібної монети: 1,2,5,10,20,50 шагів; г) щодо паперових грошей установити треба в 2 гривні, 10,20,100,500,1000 гривень; д) щодо золотих грошей в 20 гривень» [67, с. 165].

Цього ж дня Мала Рада на своєму засіданні ухвалила: «1. Завести в Українській Народній республіці нове (григоріанське) числення часу з 16 лютого 1918 р. 16 число рахувати першим числом місяця березоля (марта). 2. Одночасно з цим в Українській Народній республіці вводиться середньоєвропейський час: 12 год. для Петроградського меридіану з 1 березоля нового стилю рахувати за 10 год. 52 хв. ранку і згідно з цим в усій Українській Народній республіці перевести стрілки годинників. 3. Всякого роду зобов'язання, котрі застає цей закон, продовжуються з 1 березоля на 13 день. 4. Всі питання, зв'язані з переведенням в життя цього закону, мають вирішуватися кожним міністерством по приналежності». Також на цьому засіданні був затверджений герб УНР, за який приймався «знак Київської держави часів Володимира Святого» [10, арк. 3 копія].

Високо затверджений герб УНР оцінював М. Грушевський, вказуючи, що «Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне життя. Найстаріший такий знак уживавсь на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена

Українська держава. І тому зовсім натурально, що Народна Українська Республіка, поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб сей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах як ставивсь він колись» [75, с. 212].

З березня 1918 р. Рада Народних Міністрів знову повертається до вироблення і розгляду законопроектів. 1 березня 1918 р. Мала Рада ухвалює підготовлені урядовим апаратом закони УНР. Серед них закон про «Про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів» [67, с. 171]. Підкреслимо важливість введення національної грошової одиниці – гривні, встановлення її вартості, визначення типу та вартості кредитних білетів та введення їх в обіг.

На цьому ж засіданні був обговорений Закон «Про громадянство Української Народної Республіки». Він визначав громадянином Української Народної Республіки кожного, хто народився на території України і постійно перебуває на її території, що засвідчується свідоцтвом. Порядок надання свідоцтв мав бути визначений окремим законом. Жінки діставали те ж саме громадянство, що й чоловіки. Громадянство дітей до 14 років визначалося батьками, після досягнення 14 років визначалося ними самими. Регулювався також вихід із громадянства України – прохання про це, із зазначення того, яке громадянства бажає мати особа, мало подаватися до спеціальної установи. Вони мали задовольнятися не пізніше як через рік [88].

Законом встановлювалися права та обов'язки громадян України. До прав було віднесено користування усією повнотою громадянських і політичних прав, а участь в державному і місцевому житті держави через пасивну та активну участь у виборах до законодавчих установ та органів місцевого самоврядування, службу в державних та державно-громадських установах. Обов'язки громадянина передбачали підтримання держави усіма силами та засобами, виконання її законів, а також громадяни мали «боронити

державу від ворогів і піддержувати добрий лад, порядок, свободу, рівність і справедливість» [67, с. 173–174]. Зазначений закон гостро критикувався в пресі. Справедливо вказувалося на його недоліки. Зокрема, бралось до уваги співвідношення між кількістю населення України (30 млн.) та строком отримання свідоцтв. Протягом вказаного строку розглянути всі подання на отримання свідоцтв було фізично неможливим для урядового апарату [137].

Були прийняті й інші закони: «Про реєстрацію громадянства Української Народної Республіки», «Про адміністративний стан м. Києва», «Тимчасовий статут про громадські роботи». В останньому нормативному акті містилося 10 параграфів. Зокрема, в параграфі 1 зазначалося: «Для боротьби із зростаючим безробіттям, а також для доцільного вжитку вільних робочих рук, які тепер лишилися без праці через демобілізацію промисловості та армії видається цей статут для організації необхідних для держави й промисловості робіт». З цією метою при міністерстві праці мала засновуватися відповідна Рада. У Статуті викладалися основні засади організації громадських робіт [98].

Т. Подковенко указує, що відсутність чіткої процедури підготовки і прийняття законопроектів у добу Української Центральної Ради впливало на їх зміст – багато із них мали декларативний характер [357, с. 21]. Окрім того, окремі нормативні акти склалися з декількох пунктів, характеризувалися досить стислим викладом [172 с. 38]. У такому разі передбачається прийняття значної кількості підзаконних актів. В евакуаційний період діяльності РНМ такої можливості не мала.

В евакуаційний період РНМ прийняла важливі рішення адміністративно-управлінського характеру, які зумовлювалися необхідністю реформування виконавчої влади у зв'язку із австрійсько-німецькою присутністю в Україні.

Просування німецьких військ по українській території та встановлення їхнього порядку, відбувалося без узгодження їх рішень з українськими державними органами. Ситуація, яка склалася, вимагала знаходження при

німецькому головному штабі головного комісара із України, права і обов'язки якого мали бути визначені окремою інструкцією. Інструкція головному комісару уряду УНР при головнокомандуючому німецькими військовими силами в Україні була прийнята 15 лютого. Вона надавала наступних прав головному комісару: направляти працю органів місцевого самоврядування й державних установ; замінити урядовців й призначити інших тимчасових; призначити повітових комісарів й комендантів, збільшувати штати державних й громадських установ, утворювати тимчасові органи урядування; видавати розпорядження у справі демобілізації військових частин, організації земського і міського союзу, Червоного Хреста та інших частин, які обслуговують армію; приймати необхідні в умовах військового часу рішення, про усі розпорядження доповідати Раді Народних Міністрів [5, арк. 7].

Головний комісар мав забезпечувати інтереси УНР, повернути до праці усі легальні установи та відновити спокійне життя у повітах [67, с. 168]. Аналіз інструкції свідчить про неадекватне сприйняття та нерозуміння Радою Народних Міністрів реальної ситуації. В умовах поступового просування німецьких військ українською територією, відчуття ними своєї ваги, головний комісар уряду УНР при головнокомандуючому німецькими військовими силами міг відігравати лише фіктивну роль.

Одночасно із «Інструкцією» 15 лютого 1918 р. уряд прийняв проект наказу Ради Народних Міністрів «Про утворення губернської і повітової влади». Ним передбачалося утворити одноосібну владу губернських комендантів й залежних від них повітових комендантів у тих місцевостях УНР, що оголошені на військовому або обложному стані. Нові органи влади мали забезпечити успішну боротьбу із анархією, охорону майна демобілізованих частин. Ця встановлена влада була повністю підпорядкована військовому міністерству, мала існувати й функціонувати поруч з владою губернських й повітових комісарів. Аналіз зазначеного проекту показує зверхність військових комендантів, які мали право у негайних випадках

робити тимчасові розпорядження й у цивільній сфері. До відання військових комендантів відносилося розпорядження військовими, ще не демобілізованими частинами та добровільними платними командами. Окрім того, коменданти мали право формувати й переформовувати уже існуючі об'єднання, а також утворювати військові революційні суди [124].

У зв'язку з укладенням миру після закінчення Першої світової війни РНМ було прийняте рішення про скасування посади головнокомандувача Українським фронтом, головнокомандувача Південно-західним фронтом, помічника командувача Румунським фронтом [5, арк. 6. засвід. копія]. На середину лютого Холмщина і Підляшшя вже знаходилися під українською владою, тому постало питання про введення на цих територіях українського адміністративного і громадського «урядування». На засіданні РНМ 15 лютого було ухвалено призначити комісара Холмщини і Підляшшя і видати йому для організації апарату та управління 120 тис. крб. [5, арк. 7].

Аналіз протоколів РНМ на предмет з'ясування вирішення соціально-економічних питань, показує їх незначну кількість, що зумовлюється фактичною неможливістю українського уряду впливати на внутрішнє життя держави. Зокрема, 30 січня на засіданні РНМ йшло обговорення доповіді управляючого акцизними зборами на Волині. По доповіді було ухвалено: дозволити заводам Волині вільний продаж 75 тис. пудів цукру в лютому – березні, з вирученої суми повинна була виплачена заробітна плата працівникам цукрових заводів, а також оплата матеріалів для нової продукції [51, арк.13 зв.].

3 березня 1918 р. на останньому засіданні РНМ у Житомирі ухвалою вводився майновий податок на заможні і торгово-промислові прошарки населення. Податок був диференційований відповідно до статусу міста та його населення. Найвищий податок накладався на Харків 50 млн. крб., на Одесу – 40 млн. крб., на Київ – 35 млн. крб., на Катеринослав – 20 млн. крб. На міста з меншим населенням та розвитком в них промисловості податок був значно меншим. Без урядового дозволу заборонявся вивіз продуктів за

кордон. За порушення цієї постанови винні особи мали каратися 3 місяцями тюрми, 3 тис. штрафу, конфіскацією майна і висилкою з родиною за межі України [67, с. 174–176].

У Житомирі РНМ продовжила політику українізації державних установ, розпочату ще Генеральним Секретаріатом. Перші циркуляри такого змісту були прийняті щодо міністерства фінансів та судових установ. У циркулярі про українізацію судових справ йшлося про негайну, протягом семиденного строку, заміну всіх вивісок, написів, оповіщень із російської мови на відповідні українською мовою. Зазначене стосувалося також бланків, печаток, діловодних книг. Усім суддям і урядовцям пропонувалося негайно приступити до вивчення української мови. На видному місці в судових установах під склом мав бути розміщений III Універсал, герб УНР на синьо-жовтому тлі. Циркуляр підписав народний міністр судових справ М. Ткаченко [97].

Також у Житомирі РНМ приймає розпорядження по Міністерству праці з виданням йому 200.000.000 грн на громадські роботи. В ухвалі Української Центральної Ради було зазначено: «на здійснення цілей, зазначених в законі 2 березня, на громадські роботи в Державну Скарбницю видається в розпорядження Міністерства Праці 200.000.000 грн на строк до 1 серпня 1918 року» [98]. Українська Центральна Рада піклувалася про матеріальне забезпечення тих її членів та членів РНМ, які знаходилися в евакуації. У протоколі засідання Малої Ради з поміткою в «м. Житомирі», вказується: «членам Малої Ради, які знаходяться в подорожі після оставлення Урядом і Радою Києва, видати за час від 25 січня до 25 лютого стар. ст. дієти по 25 крб.» [98].

Зазначимо, що проаналізувати діяльність РНМ та інших органів влади в повному обсязі ми не можемо з тих причин, що перипетії бойових подій негативно позначились на поточному діловодстві органів влади. Протоколи засідань Малої Ради та РНМ збереглися у обмежених обсягах [178, с. 39]. Їх аналіз показує, що на них були присутніми від п'яти до семи народних

міністрів з тих, хто виїхав в евакуацію, і декілька разів Голова УЦР М. Грушевський. У роботі засідань, частіше всього, брали участь – голова РНМ В. Голубович та члени уряду: М. Ткаченко, М. Порш, Є. Сокович, Г. Сидоренко, О. Жуковський, П. Христюк.

Аналіз і класифікація питань, що розглядалися на урядових засіданнях з 29 січня по 15 лютого 1918 р., свідчать, що в основному обговорювалися наступні блоки питань:

- міжнародні питання: 29, 30 січня та 8 лютого заслуховували інформації української делегації по прямому дроту із Брестом, голови уряду про хід переговорів про укладення мирного договору з державами Четверного союзу; обговорення умов мирного та торговельного договорів з Радянською Росією щодо виведення більшовицьких військ, повернення вивезеного державного майна, технічного обладнання, харчових запасів, врегулювання територіальних кордонів [67, с. 151, 153–154; 157–158; 167].
- військові питання: 30 січня розглядалися питання, що пов'язані з просуванням більшовицьких військ по території України, необхідністю у зв'язку із цим військової допомоги у держав Четверного союзу; 8 лютого – наступ німецько-австрійської армії в Україні; умови її перебування в Україні, розпуск фронтових рад військових депутатів та припинення їх фінансування [67, с. 153–154; 157–158]; 12 лютого – про від'їзд України військових частин чехословаків [51, арк. 5]; 15 лютого – про скасування посади головнокомандуючого Південно-Західним фронтом [67, с. 164]; призначення головного комісара уряду УНР при головнокомандуючому німецькими військовими силами в Україні [5, арк. 7].
- законопроектна робота: 12 лютого – про ухвалення рішення про внесення в Українську Центральну Раду закону про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Христа); законопроекту про випуск грошової одиниці – гривні [67, с. 165];
- організація інформаційної діяльності для ознайомлення українського населення про прийняті закони та державні документи політичного

- характеру, зокрема: 29 січня – про земельний, умови миру з Четверним союзом, організацію нової армії [67, с. 151]; 9 лютого – про прийняття відозви до населення з приводу просування на українській території німецьких військ [66, с. 159];
- економічні питання: 29 січня – про проведення акцизного збору з цукроварень на Волині; 14 лютого – про видання власних бон із забезпеченням кредитовими білетами [67, с. 151; 167];
 - 15 лютого заслуховували питання про улаштування українського адміністративного і громадського урядування на Холмщині і Підляшші [67, с. 167–168].
 - 29 січня розглядали питання про переформування повноважень народних міністрів у зв'язку з переїздом уряду та 30, 31 січня, 8 лютого – питання про перебування та переїзди уряду на Волині [67, с. 157–158];
 - 3 березня заслуховувалося питання про роботу народних міністерств внутрішніх справ, фінансів, продовольчих справ [67, с. 174–177].

Отже, діяльність РНМ з початку її формування 18 січня 1918 р. ускладнювалася першою радянсько-українською війною. Регулярної дієздатної української армії для відпору більшовицьким військам Українська Центральна Рада та Рада Народних Міністрів не мали, як наслідок помилкових рішень щодо організації збройних сил держави. Відсутність належної організації оборони Києва із боку центральних державних органів влади та військових структур (відсутність єдиного плану оборони, некомпетентність військового керівництва, незабезпеченість українських полків потрібним озброєнням) призвела до повної окупації Києва військами М. Муравйова на 26 січня.

У волинський (евакуаційний) період Українська Центральна Рада та Рада Народних Міністрів були вимушені запросити австро-угорські та німецькі війська для звільнення української території від більшовиків. Основні труднощі урядової влади полягали у неможливості передбачити та виробити у нестабільній внутрішньополітичній ситуації в Україні програму діяльності,

визначитися із апаратом управління та органами виконавчої влади, які були знищені під час знаходження в Україні окупаційних більшовицьких військ. Перебуваючи в евакуації на Волині, РНМ продовжила урядову роботу відповідно до умов поточної політики. Робота уряду в неповному складі в евакуації зумовила прийняття «кулуарних» рішень, які виражали погляди лише цих посадовців і після повернення Ради Народних Міністрів до Києва, вони були зустрінуті шквалом критики українських соціалістичних партій.

РОЗДІЛ 4

РАДА НАРОДНИХ МІНІСТРІВ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО- АВСТРІЙСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ

4.1. Зміст Декларації від 24 березня 1918 р. та корекція урядової політики

Уряд УНР не підготував програми своєї діяльності, як її не було підготовлено і Генеральним Секретаріатом. Але основні програмові завдання були викладені у Декларації від 24 березня 1918 р. В. Голубовичем на засіданні Малої Ради. В ній містилися перспективні орієнтири для діяльності міністерств: пошт і телеграфів, шляхів, торгу і промисловості, фінансів, харчування, праці, внутрішніх справ, закордонних справ, земельного та військового міністерств. Здійснюючи аналіз напрямків діяльності РНМ, будемо спиратися на інформацію, що міститься в 2-му томі двотомника «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали», архівних документах та матеріалах, наукових публікаціях.

У березні – квітні 1918 р. урядова діяльність охоплювала різні сфери і велася в різних напрямках. Всього у березні 1918 р. відбулося 20 урядових засідань, у квітні – 17. Кількість присутніх на засіданнях уряду збільшилася, але встановити конкретну цифру неможливо, бо не завжди в протоколі присутні зазначалися [43, арк. 95]. Не були вказані присутні на засіданнях РНМ від 6.03.1918 р.; 9.03.1918 р.; 10.03.1918 р.; 12.04.1918 р.; 26–27.04.1918 р. Загалом в урядових засіданнях брали участь 12–14 членів уряду, найменша кількість присутніх була зазначена в 7 осіб (14.03.1918 р.), найбільша – у 19 осіб (3.04.1918 р.). Присутніми на засіданнях були не тільки народні міністри, а й їхні товариші (помічники) [14, арк.10]. Збільшилась кількість питань, які виносилися для обговорення, частіше всього розглядалося більше десяти питань, середня кількість розглянутих питань – чотирнадцять, найбільше – 20 питань, було заслухано 17.04.1918.

Аналіз протоколів РНМ показує, що урядова увага в зазначені місяці була приділена тим міністерствам, діяльність котрих в конкретний час була найбільш актуальною. В березні 1918 р. на урядових засіданнях постійно розглядалися питання, що відносяться до компетенції міністерства фінансів, міністерства закордонних справ, міністерства військових справ. У квітні – традиційно систематично розглядалися питання Міністерства фінансів, а також міністерств торгу і промисловості, харчових справ, міністерств шляхів, пошти і телеграфів.

Частіше інших питань обговорювалися питання діяльності Міністерства фінансів, а саме: 1) 19, 22 квітня РНМ обговорювала питання щодо фінансування діяльності міністерств, зокрема, освіти, торгу і промисловості, продовольчих справ [67, с. 283–298]; 17, 19 квітня – утримання УЦР, центральних і місцевих установ [67, с. 285, 325]; 2) 17 березня обговорювалися питання про введення національних грошових знаків і поступової заміни російських грошей українськими; урегулювання емісії, потреб у обміну українських грошей на німецькі марки [67, с. 209–210]; 22 квітня – про умови внутрішньої позики на ремонт залізниць [44, арк. 84]; 3) 13 березня були заслухані питання про необхідність підготовки законопроектів з встановлення акцизу на тютюн [51, арк. 16]; 16 березня – законопроекту про збір податків [18, арк. 14]; 23 березня – законопроекту про реквізиції [51, арк. 40]; 4) 17 березня було прийнято рішення про організацію податкової міліції [15, арк. 15]; 5) 17 квітня міністерство отримало завдання розробити конкретний план фінансово-економічної політики [8, арк. 63]; б) кадрові питання про доповнення складу фінансової наради, призначення управляючих розглядалися на урядовому засіданні 5 квітня [67, с. 245]. Всього в березні – квітні 1918 р. питання, що входили до компетенції Міністерства фінансів, заслуховувалися на урядових засіданнях 17 разів: на 10 засіданнях у березні, на 7 засіданнях у квітні.

Міністерство фінансів досить активно працювало у напрямках відновлення апарату, введення національних грошових знаків і поступової

заміни російських грошей українськими, урегулювання емісії, встановлення контролю над банками, підтримки діяльності ощадних кас [30, арк. 20]. Апарат міністерства був в основному відновлений на березень 1918 р., але окремі підрозділи остаточно були сформовані на кінець квітня. До його структури входили: загальна канцелярія, кредитна канцелярія, департамент Державної скарбниці, залізничний, департаменти митних зборів, посередніх податків, простих податків, окремий корпус охорони, дирекція ощадних кас, Державний банк [177, с. 61, 65]. 3 березня Міністерство фінансів доповнилося ще й новими структурами. Відповідно до постанови РНМ від 9 березня була заснована Фінансова економічна нарада [51, арк. 33–34 зв. засвід. копія]. Розроблявся проект організації Головної економічної ради [24, арк. 43–43 зв.], а 26 квітня був прийнятий закон [127].

До здобутків РНМ у цьому напрямку віднесемо ухвалення 1 березня 1918 р. Українською Центральною Радою закону про гривню як нову грошову одиницю УНР. Тривалий час обговорювалося питання про друк українських грошей у Німеччині [51, арк. 8–9, засвід. копія], де вони й були виготовлені. В обіг було запроваджено державні кредитні білети вартістю 2, 10, 100, 500, 1000, 2000 гривень [266, с. 25]. Варто зауважити, що в УНР одночасно були в обігу і російські рублі, і українські гривні, і німецькі марки, і різні позичкові купони [318, с. 131]. Населенню було складно розібратися у тому, які гроші є засобом споживчих розрахунків. Тому 17 квітня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ звернулося до Міністерства фінансів з проханням зробити розпорядження місцевим фінансовим установам, щоб вони оповістили і роз'яснили населенню, «які грошові знаки ходять і мають силу на території УНР» [33, арк. 13]. Оскільки грошей катастрофічно не вистачало, РНМ прийняла рішення з першого випуску у першу чергу задовольнити потреби міністерств шляхів, пошти і телеграфу, народної освіти, міліції, торгу і промисловості, праці. А також 300 тис. рублів видавалося на допомогу біженцям [112]. У квітні РНМ прийняла постанову,

відповідно до якої кожне міністерство повинно було подати свій бюджет у міністерство фінансів не пізніше 12 травня [114].

Значну увагу міністерство приділяло податковій політиці. Податки за 1917 р. зібрати не вдалося в силу багатьох обставин, у тому числі ще й тому, що уряд під тиском більшовицьких військ змушений був евакуюватися. Після повернення до Києва міністерством була зроблена спроба налагодити бюджет УНР. Населення неодноразово оповіщалося про необхідність сплати «поземельних, промислових, доходних, державних, земських, міських» податків [35, арк. 10]. Питання про сплату податків з метою розроблення конкретних заходів по їх збору розглядалося на урядових засіданнях [18, арк.14–15 оригінал]. На розгляд Української Центральної Ради було подано Закон про одноразовий примусовий податок, яким було легітимізовано реквізиції. У кінці березня Міністерством фінансів прийнято спеціальну Постанову про внесення податків. До осіб, що не сплатять податок до зазначеного терміну, мали вживатися примусовий продаж майна та військова сила [206, с. 58]. Міністерство внутрішніх справ видало спеціальний обіжчик у справі державних податків, в якому пропонувалося комісарам здійснювати усі належні заходи, аби допомогти урядовим і громадським установам у збиранні ними державних податків, наказати міліції, аби вона «виявила найпильнішу енергію і виконувала всі свої обов'язки в цій справі неухильно» [104]. На засіданнях РНМ ставилося питання про організацію податкової міліції [17, арк. 54–55 засвід. копія].

Значною проблемою для Міністерства фінансів була відсутність механізму наповнення державного бюджету. 13 січня 1918 р. Генеральним Секретарством фінансів був внесений на затвердження Українською Центральною Радою законопроект про порядок видатків державних розходів УНР, поки буде складений і затверджений перший бюджет. Зазначалося, що видатки мали розроблятися у розмірі дійсної потреби, але не вище сум, доведених до розхідного розпису 1917 р. і затвердженого законодавчими актами Російського уряду, виданими до 27 жовтня 1917 р. [29, арк. 5]. З

метою поповнення державного бюджету члени уряду на засіданнях РНМ неодноразово пропонували встановити акциз на тютюн та махорку. Відповідний законопроект мав бути внесений міністром фінансів в Українську Центральну Раду [11, арк. 54–55 засвід. копія]. РНМ також використовувала й такі непопулярні заходи, як примусові позики у заможних верств населення: у Катеринославі було зібрано таким чином 20 млн. крб., у Києві – 35, в Одесі – 40, в Харкові – 50 і т. д. [254, с. 51].

Перші заходи щодо формування банківської системи були проведені Генеральним Секретаріатом. Зокрема, в грудні 1917 р. Мала Рада прийняла закон про Державний банк. До його відання переходили усі справи Київської контори колишнього Державного банку Російської імперії та усіх її відділів на території України. Законом скасовувався Дворянський та Селянський банки. Генеральним Секретаріатом від кінця листопада до кінця грудня 1917 р. було прийнято 15 законопроектів, постанов та інших нормативно-правових рішень у сфері регулювання банківської діяльності. РНМ з початку березня до 1 квітня 1918 р. ухвалила 16 аналогічних документів [288, с. 21]. Український Державний банк займався забезпеченням фінансово-економічної системи, випуском грошових знаків, емісією кредитових білетів, випуском скарбових знаків [177, с. 66]. Важливим було рішення РНМ про необхідність прийняття законопроекту з припинення діяльності банків, правління яких знаходилося за межами України та їхню ліквідацію упродовж 6 місяців. Такий законопроект доручили розробити Міністерству фінансів і внести на розгляд і затвердження Малої Ради [9, арк. 29]. Наприкінці березня розпочалася підготовка зазначеного законопроекту про Державний банк, але його так і не було підготовлено. 22 квітня Міністерство фінансів дозволило всім українським банкам входити у відносини з банками Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії. Банкам дозволили вести будь-які операції й угоди із іноземною валютою [115].

Складовою банківської системи були державні ощадні каси. Основною клієнтурою вони мали широкі кола міського та сільського трудового

населення та користувалися його довірою. Про це свідчить наступний факт. На 1 січня 1918 р. вклади на державних ощадних касах зросли на 5 млрд. руб. [34, арк. 21 зв.]. Виходячи із великого державного значення роботи, яка здійснювалася штатами ощадних кас, у квітні 1918 р. РНМ розглянула, але не ухвалила проект «Розпис посад по дирекції держаних ощадних кас Української Народної Республіки та її місцевих установ». Він передбачав зрівняння працівників установ Державного банку й ощадних кас у матеріальному забезпеченні [34, арк. 22 зв.].

В березні – квітні 1918 р. уряд постійно тримав під контролем роботу Міністерства торгу і промисловості. Аналіз урядових засідань дозволяє зробити висновок, що РНМ основну увагу приділяла створенню комісії з товарообміну з державами Четверного союзу та вироблення його умов; організаційному забезпечення товарообміну; прийняттю рішень з асигнування роботи міністерства. За нашими підрахунками, РНМ на 16 своїх засіданнях у березні – квітні розглядала питання Міністерства торгу і промисловості, роботу Державної комісії з питань товарообміну з державами Четверного союзу [310]. Міністерство торгу і промисловості складалося із наступних департаментів: 1) департамент загальних справ, 2) гірничий департамент, 3) фабрично-заводський департамент, 4) департамент внутрішнього торгу, 5) департамент зовнішнього торгу, 6) департамент винаходів, 7) департамент по охороні промисловості, 8) департамент палива, 9) технічно-будівничий департамент [26, арк. 31] і їх кількість мала збільшитися [53, арк. 19 зв.].

У березні та квітні 1918 р. на засіданнях РНМ неодноразово обговорювалися та узгоджувалися питання про заготівлю збіжжя, закупівлю хліба та передання їх державам Четверного союзу. Проблемними питаннями виявились перемови щодо курсу валют у справі укладення займу, термінів постачання взаємного товарообміну [67, с. 229, 243]. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що мирна делегація у Брест–Литовську не зафіксувала жодної конкретної цифри щодо обсягу збіжжя, котре Україна

може постачати Четверному союзу. Цифра у 60 млн. пудів була названа українською делегацією на неофіційному засіданні та внесена до протоколу того засідання [67, с. 245].

Лише наприкінці березня 1918 р. були досягнуті перші домовленості між сторонами. В Україні продовжувала загострюватися ситуація із паливом, якого катастрофічно не вистачало. Питання про нестачу нафти та гасу неодноразово обговорювалося на засіданнях РНМ. 17 березня РНМ прийняла ухвалу доручити Міністерству торгу і промисловості звернутися до уряду Австро-Угорщини у справі доставки нафти з Галичини в Україну [51, арк. 30]. Держави Четверного союзу також обіцяли доставляти бензин та нафту для потреб Військового міністерства та прилади по геодезії для Міністерства земельних справ на 500 тис. крб. [15, арк. 3]. Австрія пропонувала надати 70 цистерн нафти. В Одесу почали прибувати перші партії вугілля та інші товари. У Берліні були готові для відправки 25 вагонів з різними машинами для України [111]. Одночасно в Австро-Угорщину відправлялося продовольство із станції Підволочинськ, та із Одеси – водним шляхом [112].

26 березня на засіданні РНМ було заслухано міністра торгу і промисловості І. Феценка-Чопівського з внесенням про дозвіл вислати агентів міністерства з правами комісарів на державні кордони для догляду над перевозкою товарів та асигнування для цього 10 тис. крб. Агенти мали керуватися у своїй роботі вказівками Державної комісії з товарообміну. РНМ прийняла відповідне рішення [51, арк. 44–44 зв. засвід. копія]. 26 квітня постановою РНМ був даний дозвіл на відправлення на кордонні пункти 19 комісарів і асигнування міністерству на ці потреби авансу в розмірі 20 тис. крб. [67, с. 311]. Німецькі представники почали завозити до Києва експонати тих товарів, які Німеччина могла поставити в Україну. На засіданні РНМ 1 квітня було прийняте рішення про організацію німецько-української виставки на українській території [8, арк. 45–46 оригінал]. 12 квітня була затверджена інструкція із організації виставочного комітету, для цього видавалося 25 тис. крб. авансом з 10 – мільйонного державного фонду.

Проект штатів мав бути поданий на розгляд Міністерства фінансів і Державного контролера [67, с. 275]. Міністерство торгу і промисловості займалося питанням організації виставки українських товарів, які мали вивозитися за кордон. Всім фабричним, заводським підприємствам було запроновано приготувати для експорту свої товари [26, арк. 18].

1 квітня 1918 р. РНМ обговорювала питання щодо кількості товарів, які прагнуть отримати німці до 1 серпня. Вияснилося, що Україна може задовольнити не більше 30% цієї кількості. У свою чергу, українські вимоги Німеччина в змозі була задовольнити в розмірі далеко меншому, ніж у цьому була потреба. Не враховуючи зазначену обставину, німецька сторона вимагала негайного вивозу товарів, погрожуючи брати їх військовою силою. Необхідно було прийняти заходи щодо виконання умов договору. В прийнятій постанові указувалося на внесення на порядок денний справи про відношення до німецьких вимог [8, арк.45–46 оригінал]. На засіданні РНМ 3 квітня 1918 р. були вироблені чергові умови торговельної угоди. Їхній аналіз дозволяє виділити як зобов'язання з боку України, так і зобов'язання з боку австро-угорського та німецького командування. Так, Україна повинна була до нового урожаю поставити максимум до 60 млн. пудів зернових й бобових продуктів та муки; ціна на хліб середньої якості мала встановлюватися на момент його здачі; представництво німців у центральному та губерньських продовольчих органах для контролю прийому та відправки збіжжя було можливим лише у крайньому випадку. Відповідно держави Четверного союзу повинні були асигнувати заготівлю хліба; повернути українські залізничні вагони, забрані у більшовиків; негайно розпочати ввезення в Україну із держав Четверного союзу сільськогосподарських машин й мануфактури; негайно припинити самовільний вивіз збіжжя й не втручатися у продовольчі справи [51, арк. 58–59. засвід. копія]. Важливе значення мало постачання Україні сільськогосподарської техніки, оскільки у 1918 р. жоден із українських та

російських заводів сільськогосподарських машин не приступив до роботи і не одержав для цього ні палива, ні металу [91].

Вироблення умов товарообміну з Четверним союзом відбувалося повільно. Значні суперечності розгорнулися щодо розрахунку за військову допомогу марганцевою рудою з Донецького басейну. Україна мала великі запаси руди, але, у разі її вивозу могли стати українські заводи [19, арк. 9-10 оригінал]. Відзначимо, що робота Державної комісії із товарообміну постійно розглядалася на засіданнях РНМ. Так, 8 квітня Голова Державної комісії із товарообміну М. Порш інформував РНМ про зміст статуту Німецько-австрійської централі для допомоги Українському хлібному бюро у закупівлі хліба та усякого збіжжя. Також ним був зачитаний німецький проект згоди між УНР і Четверним союзом із зобов'язанням УНР до держав Четверного союзу щодо заготівлі збіжжя. Після обговорення зазначеного питання РНМ надала повноваження Державній комісії підписати торгову угоду. Міністерство фінансів мало розглянути питання про видання Державній комісії для успішного проведення товарообміну щодня 2 млн. крб.

Для більш ефективної роботи мала бути утворена Державна палата торгу, відповідний проект закону був затверджений на початку квітня [51, арк. 64–65, засвід. копія]. Питаннями товарообміну із Четверним союзом одночасно займалося декілька відомств. Так, 9 квітня 1918 р. РНМ був затверджений законопроект про організацію хлібного бюро. Його завданням ставилася організація продовольчої справи і товарообміну з державами Четверного союзу [110]. Тільки на кінець квітня 1918 р. майже за усіма пунктами договору про товарообмін з була досягнута згода, у тому числі й щодо цін на товари. Тому Українська Центральна Рада не змогла раніше забезпечити регулярних поставок хліба і вивіз продуктів. Уже з початком весни 1918 р. німецькі та австро-угорські війська почали затримувати продовольчі вантажі, не пропускати їх до Києва, відправляти у свої держави, вивозити хліб й збіжжя пароплавами через чорноморські порти. В Україну прибули німецькі агенти, які скуповували хліб за вільними цінами і

намагалися його вивезти. Такі самочинні дії німецьких агентів мали бути припинені. На засіданні РНМ 3 березня було заслухано М. Порша відносно заборони вивозу без дозволу України продуктів за кордон. Винні особи мали каратися конфіскацією майна, місяцем ув'язнення та 3 тисячами штрафу [51, арк.10]. На засіданні РНМ 10 квітня 1918 р. було прийнято рішення: доручити Міністерству продовольчих справ і шляхів скласти відповідну доповідну записку у цій справі і подати її в Міністерство закордонних справ [51, арк. 56].

18 квітня 1918 р. на засіданні РНМ зазначалось, що дії німецького командування є засобом «тероризації» українського уряду, аби «визискати» Україну в справі збіжжя й товарообміну. На залізницях уже було заготовлено 3 млн. пудів хліба (половина поставки за квітень), які могли б бути вивезені до держав Четверного союзу, якби були оплачені. Але поки не була підписана конвенція між Україною та Четверним союзом грошові розрахунки не відбувалися [13, арк. 8–10 оригінал]. Торговельний договір із Четверним союзом, був підписаний М. Поршем лише 23 квітня [164, с. 150]. Про це було заявлено міністром торгу і промисловості І. Феценко-Чопівським на засіданні Малої Ради 25 квітня 1918 р. [127]. Останнє засідання комісії по товарообміну з Четверним союзом відбулося у Києві 24 квітня. Після підписання договору виступили М. Порш, який очолював зазначену українську комісію, та представник Німеччини барон Мум, який указав, що вважає цей договір фундаментом для майбутніх відносин. Подальші історичні події не виправдали цих сподівань [90].

Під контролем міністерства знаходився стан промисловості і безробіття. Заслухавши у кінці березня повідомлення з цього питання міністра І. Феценка-Чопівського, РНМ встановила наступне: міністру торгу і промисловості звернутися до усіх міністерств з циркулярною пропозицією про негайну підготовку замовлення для українських заводів (таким чином передбачалося зменшити безробіття і підтримати українську промисловість); І. Феценко-Чопівському ставилося завданням скласти міжвідомчу комісію із

представників Краєвої професійної спілки робітників і Всеукраїнської спілки промисловців, яка мала зосереджувати замовлення міністерств і розподіляти їх між окремими промисловими районами і підприємствами [51, арк. 54–55, засвід. копія].

Компетенція Міністерства торгу і промисловості весь час розширювалася. Так, 6 квітня на засіданні РНМ була прийнята постанова про передання до його відома і в розпорядження управління шкіряну монополію і Український центральний шкіряний комітет. Підкреслювалося, що в компетенції міністерства зостається загальний промисловий догляд [16, арк. 7–8 зв. оригінал]. При загальному департаменті Міністерства торгу і промисловості було утворене «Інформаційне бюро», яке відало усіма справами щодо подання різної інформації до преси, об'яв, оголошень [26, арк. 4].

Міністерство торгу і промисловості у своїй роботі прагнуло орієнтуватися на західний досвід. Його економічно-літературний відділ при Департаменті зовнішнього торгу звернувся до уряду з проханням виписати для нього з-за кордону (Австрії, Німеччини, Франції, Англії, Америки, Польщі) всі важливі журнали і газети торгового та промислового характеру [26, арк. 24].

Діяльність Міністерства торгу і промисловості підтримувало населення, яке прагнуло покращення його роботи. Так, до міністерства звернувся Ярослав Капистинський, який прохав надати дозвіл створити у Києві торговельно-промислову контору, для якої імпортувати товари з Австрії та Німеччини [26, арк. 54].

З роботою Міністерства торгу і промисловості була тісно пов'язана робота Міністерства харчових справ. РНМ приділяла особливу увагу діяльності цього Міністерства, що зумовлювалося скрутним становищем із наявністю та постачанням харчів в Україні. Особливо потерпало від нестачі продовольства населення прифронтової смуги [51, арк. 54–55 засвід. копія]. З початку війни до березня 1917 р. з 9 українських губерній було реквізовано

близько 500 тис. коней, що становило майже 10% від їхньої загальної кількості. Для потреб величезної царської армії масштабно вивозили продукти тваринництва – м'ясо, сало, масло, вовну тощо. У 1917 р. для потреб війська потрібно було використати хлібні запаси попередніх років. Постачання міст і промислових районів різко впало, була встановлена хлібна норма [365, с. 11–12]. РНМ були прийняті наступні рішення, які мали сприяти забезпеченню українського населення продовольством: з 7 березня 1918 р. організація продовольчої справи мала провадитися тільки органами Міністерства харчових справ. У його розпорядження було надано 1 млн. крб. Втручання у продовольчі справи інших відомств заборонялося. До відома Міністерства була передана організація цукрової монополії і всіх питань цукрової промисловості [67, с. 183]. 10 березня на засіданні уряду було постановлено затвердити Положення про передачу до Міністерства організацію цукрової промисловості та всіх її питань [67, с.193].

У зв'язку з переданням усіх справ із забезпеченням продовольства Міністерству харчових справ та організації ревізійних комісій 13 березня на засіданні РНМ Д. Коліухом було заявлено про ліквідацію продовольчих управ. У роботі міністерства наявними були певні недоліки, на які вказувалося на засіданні РНМ. У протоколі засідання РНМ не наведені заходи, запропоновані міністерством щодо проведення ревізій, тільки стисло відтворене їхнє обговорення. Під час нього висловлювалися побоювання настання ще більшої продовольчої катастрофи та лунали пропозиції проводити ревізії дуже обережно [51, арк. 32 засвід. копія].

25 березня 1918 р. був прийнятий наказ № 26 міністра харчових справ М. Ковалевського, в якому встановлювався порядок розподілу продуктів в Україні. У ньому зазначалося, що хлібні продукти знаходяться у виключному розпорядженні держави і можуть заготовлятися і розподілятися між населенням не інакше, як через продовольчі органи за встановленими цінами. Ці органи мали встановлювати порядок розподілу й інших продовольчих продуктів та фуражу, а також речі першої необхідності. Наказ установлював:

1) заборону заготівлі продуктів будь якими іншими органами, а також ввіз у Київ усякого роду хлібних продуктів (жита, пшениці, проса, гречки, чечевиці, квасолі, гороху, ячменю, вівса, борошна й крупи, м'яса, сала та фуражу); 2) розміщення, заготівля, ввіз названих продуктів Київською губернською продовольчою управою, іншими місцевими продовольчими органами, домовими комітетами, іншими організаціями, установами та окремими особами вважалися недійсними; 3) заготівля та ввіз інших продуктів могли здійснюватися не інакше, як за особливим у кожному окремому випадку рішенням міського продовольчого органу за попередньою домовленістю з губернською продовольчою управою; 4) у разі порушення цього наказу винні особи мали нести адміністративну відповідальність: штраф у розмірі 3 000 крб., або «зачинятися» до в'язниці на 3 місяці, привезені ними продукти мали реквізуватися за зниженням на 50% встановленої твердої ціни; 5) контроль за виконанням наказу покладался на губернського та повітових начальників міліції; 6) винні члени продовольчих органів мали бути притягнені до суду; 7) наказ поширювався на всю територію України [86].

У квітні 1918 р. наказом по народному міністерству харчових справ РНМ визнала необхідним, як негайну міру, заснування особливої комісії з відчуження лишків зернових, фуражних, м'ясних та інших продуктів. До відома комісії входило визначення лишків продовольства, його склад, обсяг. Кількість комісій для кожної губернії встановлювало міністерство. Відчуження хліба мало бути здійснене протягом 30 днів. Одночасно комісія мала забезпечити запасом харчових продуктів та насінням для засіву найбільше селянство. Весь хліб, який залишався після забезпечення місцевих потреб, мав поступати у розпорядження Міністерства хлібних справ. За підписом народного міністра харчових справ М. Ковалевського була видана інструкція районним уповноваженим по відчуженню лишків харчових і фуражних продуктів від населення 9 губерній. Вони мали координувати діяльність комісії з примусового відчуження лишків,

ознайомлювати населення із заходами по відчуженню та підставами вживання у крайніх випадках військової сили [113].

Реквізиції здійснювала і німецька військова влада. Хоча зауважимо, що постановою РНМ від 3 березня було зазначено, що «будь які реквізиції для власних потреб німецького командування мають проводитися українським урядом. За вилучене повинні видаватися офіційні квитанції, які підлягають оплаті протягом півроку» [254, с. 51]. У зв'язку із цим на засіданні РНМ 1 квітня розглядалося питання про оплату реквізиційних квитанцій за продукти споживання (хліба), виданих німцями населенню. У прийнятій постанові з цього питання було указано, що оплата за такими квитанціями буде здійснюватися, якщо вони будуть мати встановлену та законну форму. Видані німецькою військовою владою розписки мали подаватися у німецький штаб для відповідного оформлення, згідно із наказом німецького командування. Виплати здійснювалися через органи міністерства [67, с. 240].

РНМ постійно розглядалися питання фінансування Міністерства, а саме, 8 квітня була прийнята постанова про видання Міністерству для успішного товарообміну щодня 2 млн. крб. [51, арк. 64 засв. копія]; 13 квітня – про виділення коштів міністерству для закупку 1 млн. пудів заліза на Олександрійських, Дніпровських та інших заводах для потреб виробу і ремонту сільськогосподарських машин [6, арк. 3. оригінал]; 19 квітня – щодо задоволення потреб міністерства для закупівлі хліба [8, арк. 84 оригінал]; 24 квітня на засіданні РНМ заслуховувався законопроект Міністерства про фінансування цукрової промисловості у розмірі 210 млн. крб. з розрахунку в 700 крб. на десятину. Він мав певні недоліки: не містилося переліку «незалежних причин», від яких могла загинути ця культура, унаслідок цього відповідальність із цукрозаводчиків мала бути знята, не визначалися чітко умови забезпечення позичок цукроварням. Обговорення законопроекту відкладалося [20, арк.10–11 оригінал].

До інших питань, які обговорювалися РНМ, віднесемо: урядову постанову від 3 квітня про узгодження Міністерством відпускних цін на

хлібні продукти з Державною комісією по товарообміну [51, арк. 58. засв. копія]; урядову постанову від 15 квітня про дозвіл Міністерству вести переговори з державними та громадськими організаціями Білорусії щодо закупки дров [19, арк.10, оригінал]; урядову постанову від 19 квітня про урядове доручення Міністерству скласти доповідну записку до Міністерства закордонних справ щодо діяльності німецьких та австрійських агентів в Україні, які скуповують хліб і всяке збіжжя та його вивозять [8, арк. 79].

Обсяг роботи Міністерства харчових справ потребував збільшення його штату. 20 квітня за наказом міністра М. Ковалевського було прийнято рішення про заснування при ньому Технічного комітету та Технічного бюро. Технічний комітет створювався як дорадчий орган з усіх питань, пов'язаних з постачанням харчів та фуражу. До його складу входили представники відповідних спеціальних кафедр місцевих вищих шкіл та представники від місцевих технічних та промислових громад, спілок, організацій. Технічний комітет у разі потреби міг бути поділений на окремі секції у межах загальної спеціалізації. Голова секції обирався загальними зборами її членів [103].

Всього за березень – квітень робота Міністерства харчових справ розглядалася на дев'яти урядових засіданнях: на чотирьох у березні та на п'яти у квітні.

Виконання договірних зобов'язань української влади із державами Четверного союзу багато в чому залежало від роботи Міністерства шляхів. Важливою проблемою міністерства була відбудова залізничних шляхів сполучення. На момент падіння самодержавства у Росії залізниці дев'яти українських губерній були головною складовою транспортної системи імперії за густотою мережі та матеріально-технічним потенціалом (друге місце після Царства Польського і Прибалтики). Окрім того, Південно-Західна, Південна та Катерининська дороги були прибутковими. Перша світова війна та революційні події 1917 р. привели їх фактично до повної руйнації [364, с. 12]. Тільки на кінець першої декади квітня Міністерством шляхів був розроблений законопроект про будівництво залізниць, який мав

бути доопрацьований. Розглянуто одночасно внесення про скасування урядової інспекції по будівництву приватних залізниць [8, арк. 67–68 оригінал]. Потрібних коштів на відновлення зруйнованих залізниць Україна не мала. Їх не вистачало навіть на виплату заробітної платні залізничникам, працівникам водних та сухопутних шляхів.

У цій ситуації про бажання сплатити кошти службовцям залізниць та обслуговуючому персоналу повідомляло німецьке військове командування. Ситуація розглядалася на засіданні РНМ декілька разів, у тому числі 3 квітня 1918 р. Окремі міністри, зокрема М. Ткаченко, Д. Коліух, П. Христюк виступили категорично проти німецької допомоги, вважаючи, що це буде втручанням в українські внутрішні справи. Окрім того, умови позички були несприятливими для України. У постанові було зазначено: продовжити переговори про позичку, але відкинути всі ті умови зовнішнього займу, які є втручанням у внутрішні справи України; курс марки по відношенню до рубля у разі позички повинен бути змінений; аванс з боку Німеччини може бути наданий лише урядові у розмірі 100 млн., у крайньому разі – 25 млн. Контролю з німецької сторони над використанням цього авансу не повинно бути [45, арк. 58].

20 квітня на засіданні РНМ черговий раз було заслухане питання за повідомленням міністра шляхів М. Єщенка про складне становище залізниць. На українських залізницях службовцям та робітникам гроші не виплачувались декілька місяців, роботи по відбудові залізниць не проводилися. Питання про позичку для залізниць було передано на розгляд Міністерству фінансів, водночас РНМ доручила міністру фінансів ультимативно заявити німецькій стороні, що «український уряд не допустить їхнього втручання у виплату жалування службовцям залізниці і пошти» [51, арк. 52–53 зв. засвід. копія].

22 квітня на засіданні РНМ фінансово-економічна нарада міністерства виступила із пропозицією про організацію внутрішньої залізничної позики для залізничного будівництва замість запропонованої групою німецьких

банкiрів зовнішньої позики. Була прийнята постанова, в якій зазначалося на необхідність: 1) визнати потрібним організацію позички, 2) доручити Міністерству фінансів на фінансово-економічній нараді розробити умови внутрішньої позики в 750 млн. крб. на будівництво і ремонт залізниць для внесення у РНМ та Українську Центральну Раду [67, с. 299]. У цей же час українська залізниця приймала допомогу за договором про товарообмін з Четверним союзом. Так, 15 квітня 1918 р. в Україну прийшов перший транспорт із Німеччини в кількості 35 вагонів для потреб залізниці [114].

На урядових засіданнях розглядалися також питання з: 1) обговорення нормативно-правових актів (10 квітня був розглянутий законопроект Міністерства про будівництво залізниць та прийняте рішення ухвалити після доопрацювання; 3 квітня – статут залізничних профспілок [67, с. 261, 244]); 2) кадрові призначення (13 березня ухвалили призначення на посаду товариша міністра; 13 квітня – обговорювалася заява міністра Є. Соковича про відставку, вона була прийнята 15 квітня і призначено В. Єщенка управляючим міністерством [67, с. 198, 276, 280]); 3) та інші (12 березня розглядали зміну назв установ, підпорядкованих Міністерству [51, арк. 8]; 13 березня – про реквізицію на залізничних станціях приватних кіосків [67, с. 200]; 17 березня – про установлення емблеми на прапорах пароплавів відомства (якір і лопату) [17, арк.15. оригінал]; 10 квітня – про скасування урядової інспекції по будівництву приватних залізниць [8, арк. 70]; 12 квітня – про надання дозволу на проведення з'їзду залізничних організацій Південно-західних залізниць [45, арк. 71], 22 квітня – про організацію внутрішньої залізничної позики для залізничного будівництва замість запропонованої німецькими банкірами зовнішньої позики [45, арк. 84 засв. копія]). Усього роботу Міністерства шляхів було заслухано на дванадцяти урядових засіданнях березня – квітня 1918 р.: п'ять у березні і сім у квітні.

Значну увагу РНМ приділяла роботі Міністерства земельних справ, яке знаходилося у березні-квітні в особливо складному становищі. Земельне питання навесні 1918 р. в Україні було тісно пов'язане із перебуванням на її

території австро-угорських й німецьких військ. РНМ УНР і уряди держав Четверного союзу були зацікавлені в ефективному вирішенні земельного питання. На початок 1918 р. значна частина поміщицьких маєтків була привласнена селянами. По селах владу перебирали «революційні комітети» й «селянські спілки», котрі, як указує І. Нагаєвський, «своїм найвищим завданням уважали поділ поміщицьких десятин, згідно з 3-м і 4-м Універсалами, а при тому відбирали землю навіть від заможніших селян». Державні податки ніхто не платив [241, с. 119–120].

Тимчасовий земельний закон, схвалений 18 січня 1918 р. ІХ сесією УЦР, не враховував об'єктивних умов української дійсності, опирався на старі концепції російського народництва, відзначався утопічністю та популізмом [205, с. 27–32]. Але і з таким недосконалим законом село не було вчасно ознайомлене, не була здійснена відповідна пропагандистська робота щодо його доведення до селянства. Ще 3 березня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів Міністерство внутрішніх справ отримало доручення «зробити розпорядження, щоб комісари по селах заявили селянам про те, що поміщиків більше не буде, щоб прочитали їм новий земельний закон і пояснили, що аграрна реформа повинна проводитись у життя земельними комітетами й всяка самочинність у цьому напрямку буде подавлена збройною силою» [67, с. 177]. 9 березня 1918 р. народний міністр внутрішніх справ П. Христюк видав розпорядження губернським і повітовим комісарам про заходи щодо виконання законів УНР, в якому також зазначалося про необхідність негайного друку тексту земельного закону кількістю не менше як по тисячі примірників на волость. Селянству доводилося до відома, що земельний закон буде проводитися у життя неухильно, непорушно для забезпечення інтересів усіх працюючих; заборонялися самочинні захвати, насильства, порушення цього закону і законних постанов земельних комітетів [133].

Австро-угорське та німецьке військове командування також прагнуло реалізації земельної політики у своїх зонах окупації. 28 березня вище

військове командування обох держав самотійно поділило українську територію на зони окупації. Найбільшу частину України разом із Кримом та Донбасом зайняли німецькі війська. Також під їхнім військовим впливом знаходилися міста: Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Новочеркаськ та порти Миколаїв, Ростов, Таганрог, Новоросійськ. Південно-західну Волинь, Поділля, Херсонську й частину Катеринославської губернії окупували австро-угорські частини [199, с. 314]. На території УНР дислокувалися 6 німецьких армійських корпусів (17 піхотних і 2 кавалерійські дивізії, 2 кавалерійські бригади) та три австрійські корпуси (5 піхотних і 4 кавалерійські дивізії) [268, с. 67]. На українських землях німецьке командування створило власний військово-адміністративний апарат, який складався з німецьких військових комендантів та діяв паралельно із українськими цивільними та військовими органами [347, с. 10]. На думку австро-угорських та німецьких господарських експертів, в Україні необхідно було зберегти право приватної власності на землю, спеціалізовані (зокрема, цукровиробляючі) великі господарства, передати частину поміщицької землі селянам за викуп; державна підтримка мала надаватись економічно продуктивним селянським господарствам [347, с. 11]. Перед австро-угорськими та німецькими військами в Україні ставилися завдання відновлення великого землеволодіння, проведення хлібозаготівельних акцій, збільшення обсягу товарного виробництва хліба для поставки до держав Четверного союзу.

6 квітня 1918 р. фельдмаршал Г. Ейхгорн без попереднього узгодження із Українською Центральною Радою видав наказ про примусовий засів усієї землі. Наказ Г. Ейхгорна повністю ігнорував земельну політику Української Центральної Ради і був грубим втручанням у внутрішні справи України. Названий наказ був обговорений на засіданні Малої Ради 13 квітня, повідомлення про це було розміщене в «Робітничій газеті». У прийнятій за обговоренням цього питання резолюції зазначалось на: недопустиме свавільне втручання австро-німецького вищого командування у соціальне й

економічне життя України; неприйняття відставки міністра земельних справ М. Ковалевського, доручення Міністерству закордонних справ скласти ноту протесту; голові РНМ – зробити відповідну заяву-ноту німецькому та австрійському урядам Українська Центральна Рада доручила міністру земельних справ сповістити населення України, що наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна не потрібно виконувати [145]. На кінець квітня 1918 р. на засіданні РНМ обговорювалося питання про відкликання Г. Ейхгорна дипломатичним шляхом із України [45, арк. 90–91 засвід. копія].

Але до того часу наказ Г. Ейхгорна активно виконувався німецькими військами. Таку інформацію ми зустрічаємо фактично у всіх наукових працях, де йдеться про перебування в Україні австро-угорських та німецьких військ. Прийшовши в Україну, вони спочатку декларували своє невтручання в українські внутрішні справи. Та потім, згадує безпосередній учасник тих подій в Україні герцог Г. Лейхтенбергський, вони швидко упевнилися у повній неієздатності В. Голубовича в управлінні державою. Німці перестали підтримувати Українську Центральну Раду, яка не бажала відновлювати права власності та виконувати їхні поради [72, с. 28], й почали перебирати владу на себе. На засіданнях Малої Ради та РНМ розглядалися питання про незаконність видання наказів австрійської влади у земельних справах [18, арк.1 оригінал], засудження німецькими судами громадян України [67, с. 197, 221, 248], винесення окупаційною владою смертних вироків [67, с. 300]. Один із політичних діячів того часу М. Галаган зазначав, що «справа була принципового характеру», «українські громадяни..... не підлягали юрисдикції німецького військового суду» [71, с. 166–167]. Здійснювалися реквізиції худоби, хліба, одежі, грошей [67, с. 248].

Склалася практика спільних засідань повітових земських управ з представниками німецької армії, в яких брали участь члени продовольчих управ, кооперативів, союзів земельних власників. Таке засідання відбулося 22 (9) березня 1918 р. в Єлисаветграді. На ньому було заслухано питання про засів полів землевласниками. Німецькі представники заявили, що їх не

цікавить, хто буде засівати землю, важливий результат. Після обговорення представниками німецької армії було запропоноване наступне формулювання спільної угоди: «інтереси України і німецького уряду вимагають, щоб засіви були здійснені своєчасно з метою отримати хороший врожай. Земельна управа бере на себе відповідальність за виконання цього завдання. З німецької сторони обіцяється будь-яке сприяння, у тому числі, у вигляді допомоги під час організації поставки по залізниці сільськогосподарської техніки» [117]. Також в окремих містах України навіть засідання думи проходило із дозволу та у присутності представника німецького командування.

В історичній літературі не завжди наводяться фактичні дані про діяльність українського уряду щодо проведення посівної кампанії. Хоча підготовка засіву полів розглядалися неодноразово на засіданнях РНМ, зокрема 10 березня 1918 р. Ухвала з цього питання передбачала скликання негайної наради компетентних осіб для розроблення плану засіву бурякових плантацій та ще однієї наради у справі засіву полів [51, арк. 24–25 засвід. копія]. У середині березня була створена комісія по засіву земель, яка регулярно звітувала про хід роботи РНМ. Діяв Крайовий «насінневий» комітет, у розпорядження якого перейшли усі надлишки посівного матеріалу та з дозволу якого він мав передаватися земельним комітетам за необхідністю [223, с. 108]. Наприкінці березня 1918 р. РНМ запропонувала міністру земельних справ двічі на тиждень, по середах і суботах, подавати відомості про хід посівної компанії в Україні [67, с. 229]. Міністерство земельних справ для з'ясування кількості селян, які за земельним законом мали отримати землю з українського земельного фонду, у цей же час розіслало на місця телеграми з проханням скласти відповідні списки та інструкцію щодо змісту таких списків [223, с. 109].

РНМ намагалася контролювати процес своєчасного засіву полів. На вирішення земельного питання у цілому впливало значне коло негативних чинників, окремі із яких називає В. Лозовий. Для сільського населення були

незрозумілі накази урядових структур повернути награване майно у поміщиків та промислових підприємств. Селянство не бачило твердої української влади. Волосні та сільські управи не могли навести порядок на місцях. Сільські громади, ігноруючи земельний закон, виносили свої постанови та втілювали їх у життя. Військові та цивільні органи на місцях давали різні розпорядження, що дезорієнтувало населення [233, с. 112–113].

На засіданнях РНМ постійно ставилися питання покращення фінансового стану міністерства: 10 березня була прийнята ухвала про асигнування міністерству 200 тис. руб. на засів полів і організаційні потреби [51, арк. 8]; 17 березня – про біжучий рахунок міністерства [11, арк.15]; 25 березня була прийнята ухвала про додаткове асигнування роботи по засіву полів в сумі 100 тис. крб. для розширення посівної площі в Україні [51, арк. 51]; 29 квітня асигнування були виділені на утримання земельних комітетів й видачу їм премій за особливу активність у засіві полів [51, арк. 53]; 6 квітня була прийнята ухвала про нове асигнування міністерства; переасигнування коштів від Волинської губернської народної управи Міністерству земельних справ, з воєнного фонду на «Агросоюз» [16, арк. 14]; 13 квітня додаткове асигнування було направлено для Головного земельного комітету, виконання інструкції по збору коней, пограбованих по приватних заводах і для їх утримання; надання надзвичайного кредиту на термінові заходи по переведенню законів про землю і інформацію населення [6, арк. 17]. Питання, що відносяться до компетенції Міністерства земельних справ розглядалися на урядових засіданнях в березні – квітня 1918 р. вісім разів, п'ять – в березні і три в квітні.

Після повернення з Волині РНМ розглянула питання про створення Міністерства пошти і телеграфів. 9 березня після короткого обговорення було прийняте рішення затвердити асигнування у розмірі 60 тис. крб. на організацію Державно-телеграфного агентства [51, арк. 33–37 засвід. копія]. Усім членам Всеукраїнської спілки пошт, телеграфу і телефону, які брали активну участь у боях з більшовиками, на один розряд підвищувалася

заробітна плата [29, арк. 34, копія]. Також у березні на засіданні РНМ було затверджено його статут, в якому зазначалося, що українське телеграфне агентство має на меті поширювати в межах УНР і за кордоном політичні, фінансові, економічні, торговельні відомості. Українське телеграфне агентство визнавалася інституцією, безпосередньо підлеглою РНМ УНР. Пізніше було затверджено членів дирекції Агентства [97]. 21 та 26 березня на засіданнях РНМ було затверджено його статут [51, арк. 44 зв.]. 5 та 19 квітня – дирекція Українського телеграфного агентства та її члени [67, с. 245, 289].

У квітні РНМ доручила Міністерству внести у Центральну Раду законопроект про приєднання Української Народної Республіки до Всесвітньої поштово-телеграфної спілки і прийняття закону зробити відповідне розпорядження щодо тарифів [9, арк. 73 зв.]. Рішенням РНМ передбачалося покращити матеріально-технічну базу Міністерства пошт і телеграфів. З Військового міністерства в Міністерство пошт і телеграфів за наказом № 44 передавалися радіостанції в Києві, Жмеринці, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Харкові. В місцях розташування цих радіостанцій мали утворюватися комісії в складі двох представників від поштово-телеграфної округи і двох від радіостанції. Комісії повинні були належним чином оформити прийняття речей, помешкань, грошей на утримання радіостанцій і оформити відповідні акти і відомості [51, арк.40–41 засвід. копія]. Також міністерство отримало реквізовану друкарню газети «Южная копейка» та асигнування сумою на 20 000 крб. [51, арк. 63]. За наказом міністра пошт і телеграфів при міністерстві засновувався поштово-телеграфний музей, в який повинні були збиратися усі зразки українських і закордонних марок, карток, бланків, а також історичні речі, прибори, моделі, малюнки, фотографії, що стосуються поштової, телеграфної, телефонної справи як в УНР, так і в інших державах [25, арк. 47, копія]. Планувалося заснувати бібліотеку, до якої придбати всі українські та закордонні видання, що відносяться до поштової та телеграфної справи і щороку її поповнювати.

Кошти на їх придбання мали вноситися в щорічний бюджет Міністерства [25, арк. 33, копія].

На своїх засіданнях РНМ розглядала й інші питання щодо забезпечення діяльності Міністерства. Так, 18 березня на засіданні РНМ було ухвалено приймати усі пакети державних органів на пошті тимчасово без негайної оплати, поки не будуть призначені спеціально для цього призначені кредити, оплата за пересилку мала залічуватися в борг [17, арк. 15], 6 квітня були внесені зміни назв відділів перевозки пошти на залізницях [67, с. 255], 17 квітня міністерство отримало доручення розробити новий закон про поштові та телеграфні тарифи [67, с. 285]. 20 квітня був встановлений тимчасовий тариф для Українського державного телеграфного агентства, про відправлення пакунків і кореспонденцію в діючу армію [67, с. 294]; 22 квітня заслуховували внесення міністерства про призначення поточної допомоги службовцям [67, с. 298]. Питання, що відносяться до компетенції Міністерства пошти і телеграфу, розглядалися на одинадцяти урядових засіданнях: чотири рази в березні і сім у квітні.

Значно менше уваги РНМ приділяла роботі Міністерства праці. У березні на урядових засіданнях розглядалися наступні питання: 21 березня було заслухано внесення міністра праці про повернення приміщень, зайнятих німцями професійним спілкам [51, арк. 40]; 27 березня РНМ доручила Міністерству праці домовитися із зібранням фабрично-заводських комітетів про відкладення проведення озброєної демонстрації 29 березня у зв'язку із тим, що стан облоги в Києві ще не знятий [51, арк. 45].

У квітні на урядових засіданнях обговорювалися: 3 квітня – міністерству було доручено розглянути статут залізничних профспілок, внести відповідні зміни і винести на засідання РНМ для затвердження [67, с. 244]; 8 квітня – був затверджений підготовлений міністерством законопроект «Устав про промислову працю» з подальшим юридичним опрацюванням [67, с. 257]; 12 квітня – розглядалася конфліктна ситуація щодо проведення профспілкового з'їзду залізничних організацій Південно-

західних залізниць, на Міністерство праці та Міністерство шляхів було покладено завдання роз'яснити робітникам, що такий з'їзд може бути проведений, заборони на його проведення не було [67, с. 275]; 20 квітня – обговорювалося питання про асигнування міністерству на поштові видатки та ліквідацію комісії по розгляду штатів при Міністерстві фінансів і передачу її справ Міністерству праці [67, с. 291]; 22 квітня – Міністерству праці було доручено організувати міжвідомчу комісію з нагородження урядовців різних міністерств [45, арк. 84]; 26 квітня – внесення Міністерства праці про порядок ліквідації військово-технічних установ [67, с. 311].

Міністерство праці продовжувало формування нормативно-правової бази, зокрема було прийнято «Тимчасовий статут про громадські роботи», який передбачав їх використання у боротьбі із безробіттям [67, с. 172], був розроблений «Устав про промислову працю» [67, с. 257]. Департаментом громадських робіт Міністерства праці було створено демобілізаційні комісії для переходу окремих підприємств на продукцію мирного часу, які допомагали забезпечувати підприємства паливом, іншим обладнанням, розшукували замовлення від урядових та приватних установ; розробили спеціальний законопроект по організації громадських робіт; відповідні кошти були закладені в Державний фонд. [47, арк. 4].

Налагодження ефективної взаємодії між робітництвом і Українською Центральною Радою могло сприяти успішній реалізації її політики. Але українські дослідники, зокрема, О. Реєнт [257; 258; 358] та Г. Кривоший [221; 346] вказують на непослідовну, не достатньо виважену, несистематичну роботу органів української влади серед робітничих кіл. Декларативний характер робітничої політики РНМ, відсутність ефективних заходів щодо покращення матеріального стану призвели до того, що значна частина робітників підтримувала більшовиків в їхній боротьбі проти української влади [154; 323].

Для ліквідації безробіття планувалося створити Раду громадських робіт як найвищий орган, у розпорядження якого мав поступати зазначений

державний фонд та підготовлений виконавчий технічний апарат. Між цими двома органами мали діяти тимчасові консультативні комісії, до штату яких мали входити підготовлені фахівці (оплата їхньої праці мала залежати від часу та участі у роботі комісій) [47, арк. 5]. До компетенції Ради входило:

- 1) розгляд і затвердження проектів робіт у залежності від складу і місця перебування безробітних;
- 2) розподіл робіт за окремими установами;
- 3) обчислення вільної робочої сили і розподіл її по окремим роботам;
- 4) асигнування коштів на проведення робіт і організацію відповідного контролю над їхнім витрачанням;
- 5) затвердження норм платні;
- 6) затвердження інструкцій внутрішнього розпорядку;
- 7) організація інспекції за виконанням установлених умов праці;
- 8) розгляд та затвердження проектів і кошторисів громадських робіт, поданих міськими та земськими самоврядуваннями і асигнування їм допомоги для виконання робіт;
- 9) асигнування міським та земським самоврядуванням коштів на харчову та іншу допомогу безробітним [47, арк. 6–7].

Департамент громадських робіт очолював директор (загальне керівництво справами). До його складу входило два відділи: 1) відділ, що керує справами праці, 2) відділ, що керує технічно-господарськими роботами. Кожний відділ очолював віце-директор департаменту. До відділу праці входили: підвідділ тарифних ставок і правових норм; підвідділ підрахунку і розподіл робочої сили; підвідділ інспекції праці (контроль за умовами праці й улагодження конфліктів). Технічний відділ включав наступні підвідділи: шосейних шляхів; залізничних шляхів; водних робіт; гідро-технічних робіт; надання харчової та житлової допомоги безробітним [47, арк. 7]. Департамент громадських робіт за три місяці (квітень, травень, червень) мав наступний кошторис: канцелярія 12 600 крб., відділ праці – 15 395 крб., технічний відділ – 19 875 крб. [47, арк. 11].

У квітні на засіданні РНМ була прийнята постанова, в якій зазначалося, що усі загальні питання, котрі стосуються службовців в установах та діяльності їхніх професійних товариств та спілок, мають здійснюватися за

участю та згодою Міністерства праці [47, с. 275]. Зокрема, міністерство повинно було разом із іншими галузевими міністерствами розробляти статuti професійних спілок. Так, спільне редагування статуту залізничного професійного союзу здійснювалося Міністерством праці і Міністерством шляхів [51, арк. 58–59, засвід. копія]. Не вдалося, як було задекларовано, відкрити професійні школи для інвалідів. У січні було створено при Міністерстві внутрішніх справ Департамент Державного опікування. До початку травня ці установи «взагалі не вийшли зі стадії підготовчих заходів» [212, с. 23]. Питання Міністерства праці розглядалися на двох урядових засіданнях у березні та на шести у квітні – всього на восьми засіданнях.

Значна робота провадилася Міністерством внутрішніх справ хоча не всі поставлені перед ним завдання були виконані. Повернувшись до Києва, Українська Центральна Рада 5 березня 1918 р. видала закон про покарання усіх учасників повстання проти української держави. Ним Центральна Рада постановила: «1. Всім кому судом буде доведено, що вони після дня 12 січня (опублікування 1У Універсалу) брали участь або допомагали в війні Росії з Україною і повстанню проти УНР, втрачають право на громадянство УНР і караються висилкою за її межі. 2. За самовільне повернення цих осіб на територію УНР – караються тюрмою на 5 років» [95]. У народних міністерствах створювалися змішані комісії (з представників міністерств та співробітників), завданням яких встановлювався перегляд всього складу співробітників для встановлення тих осіб, котрі працювали в більшовицький період. Така комісія, зокрема, була створена за наказом № 24 М. Ковалевського по Міністерству харчових справ від 26 березня 1918 р. [86].

При Міністерстві внутрішніх справ продовжував працювати біженський департамент, який займався підготовчою роботою та вирішенням побіжних справ, а підготовлені матеріали передав на затвердження Виконкому Крайової наради (яка була створена й діяла з 21 жовтня 1917 р.) [222, с. 98]. Департамент місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх

справ навесні 1918 р., як і раніше, займався фінансовими проблемами відповідних органів. Унаслідок відсутності необхідних коштів культурно-господарська й організаційна робота на місцях майже не проводилася, у деяких місцях були закриті школи, лікарні. Лише після прийняття 19 квітня закону про асигнування на користь Міністерства внутрішніх прав для видачі короткострокових позичок органам земського і міського самоврядування в зазначеній сфері сталося покращення [31, с. 102].

Малою Радою був прийнятий підготовлений РНМ закон про адміністративно-територіальний поділ України, який передбачав проведення адміністративної реформи. Відповідно до нього поділ України на губернії й повіти ліквідовувався і вся українська територія поділялася на землі. До нових адміністративних одиниць входили приблизно 3–4 повіти, які поділялися на волості, а останні склалися з громад [300, с. 72]. Губернські і повітові установи мали бути скасовані, організація самоврядування та адміністративної, судової, військової влади мала регулюватися окремим законопроектом [67, с. 181–182]. 30 березня 1918 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр губернським та повітовим комісарам про приведення міст та інших населених пунктів у належний санітарний стан з метою запобігання поширенню різних інфекцій [25, арк. 67]. Як і інші, Міністерство внутрішніх справ продовжувало працювати наступним чином – приймалися рішення, розсилалися постанови. Але внаслідок відсутності зв'язку з місцевими органами влади вони не виконувалися. Хоча спроби такі були. Так, у квітні 1918 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, в якому вказувалося губернським і повітовим комісарам надати допомогу, у тому числі із застосуванням збройних сил, районним уповноваженим і представникам повітових комісій по реквізиції ними лишків хліба і фуражу для потреб населення УНР [114].

В січні 1918 р. при Міністерстві внутрішніх справ РНМ був створений Департамент сповідань на чолі з колишнім єпископом Красноярським Никоном. Але реально в цій сфері нічого зроблено не було. Українська

Центральна Рада байдуже поставилась до діяльності релігійних організацій на українських землях. «Соціалістично налаштовані лідери України не зуміли оцінити великого потенціалу церкви як ідеологічного чинника в розбудові країни» [203, с. 288]. В. Силантьєв вказує, що церква не мала підтримки у повній мірі української влади через розбіжності поглядів членів різних фракцій УЦР на характер церковно-державних відносин в Україні [359, с. 18].

Щодо діяльності Міністерства судових справ зазначимо наступне: ще з осені 1917 р. українська влада приступила до реформування судової системи: був створений Генеральний Суд, при ньому утворена прокуратура, згідно Закону УЦР «Про завдання апеляційних судів» – три апеляційні суди (Київський, Харківський, Одеський), система прокурорського нагляду. Але з початком бойових дій Радянської Росії проти УНР діяльність багатьох судів була зупинена. Після повернення з евакуації розпочалося поступове відновлення діяльності органів судової влади, урядом було зроблено спробу реформувати судову систему у відповідності до нового адміністративно-територіального устрою УНР [315, с. 66]. Але порядок створення, організаційну структуру, функції новостворених судових органів належним чином не було визначено. Не зважаючи на законодавче оформлення судової системи періоду УЦР та сформований штат Генерального й Київського апеляційного судів, судді могли приступити до виконання своїх обов'язків лише наприкінці квітня 1918 р., тобто в останній місяць існування Української Народної Республіки доби УЦР. До такого висновку в своїх публікаціях приходять Д. Ярош [307, с. 37] та О. Грибенко [314, с. 113].

Всі питання, що обговорювалися на засіданнях РНМ стосовно роботи Міністерства судових справ, ми можемо згрупувати наступним чином: 1) надання асигнування міністерству: такі ухвали були прийняті 21 березня (для видання авансу кримінально-розшуковому відділу) [51, арк. 41] та 12 квітня (на потреби судового відомства) [67, с. 275]; 15 квітня (Київському окружному суду на проведення виїзних сесій) [67, с. 280]; 26 квітня (для

ревізійної комісії [45, арк. 89]. Окрім того, 22 квітня було заслухане подання міністерства про призначення поточної допомоги службовцям відомства [67, с. 298]; 2) призначення на посади: 17 квітня – на посаду начальника Головної тюремної управи [67, с. 286] і 24 квітня – товариша міністра [67, с. 303]; 3) розроблення законопроектів: 10 квітня на урядовому засіданні була прийнята постанова узгодити з Міністерством судових справ проект закону про скасування Генерального писарства і утворення посади Управляючого справами РНМ [67, с. 262]; 19 квітня були розглянуті два законопроекти міністерства – про публікації та про зміну прізвища [67, с. 290]; 4) про помилування 19 квітня [51, арк. 40]; 5) 21 березня – про засудження німецьким судами громадян України. Прийнята ухвала не наводиться [67, с. 221]. Питання Міністерства судових справ розглядалися на 10 урядових засіданнях, одному у березні, на дев'яти у квітні.

Важливим завданням, яке мало бути вирішене навесні 1918 р. Військовим міністерством, було завдання організації Української армії. Вона не була створена Генеральним Секретаріатом. Закон УНР про створення українського народного війська був ухвалений Малою Радою ще 3 січня [36, арк. 49]. Він передбачав створення в УНР народної міліції та набору кадрів інструкторів, які мали провести відповідну підготовчу роботу. Організація кадрів інструкторів була виписана детально: вони мали об'єднуватися в окремі військові частини – сотні, курені, полки, дивізії, корпуси за територіальним принципом (повітах та губерніях); набиралися за договорами вільного найму, на повне утримання; корпуси кадрів інструкторів мали бути утворенні відповідно до трьох військових округів Київського (Київщина, Поділля, Волинь), Харківського (Харківщина, Чернігівщина, Полтавщина), Одеського (Херсонщина, Катеринославщина, Таврія).

Генеральне Секретарство з військових справ повинно було негайно приступити до повної демобілізації армії за роками служби [100]. В історичній літературі зміст закону гостро критикується. На думку П. Гай-Нижника, таким чином практично знищувалася ідея створення збройних сил

УНР [178, с. 78]. Фактично водночас був прийнятий аналогічний закон у більшовицькій Росії. Порівнюючи їх, А. Кентій слушно відзначає, що «на відміну від короткого за змістом і динамічного щодо практичного втілення у життя ленінського декрету про організацію Червоної армії, закон УНР передбачав кількоступеневу схему розбудови збройних сил України, розраховану на довгий час, і тому, як виявилось, нереальну з погляду чинної ситуації» [211, с. 268]. Швидко виявилось, що надії на утворення та діяльність народної міліції як вагової сили для державної оборони були марними [71, с. 132–134]. Для зазначеного завдання потрібно мати «власне регулярне військо із загальною військовою повинністю» [145]. Питаннями військового будівництва РНМ почала займатися не відразу. Аналіз протоколів урядових засідань свідчить, що після повернення із евакуації РНМ деякий час продовжувала займатися питаннями демобілізації армії. У зв'язку із цим частина коштів військового міністерства вносились до Державного банку, частина йшла у розпорядження РНМ, військова частина продовольчої справи направлялася до Міністерства продовольчих справ [67, с. 183]. До актуальних питань військового будівництва відносилось питання українізації армії [281, с. 26–39].

Одночасно РНМ ставила питання про залишення території України військовими інших країн. Відбувалося остаточне розформування залишків російських Південно-Західного і Румунського фронтів. Була організована робота зі збору їхнього автомайна. Вирішувалося питання залишення української території польським військом. З цього приводу Міністром військових справ О. Жуковським був прийнятий спеціальний наказ про польські війська. Виконуючи його, губернські та повітові коменданти, військові по відношенню до польських військ мали керуватися наступним: 1) польські війська не мають жодного права втручатися у внутрішні справи України, не дивлячись на будь-які розпорядження; 2) усякі самочинні реквізиції фуражу, хліба чи інших продуктів, якщо вони проводяться цими військами, мають бути негайно припиненні, законними є лише ті реквізиції,

що здійснюються із дозволу українського уряду; 3) ніякого поділу зброї та різного військового майна, одібраного у громадян Української республіки, між польськими частинами та українським військом не повинно бути [101]. Усіх військових із Закавказзя, Молдови, Криму, які перебували на службі в Українській армії, було відправлено до їхніх домівок [271, с. 140].

12 березня РНМ обговорила питання про перебування на території України французьких та англійських офіцерів. З цього питання доповідав В. Голубович, який повідомив про пропозицію німецького штабу запропонувати французьким і англійським офіцерам залишити Київ. В обговоренні питання взяли участь міністри М. Порш та О. Ткаченко. Останнім було заявлено, що зазначені країни (Англія, Франція) мали угоди із більшовиками і до цього часу не визнали УНР. Тому, якщо ці офіцери є залишками воєнної місії Росії в Україні, то мають виїхати. А якщо вони є військовими аташе, то мають бути визнаними нашою державою як такі. У своєму виступі М. Порш підкреслив, що ці офіцери через «нейтральні» партії намагаються «піднести завірюху» в Україні. Постановили: з огляду на припинення війни та невизнання Англією і Францією самостійності та незалежності України Міністерство внутрішніх справ мало видати циркуляр про виїзд військових цих країн [51, арк. 8].

У середині березня РНМ активно розпочала військове будівництво. 15 березня на засіданні РНМ обговорювалося питання про підготовку до призову нової армії. Його основні напрямки були викладені військовим міністром О. Жуковським, який особисто розробив основні положення щодо її створення. По його доповіді була прийнята постанова розробити міністерству законопроект про формування нової армії, організації Військового міністерства і військового управління [67, с. 207]. У зв'язку із таким рішенням, на наступному засіданні РНМ, 16 березня, розглядався проект наказу Військового міністерства у справі розформування Осібної армії, а 23 березня була прийнята ухвала про припинення організації «Вільного Реєстрового козацтва» [67, с. 209, 225].

Відзначимо, що на окремих засіданнях діяльність Міністерства військових справ розглядалася декілька разів. Для прикладу: на засіданні РНМ 31 березня питання військового міністерства розглядалося тричі: були заслухані доповідь військового міністра «Про допомогу в зв'язку з ліквідацією минулої війни», про переведення кількох тисяч військових українців з Ревеля до Одеси; подана військовим міністром доповідь військової комісії про загальне становище в Одесі щодо випуску розмінних грошових знаків з метою забезпечення оплати праці робітникам [51, арк. 54].

У квітні 1918 р. на урядових засіданнях розглядалися в основному розроблені Міністерством військових справ законопроекти, 22 квітня – про створення Ради військового міністерства [67, с. 299], 24 квітня – про загальні основи формування української армії, про старшин та козаків та відносин між ними [67, с. 304], 26 квітня – про політично-правове становище військових [45, арк. 88]. Аналіз 20 урядових засідань, які відбулися в березні 1918 р., показує, що на 10 із них розглядалися військові питання; а з 17 засідань, що відбулися в квітні 1918 р., – на 5.

Програма організації Української регулярної національної армії за територіальним принципом здійснювалася у декількох напрямках. Передбачалося провести підготовку мобілізації до армії, організувати інструкторську школу для офіцерів, відкрити Академію Генштабу [332, с. 27]. У травні українська армія мала отримати поповнення. У декларації В. Голубовича, оприлюдненій у Малій Раді 23 березня, указувалося на завдання Військового міністерства – його «організація на демократичних основах регулярної армії, яка зможе потім перейти до міліційного принципу» [67, с. 227–228].

Відповідно до програми пройшла структурна реорганізація Військового міністерства. До його складу було включено Генеральний штаб, Головний штаб, Управління головного начальника постачання, Управління загальних справ і окремі відділи [271, с. 140]. 1 квітня наказом по Військовому міністерству запроваджувалися раніше скасовані Українською

Центральною Радою військові звання [332, с. 28]. У середині квітня було складено і затверджено наказом попередній реєстр корпусів і дивізій Української армії, до якої мали входити 6 армійських корпусів, 10 піших дивізій, 2 стрілецькі дивізії, 2 кінні дивізії. На відповідальні посади в армії призначалися лише «свідомі» українці». На місцях було створено інститут повітових комендантів, які розпочали формування так званих місцевих бригад.

Реорганізація відбулася і в Генштабі Армії УНР. Він складався з двох генерал-квартирмейстерств: перше займалося управлінням оперативною діяльністю армії, друге – проблемами розбудови власне збройних сил. Генштаб Армії УНР повинен був розробити штати, військові закони та організувати загальну координацію діяльності головних управ Військового Міністерства УНР [271, с. 140]. Окремі структури («розвідковий» підвідділ та підвідділ закордонного зв'язку) мали забезпечувати армію конфіденційною службовою інформацією. Так була створена військова розвідка. Її увага була зосереджена на вивченні становища на фронтах радянських військ у прикордонних районах, території Румунії з врахуванням її намірів окупації Північної Буковини й Південної Бессарабії. Поступово склалися головні методи роботи контррозвідки: здобування інформації агентурним шляхом, через опитування полонених і громадян, обробка відповідних іноземних видань, обмін конфіденційною інформацією з розвідками союзних Україні держав [268, с. 62–63]. Активізувалася робота Адміністративно-політичного департаменту. Його діяльність регулювалася одночасно нормативно-правовими актами УНР та постановами Тимчасового уряду, не скасованими Українською Центральною Радою [268, с. 66].

Найбоєздатнішою українською частиною на весну 1918 р. був Запорізький загін під командуванням генерала К. Прісовського, який після звільнення Києва від більшовиків був реорганізований у першу Запорізьку дивізію. Очолив її генерал О. Натієв. Військовою відвагою виділявся курінь Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця, реорганізований у

березні у полк трьохтисячного особового складу [332, с. 20]. Зазначені військові частини склали основу регулярної Армії УНР, яка під кінець березня нараховувала 15 тис. військовиків, 60 гармат, 12 панцирників [289, с. 62]. Загальна чисельність Української армії на квітень 1918 р. без гарнізонів становила близько 40 тис. солдат і офіцерів. У гарнізонах налічувалося 20 тис. чол. [332, с. 28]. До кінця квітня 1918 р. вся територія УНР була звільнена від більшовицьких загонів при участі українських військових сил та за допомогою австро-угорських та німецьких військ. Вони залишилися єдиною військовою силою в Україні, яку подолати УНР була не в силі.

Постійна увага РНМ була прикута до умов мирного договору України з Четверним союзом, встановлення дипломатичних відносин і європейськими країнами та Росією. Міністерство міжнародних справ активно реалізувало два основних напрями зовнішньополітичного курсу УНР: 1) стосунки з радянською Росією і 2) відносини з країнами Четверного союзу [290]. Вже 9 березня 1918 р. на засіданні РНМ М. Люблінський давав пояснення уряду щодо умов підписання мирного договору у Бресті та вказав на необхідність відправлення української делегації до західноєвропейських держав (насамперед Швеції, Швейцарії, Румунії), що заявило б про вихід України на міжнародну арену як самостійного суб'єкта міжнародного права. На цьому ж засіданні члени уряду були проінформовані про переговори з німецьким аташе щодо виступу німецької армії проти більшовиків з уточненням умов, на яких вона буде знаходитися на українській території [67, с. 184–188]. До цих питань РНМ зверталася неодноразово, зокрема про посилку делегації в Румунію та ведення мирних переговорів в Будапешті мова йшла на засіданнях 10, 12, 13, 15, 20 березня, 5 квітня [67, с. 192–194, 199, 200, 220]; про укладення мирного договору з Росією – 22, 25, 27 березня, 19 квітня [67, с. 222, 230, 280].

У березні – квітні РНМ на своїх засіданнях розглядала питання вироблення конвенції з Німеччиною щодо перебування німецьких військ в

Україні [67, с. 222], вирішувала питання про призначення послів до Туреччини, Відня [67, с. 235, 278]. На урядовому засіданні 8 квітня було прийнято рішення надати асигнування міністерству на організацію консульських курсів [51, арк. 65], 13 квітня – на утримання посольств і місій УНР [67, с. 283]. Аналіз протоколів засідань РНМ свідчить, що питання, які відносяться до компетенції Міністерства міжнародних справ, заслуховувалися у березні – на чотирьох, у квітні – на шести засіданнях.

До позитивних результатів Української Центральної Ради та РНМ в зазначеній сфері відносеємо: визнання країнами Четверного союзу УНР як суб'єкта міжнародних відносин [202, с. 69], створення Міністерства міжнародних справ як урядової інституції з внутрішньою структурою, відповідно до цілей, завдань і функцій [224, с. 104], розбудова українських дипломатичних представництв за кордоном, формування консульських представництв, кадрового складу відомства міжнародних відносин [171, с. 253]. Разом із тим, в історичній літературі критично зазначається, що, незважаючи на всі дипломатичні успіхи «в цілому зовнішня політика Центральної Ради прогнала фактично на всіх напрямках: їй не вдалося дійти порозуміння з Росією, здобути визнання Антанти й забезпечити тривалу підтримку з боку Німеччини. Українська дипломатія часто відставала від розвитку подій і спізнювалася з виробленням адекватної стратегії своєї міжнародної поведінки». Брестський мир лише на певний час забезпечив захист української незалежності, повноцінним суб'єктом міжнародного права Україна так і не стала. Країни ж Четверного союзу одержали у своє розпорядження великі сировинні ресурси України, продовольче забезпечення, великий ринок збуту для промислових товарів [312, с. 44].

Значно менше уваги РНМ приділяла розгляду питань Міністерства освіти, Морському міністерству. Щодо роботи Міністерства освіти, то відзначимо, що РНМ найчастіше розглядала на своїх засіданнях питання, пов'язані з його фінансуванням; вони в порядку денному розглядалися за різними пунктами. Так, 10 квітня за постановою РНМ було здійснено

асигнування народному міністерству освіти для: а) утворення оборотного фонду на видання шкільних підручників, б) на оплату поштових видатків, в) купівлю портретів роботи Т. Шевченка, г) кредитування на утримання військових гімназій (бувших кадетських корпусів) [40, арк. 83]; 17 квітня за постановою РНМ міністерству надали асигнування на: а) допомогу Київському політехнічному інституту для покриття дефіциту додаткової платні службовцям, б) ремонт геологічного кабінету; в) гімназіям, г) осередку середньо-шкільних організацій, для видачі позички Всеукраїнській учительській спілці для видання журналу «Вільна українська школа», д) на придбання садиби, що колись належала князям Трубецьким, а також для увільнення шкільних будинків від реквізицій [67, с. 284–286]; 22 квітня РНМ прийняла постанову про асигнування коштів для потреб театрального відділу при Міністерстві освіти [67, с. 298]; 26 квітня асигнували міністерству кошти на роз'їзні комісарам освіти [67, с. 312]. Посилена увага до асигнування роботи Міністерства освіти пояснюється спробою створенням нової української системи освіти.

У березні 1918 р. на урядових засіданнях майже не розглядалися питання з компетенції Міністерства освіти, хоча його діяльність значно активізувалася, було введено загальнообов'язкове початкове навчання [39, арк. 2]. Лише 23 березня 1918 р., на засіданні РНМ була заслухана пропозиція П. Холодного (міністра) щодо передачі кустарних майстерень Всеросійського земського союзу Міністерству освіти. Відповідно до прийнятої ухвали зазначеному міністерству були передані художньо-промислові школи, навчальні майстерні, зразково-показові пункти й інші інституції, які раніше належали до російського Міністерства земельних справ і Головного управління землеустрою і землеробства, а також кустарні майстерні Всеросійського земського союзу. На цьому ж засіданні було прийнято рішення передати палац, який знаходився в розпорядженні Міністерства освіти під Національний музей [67, с. 225].

В квітні увага РНМ до роботи міністерства освіти посилилася. 24 квітня РНМ заслуховувала законопроект Міністерства про тимчасові штати середніх шкіл, про заміну штатів для вищих початкових шкіл, про статут і штати Київського художньо-промислового і наукового музею та асигнування для встановлення шиб у соборі Св. Андрія в Києві [67, с. 305]; 26 квітня уряд розглядав внесення міністерства про нові функції педагогічних рад по середнім державним школам України, про передачу до Національного музею матеріалів, що стосуються процесу друкування грошей у відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва [45, арк. 89]. Усього у березні-квітні питання Міністерства освіти заслуховувалися на семи урядових засіданнях. Окремі із них висвітлені в статті Н. Яковлевої [322, с. 45-49].

Лише один раз у березні 1918 р. розглядалося питання Міністерства морських справ: 15 березня на за урядовому засіданні було доручено зазначеному міністерству внести в Українську Центральну Раду законопроект про демобілізацію флоту [67, с. 208]. Його діяльність частково висвітлюється в наукових публікаціях І. Гриценко [195], В. Приходько [372] та інших.

Отже, у березні-квітні 1918 р. український уряд намагався контролювати виконання запланованих завдань. Кожне міністерство, як показує аналіз протоколів РНМ, архівних матеріалів та періодики, мало окремі позитивні результати в реалізації урядової політики. Більшість завдань, поставлених перед міністерствами, не була виконана внаслідок втручання німецького командування у внутрішнє життя України.

4.2. Основні політичні та соціально-економічні причини прорахунків першої української державної влади

Причини падіння Української Центральної Ради УНР розглядаються у багатьох наукових працях. У них про прорахунки в діяльності виконавчої влади фактично не йдеться. Хоча, на наш погляд, вказати на неефективні рішення уряду (Генерального Секретаріату та РНМ) потрібно. Насамперед відзначимо, що стверджувати про помилки саме РНМ ми не можемо з декількох причин. РНМ була правонаступницею Генерального Секретаріату. Про це В. Голубович заявив на засіданні Центральної Ради після формування складу уряду та проголосив тези майбутньої програми діяльності, які підтвердили сказане. Аналіз реалізації РНМ фінансової, земельної, внутрішньої політики свідчить про продовження курсу Генерального Секретаріату. Окрім того, зазначимо, що формування та ухвалення складів як Генерального Секретаріату, так і РНМ відбувалися на засіданнях Української Центральної Ради, яка систематично заслуховувала звіти та інформацію про поточні дії вищих урядовців. І представники Генерального Секретаріату і РНМ мали одні й ті ж проблеми щодо кадрового забезпечення, фахового адміністративного досвіду, спроб побудови урядової вертикалі. Таким чином, ми будемо зазначати на прорахунки усієї української влади.

Перший аналіз причин падіння Української Центральної Ради та її урядів здійснили її лідери та учасники. Роздуми та висновки з цього приводу містяться у публіцистичних працях М. Грушевського та В. Винниченка (зокрема у «Відродженні нації»), соціологічних дослідженнях М. Шаповала, історичних роботах Д. Дорошенка, мемуарах М. Ковалевського та в інших наукових розвідках. Зазначені автори одностайні у своїх висновках щодо того, що причиною падіння першої української влади став комплекс взаємопов'язаних причин.

На одне із перших місць більшість політичних діячів тогочасного періоду ставлять невідповідність національно-демократичним перетворенням

в Україні рівня та зрілості українських соціалістичних партій. В. Винниченко вказував на еволюційність політичних діячів в бік буржуазної державності, а також зазначав, що “Збройна революція вибухає тоді, коли накопичується занадто велика сила протестаційної енергії поневолених і експлуатованих...” [69, с. 276]; М. Шаповал підкреслював неорганізованість сил українського національного руху, відсутність «свого технічного апарату для боротьби і політичного досвіду», І. Мазепа звертав увагу на роз’єднаність українських національних сил. Відзначимо, що І. Мазепа, указуючи на причини прорахунків української влади, порівнював її політику з перетвореннями у цей час російського Раднаркому, підкреслюючи простоту та ясність його декретів (у земельній та військовій сферах) для підтримки населенням своєї політики, а також сильний пропагандистсько-агітаційний апарат [79, с. 60–61]. М. Грушевський зазначав на той стан, в якому знаходилася Україна, особливо після очищення її території від більшовицьких військ, натиск на українську владу з усіх сторін, внутрішніх і зовнішніх, щоб розхитати становище УНР та отримати різні політичні та економічні поступки [74, с. 41].

Про причини поразки українського уряду В. Голубовича за його існування заявляли партійні газети [187]. «Нова Рада» писала відразу ж після повернення РНМ до Києва з евакуації про те, що український уряд виявився нездатним вирішити проблеми, які стояли перед українською державою. Він показав свою слабкість, невміння залучити до державного будівництва усі верстви населення, тому фактично більшість киян тримали нейтралітет, коли до столиці входили більшовицькі війська. І хоча персонально уряд був досить вдалим і продовжував політику Генерального Секретаріату, робота РНМ була «заплутана» орієнтацією на більшовизм, побоюванням перед реакційними силами. Одна із головних причин невдалої роботи уряду перед евакуацією вбачалася у тому, що уряд був сформований в «істеричній» ситуації, під більшовицькими гарматами. Пропонувалося РНМ змінити у

новій політичній ситуації організацію та роботу уряду [132]. Але цього, як ми знаємо, не сталося.

Інший політичний діяч того часу, С. Єфремов, зазначав у кінці березня 1918 р. те, що мова йде не тільки про кризу уряду кабінету В. Голубовича безпосередньо, а й про кризу влади як таку; у даній ситуації потрібно визначити програму мінімум демократичних здобутків і її здійснювати; програма дій РНМ має бути діловою, уряд має формуватися на персональному, а не партійному принципі; добирати в уряд потрібно тямущих, досвідчених людей на загальнодемократичній платформі, а не партійців [138].

Гостра критика діяльності РНМ із вказівкою на її основні прорахунки містилася у газеті української партії соціалістів-самостійників «Самостійник». Зокрема, 7 квітня у публікації «Наші соціалістичні міністерства» вказувалося на: відсутність належного кадрового складу міністерств («український уряд складався з людей, які не мали найменшого розуміння про роботу відбудування держави, про ті елементи, які ґрунтують державу, і в тім причина того тяжкого становища, в який ми потрапили»); нестворення своєчасно державного адміністративного апарату («існують до цього часу обривки дореволюційного державного апарату, напівзруйнованого революцією»); політизованість державної виконавчої влади, її формування за принципом партійності («спочатку соціал-демократи не пускали до влади нікого, навіть соціал-революціонерів, а тепер с-ри проробляють майже те саме, не помічаючи, що усувається їм з-під ніг»); псевдосоціалістичність українських урядів, які не змогли відбудувати залізницю, підняти промисловість, припинити анархію та грабінництво, ліквідувати безробіття, забезпечити населення дешевими продовольчими товарами та харчуванням [148].

У постанові ЦК УПСР відзначалося, що сучасний склад РНМ не відповідає «моменту», бо його політика довела до повного зруйнування

народного господарства, хаосу, анархії. Вказувалося на необхідність проведення заходів, завдяки яким можливе державне піднесення:

- впровадження рішучої національно-державної політики (проголошення української мови державною і утворення національно-державного апарату, зайняття відповідальних посад лише українцями);
- виключення з Української Центральної Ради осіб, які є не громадянами УНР або зрадили українську республіку під час нападу більшовиків на Київ;
- проведення нових виборів до Українських Установчих зборів (попередні проходили в умовах військового часу і більшість населення України в них участі не брала); створення сильної української армії на основі Богданівського полку, а також Республіканського, імені Наливайка, Гордієнківського, імені Дорошенка та інших гарнізону м. Києва;
- національної міліції за західноєвропейським зразком; створення спеціальної судової комісії з метою покарання тих осіб, які брали участь у розстрілах і вбивствах українців та мирного населення м. Києва, у більшовицькому повстанні; ліквідувати «більшовицьку авантюру» у Києві, тобто знищити всяку можливість повороту до більшовицької влади.

Аналіз зазначеної постанови свідчить про окрему політичну незрілість політики самостійників-соціалістів, яка проявлялася в їхніх пропозиціях щодо надання державних посад лише українцям за національністю.

У тогочасній партійній пресі український уряд звинувачували у «хитанні» між Петербургом і Берліном, що в кінцевому результаті призвело до січневого погрому української влади у Києві, засуджувалася «дорога» військова допомога з боку Центральних держав [149].

Гарячі наукові дискусії з причин падіння української влади продовжувалися в еміграції у міжвоєнну добу між двома українськими політичними таборами – соціалістичним і консервативним. «Головною темою суперечки було з'ясування того, хто винен у поразці, – національно «несвідомий» народ (як це стверджували українські соціалістичні діячі), а чи (як у цьому переконували консервативні історики і ідеологи) соціалістично

налаштовані еліти з їхніми утопічними проектами і нерозумінням потреб моменту» [192, с. 25].

Значення лідерів у революційному русі підкреслює Ю. Пундик: «Українська революція 1917 року була стихійним проявом радше, ніж задалегідь приготовленим і програмово унаправленим рухом. ... Успіх революції залежить від наявності сильного проводу, який зумів би спрямувати ті гасла в цілеспрямоване русло політичної програми й оформити революційну масу в організовану революційну армію й повести до чітко визначеної мети за чітким планом революційних дій» [255, с. 21].

Представник української діаспори П. Мірчук наводить негативну оцінку політичним діячам УНР: «Партійні лідери соціалістів-революціонерів і соціалістів-демократів, маючи в своїх руках всю владу, виявилися неспосібними завести в Україні лад і порядок, зорганізувати належний державно-адміністративний апарат, визначити ясні напрямні соціальної політики уряду, оживити в державотворчому напрямі всі інші ділянки національного життя, розбудувати свої збройні сили й наявними осягами своєї позитивної праці скріпити внутрі і на зовні авторитет українського уряду» [81, с. 221].

Один із представників української наукової діаспори І. Лисяк-Рудницький розглядає поразку українських національно-визвольних змагань більш широко та наводить чотири причини цього: 1) молодість провідників українського руху, 2) відсутність досвіду (партійного, політичного, парламентського, законодавчого, дипломатії тощо), 3) брак сильної центральної партії, 4) притаманний українським лідерам дух народництва, революційної романтики, соціального утопізму [228, с. 46].

Сучасною історичною наукою досліджуються причини падіння Української Центральної Ради, хоча указана проблематика вивчається, на наш погляд, не достатньо комплексно. Науковці зосереджують свою увагу в більшості на окремих прорахунках української влади. Так, В. Солдатенко досліджує історичні уроки Української революції через призму її аналізу

діячами та лідерами доби Української Центральної Ради [274, с. 434–442]. В. Верстюк вважає, що причини невдач УЦР треба шукати поза її політикою, «з другої половини грудня 1918 р. на переважній більшості європейської території колишньої Російської імперії почала зростати хвиля деструктивних суспільних настроїв. Почалася бурхлива руйніщя ланцюгова реакція в усіх сферах державного, економічного, соціального життя. Жодні конструктивні ідеї не могли їй протистояти. Саме тут треба шукати ... примхливий поворот історичної долі Центральної Ради» [168, с. 13].

С. Кондратюк розмежовує безпосередню причину поразки (неспроможність Центральної Ради виконати зобов'язання перед німцями, передбачені Брестською угодою) та загальні – відсутність дієздатних збройних сил та відрегульованого адміністративно-управлінського апарату, «що не давало змоги ЦР підтримувати ефективний зв'язок з повітами та селами, які були її потенційною опорою», недостатній розвиток українського національного руху [215, с. 27].

Я. Грицак поразку української революції розглядає, використовуючи сучасні підходи до вивчення національних рухів, які склалися у зарубіжній історичній науці. Заслуговують на увагу його висновки щодо відмінностей української та російської революції (у Росії стояло питання про зміну політичного режиму, в Україні – створення держави для нації, позбавленої державного існування), залежності долі революції від міжнародного фактору (автор критично відноситься, посилаючись на історичний досвід Росії до тези, що доля будь-якої революції залежить від того, буде вона підтримана міжнародною спільнотою чи ні) [193, с. 262].

О. Яременко виділяє три основні сили, «діяльність яких привела до падіння Центральної Ради та її урядів: хліборобський рух (основу якого склали дві течії – ліберальна та консервативна), організація партійного типу (Українська Народна Громада) та німецькі окупаційні війська» [366, с. 11]. Їх протиурядова діяльність українською владою була недооцінена. П. Гай-Нижник указує на узурпування влади соціалістичними

представниками УНР. «Несоціалістичні партії та організації (навіть національного, проте поміркованого спрямування) середні й заможні верстви населення (т.зв. середній клас), національна буржуазія були викинуті на узбіччя націєтворчого та державно-політичного процесу». Важелів впливу на соціально-економічну політику у державі не мало ні селянство, ні робітництво [176, с. 133].

В. Кондратюк та С. Буранченкова визначають як безпосередню причину падіння Української Центральної Ради її неспроможність виконати зобов'язання перед німцями, так і основні причини – відсутність дієздатних збройних сил та відрегульованого адміністративно-управлінського апарату (відсутність адміністративної системи взагалі), недостатній розвиток українського національного руху [213, с. 153].

В. Горак ставить питання про те, «... яка ж причина була більш суттєвою для поразки УНР: відсутність необхідного рівня реформування українського суспільства чи недосконалість її державно-адміністративного апарату?». На її думку, навіть найдосконаліший державно-адміністративний апарат не врятував би УНР за відсутності явного запізнення Центральної Ради з корінними суспільними реформами, що призвело до розчарування в ній робітничо-селянських мас [182, с. 31].

Найбільш повно причини падіння Української Центральної Ради визначають О. Гавриленко та І. Логвиненко, виділяючи: по-перше, зниження авторитету української влади серед населення, як наслідок приділення основної уваги розв'язанню національно-політичних, а не соціально-економічних проблем; по-друге, відсутність боєздатних збройних сил; по-третє, відсутність дієспроможного адміністративного апарату; по-четверте, наявність постійних суперечок між домінуючими фракціями усередині Центральної Ради (УПСР, УСДРП, УПСФ); по-п'яте, дефіцит людей державного рівня здатних організувати роботу, повести за собою; по-шосте, постійні особисті протиріччя між лідерами (М. Грушевським і

В. Винниченком, В. Винниченком і С. Петлюрою, В. Винниченком і М. Поршем) [175].

Заслуговують на увагу позиції Б. Андрусина, який зазначає, що «УНР впала внаслідок військової поразки від більш як мільйонної Червоної армії» [153, с. 119] та Д. Яроша про те, що «Центральній Раді не вдалося підготувати власну багаточисленну еліту, яка повинна була бути організатором і керівником Української держави» [307, с. 37].

На нашу думку, всі зазначені погляди є конструктивними. Будь-яка влада є сильною та дієздатною, якщо вона має сильний провід, тісний зв'язок із місцевими органами, підтримується усіма верствами населення та має міжнародну підтримку. Українська Центральна Рада та її уряди такої підтримки не мали. Соціальна структура українського населення була досить неоднорідною. Це були не тільки робітники і бідне селянство, а й буржуазія, купецтво, козаки. Внутрішня політика РНМ мала узгоджуватися також із їхніми інтересами. Розглянемо, в якій мірі внутрішня політика Української Центральної Ради та її урядів відповідала інтересам українського населення.

Для основного прикладу візьмемо земельну політику (селянство було основною масою населення в Україні) та військову (наявність дієздатної регулярної армії завжди є надійною запорукою оборони держави). У земельній політиці РНМ, як і Генеральний Секретаріат, ставила завданням забезпечення інтересів найбільшого селянства. Але аналіз соціально-класової структури на селі свідчить про наявність й інших прошарків та верств сільського населення. Селянство в Україні на 1917 р. становило 77,7% всього населення, з них середняцьких було 30,1%, вони обробляли 9,1 млн. десятин землі [162, с. 507, 512]. Проти політики соціалізації землі виступили заможні й частково середні верстви населення, перш за все, із селянських мас. Я. Грицак вказує, що на відміну від Росії, «де переважаючим типом селянських господарств була громада («община», «мир»)), українські селяни надавали перевагу індивідуальному землекористуванню. Індивідуальні селянські господарства становили 96,5% на Правобережній Україні, 82,1 %

на Полтавщині і 68% на Чернігівщині. Переважання індивідуального господарства і слабкість громади російського типу сприяли розвитку сильних власницьких настроїв серед селянства» [193, с. 262]. В Україні сформувалася опозиція із «несоціалістичних елементів» – буржуазії, поміщиків, заможних селян, козаків. Почалося їх об'єднання. Так, на Лівобережній Україні поміщики разом із дрібними землевласниками та заможними селянами вимагали скасування земельного закону [215, с. 25]. Незадоволення такої значної кількості населення земельною політикою змогло призвести до її негативних наслідків.

Із земельного питання розмежувався також національно-демократичний табір [344, с. 15–16]. Зокрема, у своєму виступі на засіданні Малої Ради 19 березня 1918 р. М. Порш указав, що УСДРП завжди виступала проти принципу соціалізації, заснованого на знищенні великих господарств, а не землевласників, який розколе селянство і призведе до «чорного переділу» [67, с. 219]. Відзначимо, що гасло «соціалізації землі» дійсно було популярним серед найбільшого селянства. Але, як вірно вказує І. Лисяк-Рудницький, «це зовсім не означає, що селяни справді хотіли колективної організації сільського господарства». Її розуміли як безоплатне відібрання землі у панів [229, с. 14].

На невирішеність основного, земельного питання в Україні у добу Української Центральної Ради вплинула недосконалість земельного закону, зіткнення у цій сфері інтересів української та окупаційної влади [190, с. 125]. Українська влада не змогла забезпечити обіцяних поставок до Центральних держав, але ця вина не повинна лягати лише на неї. Тільки у кінці квітня 1918 р. було остаточно укладено й підписано торгівельну угоду, узгоджені ціни на хліб та збіжжя, інші товари. Без цих домовленостей Німеччина та Австрія відмовлялися оплачувати поставки. Попередні пропозиції зазначених держав щодо умов виплати займу й розрахунків між сторонами були вигідними для них, а не для України.

Незадоволеними земельною політикою були і міські громади. Зміна умов землекористування призвела до втрати міськими громадами найприбутковішої статті їхнього бюджету. Права землекористування зберігалися за ними тільки за наявності загальнокорисних підприємств й залежало від рішення щодо цього земельних комітетів [184, с. 60].

Значні помилки українською владою були допущенні у військовій політиці. Визначаючи соціальну базу Української революції, відзначимо погляд Я. Грицака, який вказує, що особливість українського руху полягає у тому, що він спирався на дві політично наймасовіші соціальні групи – солдат і селян [194, с. 70]. Звільняючи територію України від військових угруповань іноземних держав, українська влада допустила значну помилку щодо формування власних військових сил. За наказом військового міністерства від 3 квітня 1918 р. розформуванню підлягали всі іррегулярні військові частини. 23 березня РНМ, прийняла наступну ухвалу: «1. Припинити організацію Вільного реєстрованого козацтва. Передати кредит по організації Вільного Реєстрованого козацтва в сумі 130 млн. крб. в розпорядження Народного Міністерства Внутрішніх справ в рахунок тієї суми, яка буде належати народному Міністерству Народних справ на організацію міліції. Передати в розпорядження народного Міністерства Внутрішніх справ решту авансу, виданого на організацію Вільного реєстрованого козацтва у сумі 1 150 000 крб. Зарахувати видані вже народним земельним управам аванси на організацію Вільного реєстрованого козацтва на рахунок сум, які будуть належати місцевим самоврядуванням (земствам) від уряду на організацію міліції» [99].

Певний час військове міністерство очолював М. Порш, який на думку П. Слюсаренка, «провів масштабну, безглузду демобілізацію з українізованих сухопутних частин» [271, с. 7]. Це був час, «коли в козацтві вже укорінилися принципи дисципліни і централізації, розвиток його було припинено наказом уряду, підпертим силою німецької армії» [82, с. 431]. Більшість фахівців з історії створення української армії відзначають передчасність цього рішення,

указуючи, що Вільне козацтво можна було успішно використати при комплектуванні регулярних частин [332, с. 29]. В. Задунайський вказує на його «відмінну структуру» за територіально-адміністративним устроєм [204, с. 256].

Тільки у середині квітня 1918 р. РНМ приступила до організації Української армії. При цьому, на думку В. Солдатенка, були допущені наступні помилки: 15 квітня 1918 р. було замінено 90% командирів і начальників штабів українських військових частин, військовий міністр О. Жуковський підписав указ про дислокацію українських полків і дивізій. Таким чином, значна їх частина на момент гетьманського перевороту перебувала у дорозі. Окрім того, військове керівництво УНР сприяло діям німецького командування у блокуванні незначних українських військових підрозділів у Києві, які могли підтримати Центральну Раду [273, с. 6].

Вистачало у військовому будівництві також інших недоліків [186, с. 33-36]. Один із німецьких представників у березні 1918 р. повідомляв оперативне відділення німецького Східного фронту, що українське військо є військом найманців, складається з колишніх солдат і офіцерів, безробітних і авантюристів [55, с. 370–371]. Таким чином? УНР не мала збройних сил для захисту від зовнішнього ворога. Зазначені прорахунки щодо українізації війська зумовили наступний історичний результат: з 20-тисячного війська, що мало обороняти Київ від наступу більшовиків, на захист Української Центральної Ради виступило близько 3 тис. вояків з таких формувань, як Вільне Козацтво, Гайдамацькі полки, Січові полки. Усі інші українізовані війська або заявили про свій нейтралітет, або (частина з них) виступили проти УЦР.

Не вдалося також створити міліційну систему. М. Галаган, один із членів комісії по розгляду законопроектів, зазначав: «Для заведення міліційної системи потрібен був довший час, протягом якого можна було б належно виховати кадри свідомих громадян-міліціонерів..., одним законом цього зробити не можна». Окрім того, достатніх коштів у Центральної Ради

для того, щоб покрити величезні видатки утримування народної міліції не було. Крім того, військові вимагали звільнення від військової служби, бо добровільно залишатися міліціонерами не хотіли [71, с. 133–134].

Прорахунки у господарській сфері РНМ зумовлювалися відсутністю програми діяльності, конкретного визначення завдань, які мали бути вирішені у кожній галузі. Більшість запланованих для виконання внутрішніх урядових завдань у Декларації від 24 березня 1918 р. зазначалися досить стисло. Окремі важливі напрямки у тих чи інших сферах діяльності взагалі не визначалися. Наприклад, у завданнях Міністерства торгу і промисловості не вказувалося на перспективи розвитку промисловості та значних промислових центрів. На нашу думку, це зумовлювалося значною розрухою у цій сфері (заводи стояли, шахти були затоплені, усі вузлові станції та мости зруйновані), а також тим, що найбільші промислові райони були зайняті більшовицькими військами, які, відступаючи, нищили усе, що не можна було вивезти. У березні 1918 р. з Харкова, Катеринослава, Луганська та інших великих промислових міст до Росії відправлялися хлібні та харчові запаси, обладнання (верстати, інструменти) та сировина (мідь, цинк та ін.) [162, с. 146–147]. Наперед визначити завдання у промисловості в цій ситуації було не можливо. Крім того, РНМ після повернення із евакуації не могла відразу оволодіти усією інформацією щодо стану господарства в країні.

У багатьох наукових публікаціях вказується, що урядова влада не мала зв'язку з місцевими органами влади, тому її політика виявилася неефективною. При цьому не вказується на реальну відсутність такої можливості. Нагадаємо, що вся територія України була звільнена від більшовицьких військ тільки наприкінці квітня. Тобто можливості мати зв'язок із місцевою владою не було. Лише 13 березня німецько-австрійські та українські війська звільнили Одесу, 17 березня – Миколаїв, 27 – Полтаву, 8 квітня – Харків. Тільки 9 квітня відновила свою діяльність Катеринославська губерньська революційна рада. Її політика, зазначається у фаховій літературі, відповідала засадам і принципам, проголошеним у Тимчасовому земельному

законі та універсалах Центральної Ради. Та її діяльність не мала бажаних результатів унаслідок відсутності для цього достатніх сил [174, с. 56].

Так і не відбулися по усіх округах вибори до Українських Установчих зборів. У січні – лютому 1918 р. вони пройшли лише у 7-ми із 13 виборчих округів. Значна частина населення в них не брала участі. Було обрано 172 депутати замість 301. Довибори мали відбутися 12 травня. Але з припиненням діяльності Центральної Ради питання про їх організацію уже не стояло [155, с. 11].

РНМ активно займалася законопроектною роботою, але більшість прийнятих законів носили декларативний характер, особливо ті, що були прийняті в евакуаційний період. Окремі нормативно – правові акти не діяли через зміну влади та складну політичну і воєнну ситуацію. Нормативна база УНР ґрунтувалася і на власних, самостійно створених нормативно-правових актах, і на законодавстві колишньої Російської імперії.

До прорахунків РНМ віднесемо і наступне. РНМ намагалася працевлаштувати безробітних – і в цьому напрямку були певні здобутки. Разом із тим, пояснюючи свою політику боротьби із безробіттям, народний міністр шляхів Є. Сокович видав наказ «про усунування з посад служачих Міністерства шляхів, не маючих громадянства Української Республіки». Ним зазначалося «Згідно із параграфом 3 закону про громадянство УНР на посади в державно-громадських установах мають право тільки громадяни Республіки. Всіх інших пропонується усунути з посад, прийнявши до уваги сучасне безробіття, надати місця безробітним громадянам УНР». Наказ було прийнято 29 березня 1918 р. [102].

Про нерозуміння українською владою реальної ситуації в УНР на кінець квітня 1918 р. свідчить той факт, що в останній день свого існування народні міністерства займалися поточною роботою, приймали постанови, циркуляри, у той час, як внутрішньополітична обстановка вимагала негайних дій захисту здобутків УНР.

Відповідальність за неефективність урядової влади повинна розділити і Українська Центральна Рада. На її засіданнях затверджувався склад як Генерального Секретаріату, так і РНМ; заслуховувалася реалізація поточної політики. Неодноразово Центральною Радою застосовувалася процедура інтерпеляції, під час якої розглядалася діяльність уряду та його урядовців. Аналіз матеріалів засідань Малої Ради свідчить, що подання інтерпеляцій зумовлювалось об'єктивною наявністю можливості для їхнього розгляду. Так, в березні 1918 р. інтерпеляції вносилися тільки у кінці місяця, після того, як були вирішенні питання миру та почалася реалізація домовленостей за Брест-Литовським договором. На засіданні Малої Ради від 22 березня 1918 р. були внесені інтерпеляції міністру внутрішніх справ з приводу арештів і висялок українських громадян під нагляд німецької влади; а також міністрам внутрішніх, судових і військових справ, голові Ради Народних Міністрів щодо репресій та беззаконних вчинків в Україні [143]. 24 березня 1918 р. представником українських соціал-демократів була висловлена інтерпеляція до міністрів військових та внутрішніх справ про події, що відбуваються на Поділлі (насильства польських легіонерів, втручання німецької влади у внутрішні справи). Інтерпеляція була визнана негайною, але потрібно було перевірити озвучені факти, тому відповідь не була надана [144]. Зазначимо, що інтерпеляції з приводу незаконних вчинків німецького війська розглядалися і в квітні (6, 12, 20 квітня) [67].

На засіданні Малої Ради від 26 березня 1918 р. розглядалися інтерпеляції міністрам внутрішніх справ, пошт і телеграфів з приводу їхніх розпоряджень про обов'язковість вживання української мови на вивісках та міністрам внутрішніх, військових, судових справ, голові Ради Народних Міністрів про строки прийняття відповідних заходів. Наводилися приклади порушень указаних розпоряджень. Так, у Житомирі було ухвалено закон про те, щоб на українських кредитних білетах вживалася лише українська мова. Представник російських соціал-революціонерів заявив про порушення цим самим закону про національно-персональну автономію [146]. Аналізуючи

матеріали засідань Малої Ради, на яких розглядалися інтерпеляції, відмітимо, їх або неконструктивний розгляд, або зняття з розгляду; у матеріалах засідань відсутня інформація щодо зробленого з приводу поданих інтерпеляцій [313, с. 165-167].

З березня 1918 р. в Україні, зазначається в науковій літературі, посилюється протистояння законодавчої та виконавчої влад. Обговорення діяльності РНМ на засіданнях Малої Ради, насамперед урядових законопроектів, супроводжувалося різкою критикою. Окрім того, члени Центральної Ради від УПСР і УСДРП критикували уряд за непослідовність у проведенні аграрної політики, неспроможність опанувати економічну ситуацію [285, с. 30]. На наш погляд, діяльність Української Центральної Ради та РНМ була достатньо взаємоузгоджена, аналіз протоколів засідань Малої Ради не свідчить про їхню конфронтацію, і твердження про протиріччя в УНР між двома гілками влади: законодавчою та виконавчою, як характерне явище не є ґрунтовним [366, с. 14]. В цілому падіння Центральної Ради та РНМ сталося внаслідок сукупності причин зовнішнього та внутрішнього характеру. Доля більшості членів Української Центральної Ради та РНМ була трагічною [157].

Отже, у березні – квітні 1918 р. РНМ УНР у складних умовах присутності на українській території німецько-австрійських військ та її звільнення від більшовицької Червоної Армії робила спроби реалізувати Декларацію від 24 березня, яка містила програмові поточні та перспективні завдання для 10 міністерств. Аналіз протоколів РНМ, Малої Ради, архівних документів, періодичної преси тогочасного періоду, наукові розвідки сучасних науковців дозволяють констатувати окремі позитивні наслідки урядової діяльності. Не усі поставлені перед міністерствами завдання були виконані. Але здійснене протягом двох місяців до гетьманського перевороту дозволяє позитивно оцінювати урядову діяльність навесні 1918 р.

Гетьманський переворот, який привів до падіння першої української влади свідчив про комплекс недоліків та прорахунків Української Центральної Ради та її урядів – Генерального Секретаріату та РНМ.

До основних із них віднесемо: політичну незрілість українських соціалістичних партій, їх постійну боротьбу за владу між собою, що не дозволила їм успішно очолити національно-демократичний рух в Україні; недосконалість земельного закону, яка сприяла роз'єднанню селянських мас, незадоволенню середнього селянства та заможних селян земельною політикою, і, як наслідок цього, відсутність масової підтримки селянства, яке було основною верствою населення. Іншим впливовим прорахунком для долі української влади стали військові реформування, відсутність розуміння у політичних лідерів того часу необхідності оперативного створення боєздатної національної сили для захисту УНР, рішучості та наполегливості у цій справі. Усвідомлення цього факту для більшості політичних діячів прийшло запізно, після падіння Української Центральної Ради, в еміграційний період. Окрім того, РНМ не було створено дієздатної урядової вертикалі, центральні органи влади не мали систематичного та повного зв'язку із місцевою владою, розпорядження Української Центральної Ради та уряду не завжди доходили, виконувалися, контролювалися. Одним із недоліків у справі будівництва урядової вертикалі стала низька ефективність взаємозв'язку центрального апарату виконавчої влади з органами місцевого державного управління.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження автор прийшов до наступних висновків, які виносяться на захист:

– Історіографічний аналіз наукової літератури (учасників та лідерів Української революції, представників діаспори, сучасних авторів) засвідчив недостатність спеціального вивчення діяльності РНМ УНР. Ця тема розкрита лише фрагментарно. Комплексне всебічне дослідження відсутнє. Виявлений дисертанткою в архівних фондах комплекс документів, опрацьовані інші джерела і матеріали є достатніми та достовірними для узагальнюючого аналізу, дозволили повно дослідити обрану тему.

– Інституційне становлення РНМ УНР на початку 1918 р. було вкрай складним. Успішне укладення Україною мирного договору та вихід із війни загострили суперечності із більшовицькою Росією та зумовили поступову окупацію української території її військами. Селянство не підтримало українську владу внаслідок невирішення земельного питання. За таких історичних обставин уряд В. Винниченка під тиском найбільшої в Українській Центральній Раді фракції соціалістів-революціонерів подав у відставку. Політико-правові засади формування РНМ, призвели до того, що цей процес проходив поспіхом, без врахування ділових якостей майбутніх урядовців, здебільшого маловідомих, за їх партійну належність та політичні погляди. Політична боротьба українських соціалістичних партій за владу, суперечності між ними щодо подальшого розвитку Української революції призводили до зміни складів РНМ та вертикалі управління.

– На становище виконавчої влади негативно впливала відсутність управлінських кадрів, дієвого контакту та взаємовідносин із численними місцевими органами державної адміністрації, самоврядування, громадських організацій. Спроби української центральної влади розмежувати між ними повноваження, встановити контроль над їхньою діяльністю не мали успіху з багатьох підстав – зокрема, через переважання в органах місцевого

самоврядування представників російських політичних партій; відсутності цілеспрямованої та постійної роботи по залученню земств на свою сторону, пропагандистської роботи з громадськими організаціями, загалом внаслідок відсутності дієвого взаємозв'язку та фінансового забезпечення. Матеріально-фінансове забезпечення урядових структур через відсутність державного бюджету було несистематичним, неповним. Організаційна структурна побудова та вдосконалення урядових структур здійснювалися послідовно, але проходили досить повільно і на кінець квітня 1918 року ця робота ще не була завершена. Обставини, які впливали на урядування В. Винниченка, залишилися й за уряду В. Голубовича.

– РНМ в умовах більшовицького наступу на Київ робила окремі спроби утримати владу: повідомлення про штурм міста неодноразово розглядалися на засіданнях дев'ятої сесії Української Центральної Ради, населенню була оприлюднена «Відозва Ради Народних Міністрів до громадян м. Києва», урядом, хоча і запізно, було підняте питання про організацію «Вільного козацтва». Але істотного та конкретного плану відсічі більшовицьких військ Українська Центральна Рада і РНМ не розробили; зокрема, військові частини чинили опір Червоній Армії уже після від'їзду з Києва членів Центральної Ради та РНМ, евакуація вищих урядовців пройшла поспіхом, неорганізовано, стосувалася лише окремих осіб. Керівництво вищих органів державної влади не змогло організувати дієвого захисту столиці, дії українських військових сил були нескоординованими. Протистояння більшовикам не було дієвим за своїм характером. У цих умовах РНМ вимушена була евакуюватися.

– Евакуація Ради Народних Міністрів на Волинь зумовила напрями її діяльності відповідно до умов внутрішньополітичної ситуації в Україні, необхідністю вести військову боротьбу з більшовицькими військами, відсутністю для цього регулярної дієздатної армії; вимушеним запрошенням австро-угорських та німецьких військ для звільнення української території. Урядова влада вирішувала питання, пов'язані з: а) узгодженням умов знаходження в Україні німецько-австрійських військ, забезпеченням їхнього

мирного просування по українській землі; б) військовим будівництвом (спробами організації української регулярної армії); в) реформуванням у зв'язку із німецько-австрійською присутністю в Україні структури виконавчої влади (призначення при німецькому головному штабі головного комісара із України; у місцевостях, що оголошенні на військовому або обложному стані утворення одноосібної влади губернських комендантів й залежних від них повітових комендантів); г) підготовкою та ухваленням законопроектів. Малочисельний склад державних посадовців, перебування урядової влади у військових умовах, незначний термін евакуації, постійні переїзди, відсутність повної інформації про внутрішнє становище в державі не дозволили РНМ розробити програму чи план заходів своєї діяльності, його діяльність була направлена на регулювання тих подій, що відбувалися.

– Після повернення з евакуації РНМ реалізовувала програму дій, що була викладена в Декларації від 24 березня 1918 р. Урядова політика корегувалася відповідно до особливостей політичної та соціально-економічної ситуації: по-перше, у впровадження земельного закону активно втручалася німецьке командування, яке здійснювало власні реквізиції, застосовувало каральні заходи до населення, намагалася впливати на фінансове становище в державі через пропозиції нерівноправних займів і кредитів. РНМ, хоча і осуджувала поведінку своїх союзників за мирним договором, не намагалася налагодити взаєностосунки та знайти порозуміння із німецьким командуванням. По-друге, виконання більшістю народних міністерств (земельного, торгу і промисловості, харчових справ, шляхів, фінансів) запланованих завдань залежало від узгодження умов торговельної угоди, поставок за нею, але вона, була прийнята лише 23 квітня 1918 р. По-друге, виконання більшістю народних міністерств (земельного, торгу і промисловості, харчових справ, шляхів, фінансів) запланованих урядових завдань залежало від узгодження умов торговельної угоди, поставок за нею, але вона, внаслідок затягування переговорного процесу обома сторонами, була прийнята лише 23 квітня 1918 р., що призвело до її невиконання,

незадоволення німецького командування українською владою та у подальшому до гетьманського перевороту. По-третє, корекція змісту Декларації від 24 березня відповідно до політичних та соціальних обставин тогочасного періоду сприяла реалізації більшості запланованих завдань.

– Основними політичними та соціально-економічними причинами прорахунків РНМ, які обумовили падіння Української Центральної Ради та урядової влади, насамперед стали: помилки в реалізації земельної політики (УЦР та її уряди намагалися насамперед задовольнити інтереси найбіднішого селянства, не враховуючи настроїв середніх та заможних верств населення), які призвели і до розмежування народно-демократичних сил і до незадоволення міських громад; недостатня оперативність у створенні української регулярної армії та прорахунки в організації міліційної системи; відсутність програми діяльності, конкретного визначення завдань, які мали бути вирішені в кожній галузі народного господарства; відсутність зв'язку із органами влади на місцях, контролю за виконанням прийнятих рішень; розбіжність між декларованим курсом та реальною ситуацією в Україні, яка вимагала свого вирішення, між урядовими орієнтаціями і настроями суспільних мас, які були значно радикальнішими, лівішими; постійна внутрішньопартійна боротьба політичних партій як в Українській Центральній Раді, так і в Раді Народних Міністрів. Національно-визвольний рух в Україні був розколотий самими соціалістичними партіями унаслідок неспроможності узгодження своїх політичних амбіцій і підпорядкування їх спільній меті в той час, як лише при об'єднанні усіх українських сил навколо охорони УНР, її демократичних і соціальних здобутків Українська Центральна Рада та УНР змогли вистояти.

Дослідженням доведено, що на кінець квітня 1918 р. в Україні загострилося військово-політичне і соціально-економічне становище. Держави Четверного союзу гостро вимагали виконання господарського договору і були готові підтримати той політичний режим, який забезпечить поставки продовольства. Питання про те, яка політична сила буде його

виконувати, не мало особливого значення. На ліквідацію української влади держави Четверного союзу піти не могли. Це зумовлювалося багатьма причинами – ймовірною національно-визвольною боротьбою українського населення, протестом політичних опонентів у середині Четверної коаліції, своєю військовою слабкістю після закінчення Першої світової війни. Тому ставка була зроблена на іншу політичну українську силу – гетьмана Павла Скоропадського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління
України у м. Києві

Ф. 1. Верховна Рада України.

оп. 1

1.1. *Спр. 3. Центральний Виконавчий комітет Рад. України м. Харків, Київ, Полтава, Катеринослав. Постанови ЦВК Рад та Народного Секретаріату УРР про призначення народних комісарів, 39 арк.*

1.2. *Спр. 7. Повідомлення Народного секретаря контролю про затвердження грошових сум витрачених народними секретарями, 4 арк.*

Ф. 1063. Генеральний Секретаріат; Рада Народних Міністрів УНР. 1917–1918 рр.

оп.1

1.3. *Спр. 1. Протоколи засідань Генерального Секретаріату (8 червня – 27 грудня 1917 р.), 48 арк.*

1.4. *Спр. 6. Витяг з протоколів засідань Центральної Ради. Радіограма Ради Народних Комісарів про мирні переговори (3 січня – 24 квітня 1918 р.), 108 арк.*

1.5. *Спр. 7. Копії протоколів засідань РНМ УНР (31 січня 1918 – 7 березня 1918 р.), 11 арк.*

оп. 2

1.6. *Спр. 3. Протоколи засідань РНМ та Ради Міністерства земельних*

справ, витяги з журналів засідань РНМ та УЦР, 10 арк.

оп. 3

1.7. *Спр. 1. Протоколи* засідань Генерального Секретаріату (8 червня – 29 грудня 1917 р.), 152 арк.

Ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави, м. Київ. 1918 р.

оп.1

1.8. *Спр. 4. Журнали* засідань Ради Народних Міністрів; законопроект про видачу пайків родинам солдатів Центральної Ради, про існування і будівництво на території УНР залізниць, про силу законів, про порядок утворення законів та форми і порядок їх оголошення. Угода між УНР і Австро-Угорщиною про обмін полоненими та ін. (10 січня – 11 грудня 1918 р.), 154 арк.

1.9. *Спр. 5. Журнали* засідань Ради Міністрів (2 січня – 29 квітня 1918 р.), 113 арк.

1.10. *Спр. 10. Протоколи* та журнали засідань Малої Ради Міністрів УД (1 лютого – 27 серпня 1918), 176 арк.

1.11. *Спр. 17. Закони* РМ про добровільну дружину, про найм житлових приміщень, політико-правове становище військових, 123 арк.

1.12. *Спр. 125. Закон* та пояснююча до нього про надзвичайний одноразовий податок на користь міських і народних (земських) самоуправувань, 2 арк.

оп. 2

1.13. *Спр. 3. Статут* (копія) штати Державної канцелярії, список справ загального Департаменту, 16 арк.

1.14. *Спр. 4. Журнали* (копії) засідань Ради Народних Міністрів, 11 арк.

1.15. *Спр. 8. Угода* (копія) між УНР з однієї сторони та Німеччиною,

Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною з другої. 4.03.1918 р., 4 арк.

1.16. *Спр. 16. Журнали* (копії) засідань Ради Народних Міністрів (23 березня – 6 квітня 1918 р.), 35 арк.

1.17. *Спр. 17. Журнали* засідань РНМ (17.01 – 18.03.1918), 16 арк.

1.18. *Спр. 18. Журнали* засідань Ради Нароних Міністрів; проект закону про утворення посад місцевих комісарів міністерства у справах великоруських, 28 арк.

1.19. *Спр. 19. Журнали* засідань РНМ, законопроект про політико-правове становище військових та інше (2 квітня – 23 квітня 1918 р.), 22 арк.

1.20. *Спр. 20. Журнали* засідань Ради Народних Міністрів; законопроекти про заснування Вищої економічної ради УНР, про загальні основи формування української армії, про старшин і козаків та відносини між ними та ін. (19 – 24 квітня 1918 р.), 47 арк.

Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.

оп. 1

1.21. *Спр. 2. Статут* канцелярії Центральної Ради, листування з представником Центральної Ради про правонаступництво Центральної Ради, Резолюції, телеграми, Меморандум Всеукраїнської Ц.Р. профспілок залізничників про страйк залізничників (30 червня – 30 вересня 1917 р.), 132 арк.

1.22. *Спр. 9. Мирна* угода УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною; торгові відносини департаменту зовнішньої торгівлі з Німеччиною та Скандинавією; повноваження Ради Народних Міністрів на заключення мирної угоди з Росією (26 листопада 1917 р. – 15 лютого 1918 р.), 15 арк.

1.23. *Спр. 14. Протоколи* засідань Малої Ради (30 березня – 9 квітня 1918 р.), 286 арк.

1.24. *Спр. 36. Листування* з державним контролем, міністерством

внутрішніх справ, комісією законодавчих внесень з питань законопроектів, участі в засіданнях, виплаті грошей та ін. (19 березня – 26 квітня 1918 р.), 50 арк.

1.25. *Спр. 39. Накази* міністерства пошт і телеграфу, міністерств шляхів, фінансів, обіжники міністерства внутрішніх справ УНР (14 лютого – 8 квітня 1918 р.), 72 арк.

Ф. 1118. Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави. 1918 р.

оп. 1

1.26. *Спр. 2. Листування* з департаментами загальних справ, господарчим про забезпечення міністерства необхідним устаткуванням, про надання відомостей для складання обрахунків прибутків і видатків міністерства, про видання інформаційного бюлетеня, роботу митно-тарифно-трактатного департаменту та ін. (18 березня – 26 жовтня 1918 р.), 212 арк.

1.27. *Спр. 24. Обіжчики* Міністерства торгу і промисловості до директорів департаментів про організацію роботи департаментів, проекти законів про Центральне Бюро по зовнішньому товарообміну, про державну палату торгу та пояснюючі записки, 353 арк.

Ф. 1434. Міністерство фінансів УНР м. Київ. 1917–1918 р.

1.28. *Передмова* до опису фонду.

оп. 1

1.29. *Спр. 1. Відношення* земських управ комісарів, українських громад, товариств про переказ пожертв до Українського національного фонду, списки жертводавців, витяги з протоколів УЦР та листи політичних партій про виділення коштів (22.05.17 – 18.04.18), 75 арк.

1.30. *Спр. 5 Протокол* засідання Фінансової комісії департаменту про встановлення курсу українського карбованця до німецької марки, 21 арк.

оп. 2

1.31. *Спр. 30. Кошториси* прибутків та видатків Міністерства внутрішніх справ Української держави на 1918 рік, 50 арк.

Ф. 1823. Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – політичний державний діяч, письменник, голова Генерального секретаріату УЦР, генеральний секретар внутрішніх справ. Голова Ради Народних Міністрів, Голова Директорії УНР.

оп. 1

1.32. *Спр. 1. Винниченко* Володимир Кирилович (1880–1951) – політичний державний діяч, письменник, голова Генерального секретаріату УЦР, генеральний секретар внутрішніх справ. Голова Ради Народних Міністрів, Голова Директорії УНР, 2 арк.

Ф. 2199. Міністерство фінансів Української Держави. 1918 р.

оп. 1

1.33. *Спр. 29. Постанови, обіжники, законопроекти та листування* про приймання, по виплатах і розрахунках облігації позики «свободи», білетів 5% зобов'язань державної скарбниці (12 січня – 18 листопада 1918 р.), 96 арк.

оп. 3

1.34. *Спр. 11. Штатное расписание и утверждение окладов министерств и учреждений* УНР, 36 арк.

оп. 5

1.35. *Спр. 9. Циркулярні розпорядження* міністерства фінансів, 142 арк.

Ф. 2209. Генеральне секретарство справ судових; Народне

міністерство судових справ УНР. 1917–1918 рр.

оп. 1

1.36. *Спр. 2. Закони, постанови і розпорядження* ухвалені у Центральній Раді, 62 арк.

1.37. *Спр. 4. Проекти законів та постанов Ц.Р.* (15 листопада 1917 – 10 червня 1918 р.), 163 арк.

1.38. *Спр. 30. Документи до законопроектів Ради Міністрів про асигнування коштів відомствам* (8 квітня – 9 травня 1918 р.), 24 арк.

Ф. 2581. Народне Міністерство освіти Української Народної Республіки.

оп. 1

1.39. *Спр. 7. Протоколи засідань комісії за участю громадських організацій по виробленню законопроектів про обов'язкове загальне навчання* (3 березня 1918 р. – 9 травня 1918 р.), 9 арк.

1.40. *Спр. 14. Закони й постанови Центральної Ради по освіті та законопроекти, схвалені секретарством освіти* (вересень 1917 р. – 29 квітня 1918 р.), 196 арк.

1.41. *Спр.20. Законопроекти і закони різних міністерств* (том 1), 165 арк.

1.42. *Спр.21. Законопроекти і закони різних міністерств* (том 2), 208 арк.

оп. 2

1.43. *Спр. 1. Копії протоколів засідань Ради Міністрів Центральної Ради,* 98 арк.

Ф. 2592. Народне Міністерство Закордонних справ УНР м. Київ. Журнали засідань РНМ. 1917–1918 рр.

оп. 1

1.44. *Спр. 39. Про самочинні дії німецьких та австрійських військ – захоплення військового майна, реквізицію і вивіз за кордон продуктів і майна державного і приватного, втручання у внутрішні справи, 177 арк.*

1.45. *Спр. 65. Журнали засідань РНМ № 8 від 21 січня до № 60 від 27 квітня 1918 р. (Копії), 94 арк.*

1.46. *Спр.71. Господарський договір України з державами Четверного Союзу з додатками, 120 арк.*

Ф. 3266. Генеральне секретарство праці; Народне міністерство праці УНР. 1917–1918 рр.

оп. 1

1.47. *Спр. 4. Витяг з протоколу засідання Малої Ради про ухвалу статуту про громадські роботи, пояснююча записка міністра праці цього ж уряду про організацію департаменту громадських робіт і його кошторис, 12 арк.*

Ф. 3543. Жуковський Олександр Тимофійович (1884–1925 рр.) – генерал армії УНР, міністр військових справ Директорії УНР.

оп. 2

1.48. *Спр. 1. Спомини Жуковського О., написані під час його арешту німецькою комендатурою м. Києва та перебування у Лук'янівській в'язниці, 164 арк.*

Ф. 3690. Державний контроль УНР. 1917–1918 рр.

оп. 1

1.49. *Спр. 1. Закони Центральної Ради про організацію контролю, правила ведення ревізій та штати контрольних установ. Протоколи засідань міжвідомчої наради по розгляду проектів закону про організацію контролю,*

118 арк.

1.50. *Спр. 3. Накази державного контролю Центральної Ради*, 108 арк.

1.51. *Спр. 17. Протоколи (журнали) засідань РНМ ЦР*, 82 арк.

1.52. *Спр. 23. Листування з Радою Міністрів та окремими міністерствами Центральної Ради про затвердження бюджетів міністерств, постачання їх паливом та продуктами і з контрольними установами про надання утримання їх урядовцям*, 106 арк.

1.53. *Спр. 26. Листування з міністерством торгу і промисловості Центральної Ради про затвердження штатів та обрахунку Гірничого правління на 1918 р.*, 22 арк.

Ф.1399. Куп'янська повітова рада селянських депутатів м. Куп'янськ, Харківська губернія.

оп. 1

1.54. *Спр. 7. Протоколы собраний членов волостных и сельских советов крестьянских депутатов Купянского уезда*, 24 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали

2.55. *Архив русской революции. – Т.1. – Берлин, 1921. – 312 с.*

2.56. *Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных событий. В двух частях. – Часть вторая. – Октябрь 1917 г. – февраль 1918 г. – К., 1982. – 958 с.*

2.57. *Великая октябрьская социалистическая революция на Украине. Декабрь 1917 – апрель 1918. Том 3. Борьба за распространение и упрочение советской власти на Украине – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 998 с.*

2.58. *Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа // Декреты советской власти. Том 1. 25 октября 1917 – 16 марта 1918. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – 624 с.*

2.59. *Крупная украинская революция: Материалы к восстановлению украинской государственности: Календарь исторических событий за февраль 1917 – март 1918 года* / [сост. Я.Зозуля]. – Нью-Йорк: Свободная Академия Наук в США, 1967. – 111 с.

2.60. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч.* [упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка; ред. В.Ф.Панібудьласка]. Ч.2. – К.: Вища школа, 1997. – 704 с.

2.61. *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.* – Том 2. – К.: Наукова думка, 1967. – 464 с.

2.62. *Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора: сборник документов: в 2-х т.* – М.: Политиздат, 1968-71. – Т. 1 (1917 – 1918 гг.). – М.: Политиздат, 1968. – XXII, 758 с.

2.63. *Украинские политические партии конца XIX – начала XX в. Программные и справочные материалы: сборник документов.* – М.: Феникс, 1993. – 596 с.

2.64. *Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали* / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та інші]. Інститут історії України НАН України; ЦДАВО України; Дослідний інститут сучасної української історії (Філадельфія). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

2.65. *Україна в XX столітті (1900–2000): збірник документів і матеріалів* / [упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В. Ю. Король та ін.]. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.

2.66. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах.* – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – 587 с.

2.67. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у двох томах.* Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – 424 с.

3. Спогади, щоденники і листування

- 3.68. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції. Марець. 1917 р. – грудень 1919 р.) / В. Винниченко. – К., 1990. – Ч.1. – 348 с.
- 3.69. *Винниченко В.* Демісія сталінізму // В. Винниченко. Публіцистика: наукове видання / [упорядник і редактор В.Бурбела] / Володимир Винниченко. – Нью-Йорк – Київ: Українська Вільна Академія наук у США; Національна Академія наук України інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2002. – С. 267– 287.
- 3.70. *Винниченко В.* Щоденник. – Т 1. (1911 – 1920) / В. Винниченко. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – 500 с.
- 3.71. *Галаган М.* З моїх споминів. III частина / М. Галаган. – Львів: Червона калина, 1930. – 174 с.
- 3.72. *Герцог Г.Н. Лейхтенбергский.* Воспоминания об «Украине» (1917 – 1918). – Берлин, 1921. – 51 с.
- 3.73. *Грушевський М.* На порозі нової України: Гадки і мрії / [ред. В.П. Плачинда]. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.
- 3.74. *Грушевський М.* Новий період історії України / М.Грушевський. – К: Либідь, 1992. – 46 с.
- 3.75. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
- 3.76. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914 –1920) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
- 3.77. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, «Biblos», 1960. – 720 с.
- 3.78. *Мазепа І. П.* Україна в огні й бурі революцій 1917 – 1921: II. Зимовий похід. III. Польсько-Угорський союз. Кінець збройних змагань УНР / І. Мазепа. – Д.: Січ, 2002. – 334 с.

3.79. *Мазепа І. П.* Україна в огні й бурі революцій 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба / І.П. Мазепа. – Д.: Січ, 2001. – 415 с.

3.80. *Мирчук П.* Українско-московская война 1917 – 1919 / П. Мирчук. – Торонто, 1957.

3.81. *Мірчук П.* Українська державність. 1917 – 1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.

3.82. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918. (про що «історія мовчить»). Друге видання. Переглянуте і значно доповнене / Р. Млиновецький. – Торонто, 1970. – 571 с.

3.83. *Монкевич Б.* Спомин з 1918 р. / Б. Монкевич. – Львів: Добра книжка, 1928. – 208 с.

3.84. *Станімір О.* Моя участь у визвольних змаганнях. 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.

3.85. *Христюк П.* Українська революція. Розвідки і матеріали. Книга друга. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. / П. Христюк – Відень, 1921. – 204 с.

4. Періодика

4.86. *Бюлетень* Народного міністерства продовольчих справ Української Народної Республіки. – 1918 р. – 29 квітня.

4.87. *Боротьба.* – 1918 р. – 3 березня (18 лютого).

4.88. *Боротьба.* – 1918 р. – 5 березня (20 лютого).

4.89. *Боротьба.* – 1918 р. – 27 лютого (ч.4).

4.90. *Вечерний телеграф.* – 1918 р. – 25 апреля.

4.91. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 13 січня.

4.92. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 25 січня.

- 4.93. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 1 лютого.
- 4.94. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 14 лютого.
- 4.95. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 15 березня.
- 4.96. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 21 березня.
- 4.97. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 2 квітня.
- 4.98. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 5 квітня.
- 4.99. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 11 квітня.
- 4.100. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 13 квітня.
- 4.101. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 16 квітня.
- 4.102. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 18 квітня.
- 4.103. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 20 квітня.
- 4.104. *Вісник* Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918 р. – 24 квітня.
- 4.105. *Вістник* Міністерства земельних справ – 1918 р. – березень №1.
- 4.106. *Вістник* Міністерства земельних справ – 1918 р. – квітень №2.
- 4.107. *Вістник* Міністерства земельних справ – 1918 р. – квітень №3.
- 4.108. *Вісті* з Української Центральної Ради. – 1917 р. – липень.
- 4.109. *Вісті* з Української Центральної Ради. – 1918 р. – 25 січня.
- 4.110. *Голос* Юга. – 1918 р. – 24 марта (6 апреля).

- 4.111. *Голос Юга*. – 1918 р. – 25 марта (7 апреля).
- 4.112. *Голос Юга*. – 1918 р. – 27 марта (9 апреля).
- 4.113. *Голос Юга*. – 1918 р. – 1 (14 апреля).
- 4.114. *Голос Юга*. – 1918 р. – 4 (17) апреля.
- 4.115. *Голос Юга*. – 1918 р. – 24 апреля.
- 4.116. *Известия Елисаветградских социалистических партий*. – 1918 г. – 17 (4 марта).
- 4.117. *Известия Елисаветградских социалистических партий*. – 1918 г. – 24 (11 марта).
- 4.118. *Киевлянин*. – 1918 г. – 23 января.
- 4.119. *Киевлянин*. – 1918 г. – 25 февраля.
- 4.120. *Киевская мысль*. – 1917. – № 212.
- 4.121. *Народна воля*. – 1917. – 17 червня.
- 4.122. *Народна воля*. – 1918. – 22 січня.
- 4.123. *Народна воля*. – 1918. – 28 лютого.
- 4.124. *Народна воля*. – 1918. – 2 березня.
- 4.125. *Народна воля*. – 1918. – 20 березня.
- 4.126. *Народна воля*. – 1918. – 23 квітня.
- 4.127. *Народна воля*. – 1918. – 27 квітня.
- 4.128. *Нова рада*. – 1917. – 18 липня.
- 4.129. *Нова рада*. – 1917. – 1 вересня.
- 4.130. *Нова рада*. – 1918. – 24 січня.
- 4.131. *Нова рада*. – 1918. – 17 лютого.
- 4.132. *Нова рада*. – 1918. – 3 березня.
- 4.133. *Нова рада*. – 1918. – 9 березня.
- 4.134. *Нова рада*. – 1918. – 16 березня.
- 4.135. *Нова рада*. – 1918. – 20 березня.
- 4.136. *Нова рада*. – 1918. – 22 березня.
- 4.137. *Нова рада*. – 1918. – 23 березня.
- 4.138. *Нова рада*. – 1918. – 24 березня.

- 4.139. *Нова рада*. – 1918. – 28 березня
- 4.140. *Нова рада*. – 1918. – 4 квітня.
- 4.141. *Нова рада*. – 1918. – 5 квітня.
- 4.142. *Робітнича газета*. – 1918. – 2 березня.
- 4.143. *Робітнича газета*. – 1918. – 23 березня.
- 4.144. *Робітнича газета*. – 1918. – 26 березня.
- 4.145. *Робітнича газета*. – 1918. – 17 квітня.
- 4.146. *Робітнича газета*. – 1918. – 27 квітня.
- 4.147. *Робітнича газета*. – 1918. – 29 квітня.
- 4.148. *Самостійник*. – 1918. – 7 квітня.
- 4.149. *Самостійник*. – 1918. – 14 квітня.
- 4.150. *Самостійник*. – 1918. – 28 квітня.

Література

5. Монографії, брошури, статті

- 5.151. *Андрусишин Б.І.* Анатомія соціальних конфліктів доби Центральної Ради / Б.І. Андрусишин // Центральна Рада на тлі української революції. – К., 1996. – С.118-131.
- 5.152. *Андрусишин Б.* Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку / Б. Андрусишин, В.Бондаренко. – К., 2010. – 282 с.
- 5.153. *Андрусишин Б.* Юридичні та фактичні підстави незалежності Української держави / Б. Андрусишин // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 4. – С.114–122.
- 5.154. *Андрусишин Б. І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. / Б. І. Андрусишин – К., 1995. – 192 с.
- 5.155. *Бевз Т.* Центральна Рада і Українські Установчі збори / Т. Бевз // Історія в школах України. – 1998. – № 2. – С. 8–12.

5.156. *Бевз Т. А.* Фракція українських есерів у Центральній Раді і Генеральному секретаріаті: між конструктивністю й опозиційністю / Т. А. Бевз // Український історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 110–124.

5.157. *Білокінь С.* Доля членів Центральної Ради СРСР / С. Білокінь // Визвольний шлях. – 2000. – Кн.1 (622). – С. 14 – 26.

5.158. *Божук Л.* Бачення Д. Дорошенком причин поразки української революції 1917–1923 років / Л. Божук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2008. – № 12. – С. 28–32.

5.159. *Булдаков В. П.* Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917–1918 гг.: условия возникновения, хроника, комментарий, анализ / В.П. Булдаков. – М., 2010. – 238 с.

5.160. *Бойко В.* Визнання міськими думами влади УНР у листопаді – грудні 1917 року / В. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції : зб. наук. ст. [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 102–110.

5.161. *Брик О.* Тернистий шлях Українського уряду (1918–1921) / О. Брик. – Вінніпег, 1969. – 151 с.

5.162. *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні.* Енциклопедичний довідник / [відп. ред. І. Ф. Курас]. – К.: Головна редакція УРЕ, 1987. – 632 с.

5.163. *Верига В.* Визвольні змагання в Україні. 1914 – 1923 рр. : у 2-х томах. Том I. / В. Верига:– Жовква: Місіонер, 1998.– 524 с.

5.164. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.

5.165. *Верстюк В.* Земельне питання у стінах Центральної Ради / В. Верстюк // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / [відп. редактор Микола Крикун]. – Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. Львів, 2006 – 2007. – Вип. 15. – С.645–657.

- 5.166. *Верстюк В. Ф.* Українська революція / В.Ф. Верстюк // Історія України: нове бачення: у 2-х т. – Т.2. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
- 5.167. *Верстюк В. Ф.* Українська революція: доба Центральної Ради / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 65–78.
- 5.168. *Верстюк В. Ф.* Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий / В.Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції : зб. наук. ст. [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 3–14.
- 5.169. *Верстюк В. Ф.* Українська Центральна Рада : навчальний посібник / В.Ф. Верстюк. – К., 1997. – 344 с.
- 5.170. *Верстюк В. Ф.* Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко // Політична історія України ХХ століття: У 2-х т. – Т.2. – К., 2003. – 488 с.
- 5.171. *Веденєєв Д.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України. 1917–1923 роки: монографія / Д. Веденєєв, Д.Будков. – К.: К.І.С., 2006. – 312 с.
- 5.172. *Вовк Ю. Є.* Правотворчість урядів Радянської України на початковому етапі діяльності / Ю.Є. Вовк // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 36–41.
- 5.173. *Волошко О. О.* Державно-правові аспекти аграрної реформи Центральної Ради (1917–1918 рр.) / О.О. Волошко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 3. – С.247–261.
- 5.174. *Гаврик В.* Ісак Мазепа в національно-визвольній боротьбі українського народу часів Центральної ради та гетьманату / В. Гаврик // Збірник наукових праць / [відп. ред. Н. Ф. Гнатюк]. – К.: Політехніка, 2008. – Вип. 27. – 226 с.
- 5.175. *Гавриленко О. А.* Гетьманський переворот 1918 р.: причини і наслідки / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко // Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених: науково-практичний збірник. – К., 2000. – № 3. – С. 2–10.

5.176. *Гай-Нижник П. П.* Державний переворот 29 квітня 1918 року: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським / П.П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 132–134.

5.177. *Гай-Нижник П. П.* Народне міністерство фінансів УНР: проблеми становлення (січень – квітень 1918 р.) / П.П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С.59–74.

5.178. *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР. Становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П.П. Гай-Нижник. – К., 2010. – 304 с.

5.179. *Гай-Нижник П. П.* Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної ради (1917–1918 рр.) / П. П.Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Вип. XXIV. – С. 229–270.

5.180. *Гарчева Л.* Збройні сили Центральної ради у лютому – квітні 1918 року / Л. Гарчева // Військо України. – 1993. – № 8. – С.102–108.

5.181. *Гвоздик В. С.* Зміни у співвідношенні партійно-політичних сил на Півдні України під час виборчих кампаній 1917 – початку 1918 року / В.С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С.102–108.

5.182. *Горак В.С.* Літопис української революції. Книга П.С.Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції» і історіографічний аналіз / В.С. Горак. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 103 с.

5.183. *Гейден Д. Ф.* Скоропадского я знал с малых лет / Д.Ф. Гейден // Исторический архив. – 2012. – № 2. – С. 28 – 39.

5.184. *Господаренко О. В.* Муніципальна земельна власність на Півдні України (1917–1920 рр.) / О.В. Господаренко // Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська

академія». Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 26. – Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С. 57–62.

5.185. *Господаренко О. В.* Розвиток муніципального підприємництва на Півдні України в 1917–1920 роках / О.В. Господаренко // Наукові праці. Науковий журнал. Історія. – 2006. – Випуск 49. – С.41–45.

5.186. *Гребенюк О.І.* Прорахунки української влади у сфері військового будівництва в період національно-визвольних змагань Питання історії України / О.І. Гребенюк, Л.М. Філоретова // Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2012. – Т.15. – С. 33–36.

5.187. *Гребенюк Е.И.* Деятельность Совета Народных Министров Украинской Народной Республики в мемуарной литературе / Е.И. Гребенюк // BLAЕСК SEA scientific journal of academic research. – November 2013, volume 05. – Tbilisi: Georgia, 2013. – С. 55–60.

5.188. *Гребенюк О.І.* Проблеми визначення правового статусу Генерального Секретаріату / О.І. Гребенюк // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 16. – Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2012. – С. 77–87.

5.189. *Гребенюк О.І.* Проблеми забезпечення функціонування Генерального Секретаріату у добу Центральної Ради / О.І. Гребенюк // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 15. – Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2012. – С. 28–39.

5.190. *Гребенюк О.І.* Спроби розв'язання Радою Народних Міністрів Української Народної Республіки земельного питання у березні – квітні 1918 року / О.І. Гребенюк // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2012. – № 3–4. – С. 123–129.

5.191. *Гребенюк О.І.* Створення Ради Народних Міністрів у добу Центральної Ради та її діяльність в евакуації / О.І. Гребенюк // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – № 29 (242). – Черкаси, 2012. – С.76–82.

- 5.192. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. 2-е видання / Я.Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 356 с.
- 5.193. *Грицак Я.* Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 254–269.
- 5.194. *Грицак Я.* Чому зазнала поразки Українська революція? / Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есе. – К., 2004. – С.66–79.
- 5.195. *Гриценко І.* Становлення українського військового флоту / І. Гриценко // Чорноморська безпека. – 2011. – № 1 (19).
- 5.196. *Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
- 5.197. *Даниленко В.М.* Рабочий класс и культурная революция на Украине / В.М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1986. – 213 с.
- 5.198. *Дацків І.* Дипломатичні відносини Української Центральної Ради з країнами Антанти / І.Б. Дацків // Мандрівець – 2010. – № 4. – С. 21–26.
- 5.199. *Дацків І.* Військова конвенція та її результати відповідно до Брестських угод 1918 р. / І. Дацків // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – 2009. – Т. 19: Історичні науки. – С. 313–327.
- 5.200. *Дем'янюк О. Й.* «Волинський» період у діяльності державних інституцій Української Народної республіки / О.Й. Дем'янюк // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 1. – С.62–67.
- 5.201. *Дем'янюк О. Й.* Волинська губернія в період присутності німецьких військ в Україні у 1918 році / О.Й. Дем'янюк // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2009. – Вип. 12. – С. 27–41.
- 5.202. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917-1923 рр. – Т.1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко – К.: Темпора, 2002. – 320 с.

5.203. *Єсіп М. І.* Умови розвитку християнства в регіонах України (1917–1939 рр.) / М.І. Єсіп, Л.П. Ландик // Нові сторінки історії Донбасу : збірник статей. Кн. 21. – 2012. – С. 285–293.

5.204. *Задунайський В. В.* Вплив імперської спадщини на становлення структур збройних сил України в 1917–1920 рр. / В.В. Задунайський // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2002. – №1–2. – С. 252–258.

5.205. *Захарченко П. П.* Селянська війна в Україні: рік 1918 / П.П. Захарченко. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.

5.206. *Іващенко В. А.* Еволюція нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату в українському селі (жовтень 1917 – квітень 1918 р.) / В.А. Іващенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. // НАН України, Інститут історії України, 2010 р. – Випуск XVIII. – С. 148–154.

5.207. *Калениченко П.М.* Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / П.М.Калениченко. – К.: Наукова думка, 1973. – 254 с.

5.208. *Капелюшний В.* Державотворчі процеси та церква в Україні (1917 – 1921 рр.): історико-історіографічний аспект / В. Капелюшний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2001. – Вип.52. – С. 30 – 33.

5.209. *Капелюшний В.* Соціальна політика національних урядів України у 1917-1920-х роках / В. Капелюшний, Т. Байлема // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Випуск № 34. – С.76–79.

5.210. *Карпенко Г.* Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини / Г. Карпенко // Літопис революції. – 1931. – № 1–2. – С. 66–91.

5.211. *Кентій А. В.* Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. – К., 2005. – 332 с.

5.212. *Колосова О. О.* Організація охорони здоров'я та соціального забезпечення населення України в часи правління національних урядів. 1917–1921 років / О. О. Колосова // Вісник Запорізького Національного університету. – 2010. – № 2. – С.21–28.

5.213. *Кондратюк В. О.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.) / В.О.Кондратюк, С.Б.Буравченкова. – К.: Стилос, 1998. – 280 с.

5.214. *Кондратюк К.* Дослідження історії Української революції 1917 – початку 1918 рр. вченими в еміграції / К. Кондратюк, П. Білян // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 261–273.

5.215. *Кондратюк С. В.* Державотворча діяльність української Центральної Ради / С. В. Кондратюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 378. – С. 22–28.

5.216. *Кондуфор Ю.* Пролетаріат Харькова в боротьбі за перемогу Октябрю / Ю. Кондуфор, В. Астахов. – Харків, 1957. – 181 с.

5.217. *Копиленко О.* З невідомих сторінок політико-правової спадщини М.Грушевського / О. Копиленко, М. Копиленко // Право України. – 1996. – №9. – С.77–82.

5.218. *Копиленко О.Л.* «Українська ідея» М.Грушевського: історія і сучасність / О.Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.

5.219. *Косик В.* Політика Франції щодо України / В. Косик // Український історик. – 1974. – № 1–4. – С. 41–54.

5.220. *Красницький А. В.* Радянські державні утворення доби української революції (1917–1922 рр.): аналітичний огляд історико-правових досліджень / А. В. Красницький // Часопис Київського університету права. – 2012. – №2. – С.76–79.

5.221. *Кривоший Г. Ф.* Робітництво і Центральна Рада: до питання про соціальну базу української державності / Г.Ф. Кривоший // Наукові праці

історичного факультету Запорізького державного університету. – 1998. – Вип. III. – С.19–26.

5.222. *Кудлай О.* Діяльність народного міністерства внутрішніх справ / О. Кудлай // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 90–104.

5.223. *Кудлай О.* Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства земельних справ УНР / О. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – 2010. – Вип.5 – С. 83–114.

5.224. *Кудлай О.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай. – К., 2008. – 116 с.

5.225. *Кульчицький В.С.* З історії української державності / В.С.Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів: Світ, 1992. – 86 с.

5.226. *Курас И. В.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И.В. Курас. – К., 1978. – 315 с.

5.227. *Лебедева І.* Політична криза в УНР напередодні 29 квітня 1918 р. / І. Лебедева // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / [гол. ред. Ю. І. Терещенко]. – Вип. 11–12. – К., 2006. – С.28–31.

5.228. *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сорокаліття // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 35–51.

5.229. *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х томах. Т. 2. – Київ: Основи, 1994. – С.1–27.

5.230. *Литвин С.* Звільнення України від російсько-більшовицьких військ навесні 1918 року (до 90-річчя події) / С. Литвин // Воєнна історія. – 2008. – № 3(39). – С. 62–67.

5.231. *Лободаєв В. М.* Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий – квітень 1918 року) / В.М. Лободаєв, Г.П. Савченко // *Воєнна історія.* – 2008. – №1 (37). – С. 48–58.

5.232. *Логвиненко І.А.* Политическая деятельность Украинской Центральной Рады / И.А. Логвиненко. – Глобино: Полиграфсервис, 2000. – 96 с.

5.233. *Лозовий В.* Народ і влада: Криза адміністративних структур у період Центральної Ради (1917–1918 рр.) / В. Лозовий // *Київська старовина.* – 2007. – № 3. – С.108–117.

5.234. *Лозовий В.* Сприйняття селянством більшовиків та радянської влади у період української Центральної ради (1917–1918 рр.) / В. Лозовий // *Мандрівець.* – 2011. – № 3. – С. 49–51.

5.235. *Макаренко Т.П.* Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин в листопаді 1917 – січні 1918 рр. / Т.П.Макаренко // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип.13. – С.31–35.

5.236. *Макаренко Т. П.* Національна політика Центральної Ради в умовах незалежності УНР (січень – квітень 1918 р.) / Т.П. Макаренко // *Історичні записки: збірник наукових праць.* – Випуск 20. Частина I. – Луганськ, 2003. – 300 с.

5.237. *Мироненко О.М.* Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О.М. Мироненко. – К., 1995. – 328 с.

5.238. *Мироненко О.* Вільне козацтво в УНР / О. Мироненко // *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* – К.: Генеза, 1996. – С. 264–265.

5.239. *Михутина І.В.* Украинский Брестский мир. Путь выхода России из первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной рады / И.В. Михутина. – М.: Европа, 2007. – 288 с.

5.240. *Мякий І.* Відносини України та Франції у 1917–1920 рр. у документах ЦДВАО України / І. Мякий // Архіви України. – 2010. – Випуск 3 – 4. – С. 125–144.

5.241. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К., 1993. – 415 с.

5.242. *Насадюк О.* Історія судочинства: Генеральний суд Центральної Ради / О. Насадюк. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003.

5.243. *Новітня історія України (1900–2000 рр).* / [за ред. А. Г. Слюсаренко]. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с.

5.244. *Осташко Т.* Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі / Т. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / [головний редактор В.Ф. Верстюк]. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 45–75.

5.245. *Павленко Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К., 1995. – 262 с.

5.246. *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. Павлюк. – К.: Academia, 1996. – 188 с.

5.247. *Павлюк О.* Дипломатія Незалежних українських урядів (1917–1920) / О. Павлюк / Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.314–396.

5.248. *Павлюк О.* Дипломатія Незалежних українських урядів (1917–1920) / О. Павлюк // Історія України. – 2002. – № 21– 24. – С.1–48.

5.249. *Панюк А.* Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Львів: Центр Європи, 1999. – 166 с.

5.250. *Пиріг Р. Я.* Джерела з історії Української революції 1917–1921 рік: матеріали особового походження» / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – Вип.6. – С.83–97.

5.251. *Пиріг Р. Я.* Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2010. – Вип.1. – С.108–121.

5.252. *Пиріг Р. Я.* Мемуари сучасників як джерело з історії української революції 1917–1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.

5.253. *Пиріг Р. Я.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К., 2011. – 336 с.

5.254. *Пиріг Р. Я.* Центральна Рада й німецьке командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 47–63.

5.255. *Пундик Ю.* Український націоналізм / Ю. Пундик. – Париж, 1966. – 96 с.

5.256. *Пученков В.* Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории / В. Пученков. – СПб.: Нестор-История, 2013. – 340 с.

5.257. *Реєнт О. П.* Робітництво України і Центральна Рада / О. П. Реєнт. – К., 1993. – 48 с.

5.258. *Реєнт О. П.* Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. / О. П. Реєнт – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 265 с.

5.259. *Рогожин А. Й.* Центральна Рада і її правові акти / А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1993. – № 1. – С. 42–50.

5.260. *Рогожин А. Й.* Земельне законодавство Центральної Ради / А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 52–60.

5.261. *Романчук О. К.* Ультиматум: Хроніка одного конфлікту / О. К. Романчук. – К.: Знання, 1990. – 64 с.

5.262. *Рубач М. А.* Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р. / Великий жовтень і громадянська війна на Україні / М. А. Рубач. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 22–40.

5.263. *Рубльов О.С.* Україна крізь віки: в 15 т. Т. 10. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт; ред.: В.А. Смолій; НАН України. Ін-т археол. – К.: Альтернативи, 1999. – 319 с.

5.264. *Савченко В. А.* Дванадцять воєн за Україну / В.А. Савченко. – Харків: Фолио, 2006. – 415 с.

5.265. *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення: монографія / В. Сергійчук. – Львів: Свічадо, 2002. – 704 с.

5.266. *Середа А. М.* Становлення та розвиток фінансової системи за доби Центральної Ради / А.М. Середа // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 2. – С.21–27.

5.267. *Симоненко Р.Г.* Імперіалістична політика США щодо України в 1917-1918 рр. / Р. Г. Симоненко. – К.: В-во АН УРСР, 1957. – 304 с.

5.268. *Сідак В.* Національні спецслужби в період Української революції. 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. Сідак. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.

5.269. *Скальський В.* Стан органів влади в українській республіці (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Скальський // Магістеріум. – 2010. – Випуск 41. Історичні студії. – С. 22–28.

5.270. *Скрипник М.О.* Начерк історії пролетарської революції на Україні / М.О. Скрипник // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С. 81–112; №2. – С. 71–90; № 3. – С. 75–115.

5.271. *Слюсаренко В. М.* Військовий міністр Української Народної республіки 1918 р. Олександр Жуковський: маловідомі сторінки діяльності / В.М. Слюсаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2010. – № 4. – С.134–142.

5.272. *Солдатенко В. Ф.* Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби / В.Ф. Солдатенко. – К., 2007. – 621 с.

5.273. *Солдатенко В. Ф.* Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 5–19.

5.274. *Солдатенко В. Ф.* Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання. Історичні епізоди. Ключові постаті / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 566 с.

5.275. *Солдатенко В. Ф.* Стан історіографічної розробки та актуальні дослідження історії Української революції / В.Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–85.

5.276. *Солдатенко В. Ф.* Суспільно-політичні погляди, революційна й державна діяльність Володимира Винниченка / В.Ф. Солдатенко // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): збірник статей. – К., 2006. – С. 20 – 32.

5.277. *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: у 4-х т.: Т 1. Рік 1917 / В.Ф. Солдатенко. – Харків: Прапор, 2008. – 558 с.

5.278. *Солдатенко В. Ф.* Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: у 4-х т.: Т. 2. Рік 1918 / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009. – 412 с.

5.279. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.

5.280. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 137–143.

5.281. *Солдатенко В. Ф.* Центральна Рада та українізація армії / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1992. – №6. – С. 26–39.

5.282. *Стефанів З.* Українські збройні сили 1917–1921 рр.: У 2 ч. / З. Стефанів – Мюнхен: Укр. комбатант, 1947. – Ч.1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 118 с.

5.283. *Стрельський Г.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти / Г. Стрельський, А. Трубайчук. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 192 с.

5.284. *Терещенко Ю.І.* Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю.І. Терещенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 142 с.

5.285. *Терещенко Ю.* Соціально-економічна політика УНР доби Центральної Ради / Ю. Терещенко // Студії з історії Української революції 1917 – 1920 років: на пошану Руслана Яковича Пирога : Збірник наукових праць / Гол. редкол. В. Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 406 с.

5.286. *Тинченко Я.* Перша українсько-російська війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – Київ – Львів, 1996. – 371 с.

5.287. *Ткаченко А.О.* Формування правових норм у сфері банківської діяльності за часів Української Центральної Ради / А.О. Ткаченко // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 1 (4). – С. 13–18.

5.288. *Ткаченко А. О.* Правове регулювання банківської діяльності Українською Центральною радою / А. О. Ткаченко // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 3. – С.18–24.

5.289. *Ткачук П. П.* Діяльність Української Народної Республіки зі створення власних збройних сил (грудень – квітень 1918 рр.) / П.П. Ткачук // Держава та армія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – С. 56–62.

5.290. *Тригуб П. М.* До питання про основні напрямки зовнішньополітичної діяльності українських урядів періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / П.М. Тригуб // Наукові праці. – Т. 76. Серія історична. – Вип.63. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 60–64.

5.291. *Турченко Г.* Перша світова війна й українська революція. Під кутом зору синергетики / Г. Турченко // Наукові праці історичного

факультету Запорізького державного університету. – 2001. – Вип. XIII. – С. 70–91.

5.292. *Удовіченко О.І.* Україна у боротьбі за державність / О.І. Удовіченко. – Вінніпег, 1954. – 179 с.

5.293. *Українська революція і державність (1917–1920 рр.).* – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 246 с.

5.294. *Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник /* За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.

5.295. *Усенко П.* Чи був Михайло Грушевський президентом України / П. Усенко // *Голос України.* – 2001. – № 239 (15 грудня). – С. 10.

5.296. *Фуртес О. О.* Головні напрями дослідження літопису української революції доби Центральної ради: студії військової еміграції / О.О. Фуртес // *Держава і армія.* – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – № 634. – С. 90–96.

5.297. *Хміль І. В.* Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. – квітень 1918 р. / І.С. Хміль – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 90 с.

5.298. *Хміль І.С.* Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького / І.С. Хміль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 18 с.

5.299. *Цубов Л.В.* Про ставлення Центральної Ради до ультиматуму РНК у грудні 1917 р. / Л.В. Цубов // *Українська державність: історія і сучасність.* – К., 1993. – С. 202–205.

5.300. *Шабельніков В. І.* Історія адміністративних змін і територіального управління в Україні у 1917–1921 рр. / В.І. Шабельніков // *Історичні і політологічні дослідження : збірник наукових праць.* – 2009. – № 2. – С. 69–75.

5.301. *Шевченко В.* Українська Центральна рада та політичні партії / В. Шевченко // *Історія в школах України.* – 1998. – № 1. – С. 6–11.

5.302. *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Дрогобич, 1992. – 249 с.

5.303. *Юрійчук Є.І.* Всеукраїнський з'їзд Рад і встановлення радянської влади в Україні: проблема легітимності / Є.І. Юрійчук. – Чернівці, 1997. – 42 с.

5.304. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років. Спроби створення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

5.305. *Яневський Д.* Правовий статус Генерального секретаріату та Ради Народних Міністрів УНР: сучасний стан дослідження / Д. Яневський // Зовнішні справи. – 2009. – №2. – С. 46–49.

5.306. *Яневський Д.* Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності. (березень – листопад 1917 р.) / Д. Яневський – К., 1990. – 28 с. – Препринт № 1(13).

5.307. *Ярош Д.В.* Законодавча діяльність Центральної Ради в галузі освіти і культури: історичний досвід і його значення для сучасної розбудови України / Д.В. Ярош // Вісник Хмельницького інституту Регіонального управління і права. – 2002. – № 4. – С. 34 – 38.

5.308. *Ярош Д. В.* Формування судової системи Української Народної Республіки періоду Центральної Ради / Д.В. Ярош // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1 (27). – С. 18–22.

5.309. *Яценко В.* Політична боротьба на виборах до міської думи Катеринослава влітку 1917 р. / В. Яценко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Дніпропетровськ: ДНУ ім. Олеса Гончара, 2010. – Вип. 8. – С. 258–270.

6. Збірники матеріалів конференцій, круглих столів

6.310. *Гребенюк О.І.* Діяльність міністерства торгу і промисловості ради Народних Міністрів Української Народної Республіки весною 1918 року з

виконання торговельної угоди УЦР з Центральними державами / О.І. Гребенюк // Аркасівські читання: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (27 – 28 квітня 2013 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. – С. 196–199.

6.311. *Гребенюк О.І.* Діяльність Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки в евакуації / О.І. Гребенюк // Сьомі Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр. – Черкаси: Видав. відділ ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. – С. 283–287.

6.312. *Гребенюк О.І.* До історії торговельної угоди України з Центральними державами навесні 1918 року / О.І. Гребенюк // Шоста міжнародна наукова школа-семінар: Історія торгівлі, податків та мита (11-12 жовтня 2012 р.). – Дніпропетровськ, 2012. – С. 44–45.

6.313. *Гребенюк О.І.* Практика застосування Центральною Радою процедури інтерпеляцій / О.І. Гребенюк // Аркасівські читання : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції 27-28 квітня 2012 р. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012 р. – С. 165–167.

6.314. *Грибенко О. М.* Розбудова судової системи України в часи національно-демократичної революції (червень 1917 – травень 1921 рр.): історичний аспект / О. М. Грибенко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / [ред. кол.: К.К. Васильєв, В.М. Власенко, А. В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С.І. Дегтярьова]. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч.2. – С. 110–114.

6.315. *Гуцалюк І.* Судова система Української Центральної Ради / І. Гуцалюк // Матеріали II Волинської міжнар. іст-краєзн. конф., присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2–3 жовт. 2009 р.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 64–68.

6.316. *Захарченко П. П.* До питання про правову природу II Універсалу Центральної ради / П.П. Захарченко // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми національного законодавства». 28 березня 2013 року. Випуск 32. – Кіровоград, 2013. – С. 3–9.

6.317. *Костриця М.* Законотворча діяльність Михайла Грушевського на чолі Центральної Ради в Житомирі та Коростені / М. Костриця // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.) : доповіді та повідомлення : в 3 т. / Укр. іст. т-во, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки / [гол. ред. Л. Винар, І. Коцан; відпов. ред. С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк, Л. Шваб]. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського національного університету ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 2. – С. 121–126.

6.318. *Макарчук А. В.* Нормативно-правове забезпечення паритету валют УНР і держав Четверного Союзу (лютий – квітень 1918 р.) / А. В. Макарчук // Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин: тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (10–11 червня 2011 року) / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – С. 81–85.

6.319. *Михайло Грушевський* : збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського / [ред.кол.: Л.Винар, М. Ільницький, А. Жуковський, О. Купчинський та ін.; Наук. тов. ім. Т. Шевченка у Львові, Українське історичне товариство]. – Л., 1994. – 488 с.

6.320. *Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки)* : збірник документів та матеріалів / [ред.кол.: П.С. Сохань, Г.В. Боряк, І.Б. Гірич, В.М. Даниленко, Р.Я. Пиріг; Ін-т укр. архіографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України]. – К., 1997. – 184 с.

6.321. *Федунов В.* Ставлення Рад і самоуправлінь Таврійської губернії до Центральної Ради та УНР / В. Федунів // Історія: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців 26–29 серпня 1996 р. / Харківський державний університет, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Харків : ХДУ, 1996. – С.73–77.

6.322. *Яковлева Н.О.* Освіта і культура України у 1917-1920 роках / Н.О. Яковлева // Дванадцяті Сумцовські читання: Конференція, присвячена 15 річниці незалежності України. – Харків, 2006. – С.45–49.

7. Дисертації та автореферати дисертацій

7.323. *Андрусишин Б. І.* Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.) : дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Андрусишин Богдан Іванович. – К., 1997. – 46 с.

7.324. *Бевз Т.А.* Формування української держави за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бевз Тетяна Анатоліївна. – К., 1995. – 189 с.

7.325. *Білян П. Я.* Історіографія української революції 1917 – початку 1918 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / П. Я. Білян. – Львів, 2001. – 20 с.

7.326. *Бойко Ю.О.* Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.О. Бойко. – К., 2008. – 15 с.

7.327. *Бондар С. В.* Історіософія І. Лисяк-Рудницького в контексті націотворчих та державотворчих процесів в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / С. В. Бондар. – К., 2005 – 18 с.

7.328. *Бутенко А.П.* Еволюція поглядів М.Міхновського на українську державність та шляхи їх практичної реалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А.П. Бутенко. – Черкаси, 2006. – 20 с.

7.329. *Верховцева І. Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.

7.330. *Гай-Нижник П. П.* Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / П. П. Гай-Нижник. – К., 2008. – 32 с.

7.331. *Гарчева Л.П.* Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 – поч. 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Л.П. Гарчева. – Львів, 1995. – 54 с.

7.332. *Голубко В. Є.* Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Є. Голубко. – Львів, 1998. – 34 с.

7.333. *Гомотюк О.Є.* Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Є.Гомотюк. – К., 1997. – 24 с.

7.334. *Горбатюк М.В.* Громадсько-політична діяльність Андрія Ніковського (1885 – 1942 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М.В. Горбатюк. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

7.335. *Господаренко О. В.* Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр. : соціально-економічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Господаренко. – Донецьк, 2005. – 18 с.

7.336. *Гоцуляк В.М.* Політична діяльність Симона Петлюри в українському державотворенні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / В.М. Гоцуляк. – К., 2009. – 19 с.

7.337. *Губа П.І.* Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917-1920 рр. : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / П.І. Губа . – К., 2006. – 479 с.

7.338. *Дацків І.Б.* Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917 – 1923 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.Б. Дацків. – К., 2010. – 34 с.

7.339. *Довган Ю.Л.* Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917-1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю.Л. Довган. – К., 2006. – 18 с.

7.340. *Донченко С.П.* Ліберальні партії України. 1900-1920 рр. : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донченко Світлана Павлівна. – Дніпродзержинськ, 2006. – 439 с.

7.341. *Єфименко О.Г.* Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Г. Єфименко. – Х., 1998. – 18 с.

7.342. *Єшпанов В.С.* Відносини між Радянською Росією і Українською Народною Республікою (жовтень 1917 р. – березень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В.С. Єшпанов. – К., 1998. – 16 с.

7.343. *Капелюшний В.* Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.) : історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія,

джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. П. Капелюшний. – К., 2004. – 46 с.

7.344. *Ковальова Н. А.* Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. А. Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 24 с.

7.345. *Корольов Г.О.* Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.О. Корольов. – К., 2009. – 19 с.

7.346. *Кривоший Г. Ф.* Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.Ф. Кривоший. – Запоріжжя, 1997. – 22 с.

7.347. *Кришина Н. В.* Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.В. Кришина. – К., 2006. – 25 с.

7.348. *Курас Д.І.* Суспільно-політичні погляди М.Шаповала: становлення, еволюція, втілення в історичних концепціях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Д.І. Курас. – К., 2007. – 21 с.

7.349. *Лаврик Г.В.* Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні, 1917 – 1923 рр.: Історико-економічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г.В. Лаврик. – Запоріжжя, 1996. – 18 с.

7.350. *Лебедева І.* Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918р.) : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лебедева Ірина Миколаївна. – К., 2003. – 250 с.

7.351. *Лободаєв В. М.* Українське вільне козацтво : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Лободаєв. – К, 2001. – 18 с.

7.352. *Лозинська Л.О.* Державотворча діяльність В.К.Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.О. Лозинська. – К., 1996. – 26 с.

7.353. *Любовець О. М.* Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Любовець Олена Миколаївна. – К., 2006. – 31 с.

7.354. *Мазун Л.С.* Советская историография российско-украинских отношений. 1917-1922 гг. : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. ист. наук.: спец. 07.00.09. «Историография, источниковедение и методы» / Л. С. Мазун. – М., 2009. – 25 с.

7.355. *Малиновський Б. В.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. В. Малиновський. Дніпропетровськ, 2001. – 20 с.

7.356. *Плаксій Т. М.* Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Плаксій Тамара Миколаївна. – Кременчук, 2001. – 239 с.

7.357. *Подковенко Т.О.* Становлення системи законодавства України в 1917-1920 роках (Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Подковенко Тетяна Олександрівна. – К., 2004. – 228 с.

7.358. *Решет О. П.* Робітники України в 1917–1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.П. Реєнт. – К., 1994. – 49 с.

7.359. *Силантьєв В. І.* Влада і православна церква в Україні (1917–1930) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 00.07.01 «Історія України» / В. І. Силантьєв. – Харків, 2005. – 47 с.

7.360. *Соловійова В.В.* Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Соловійова. – Донецьк, 2006. – 35 с.

7.361. *Старух О.В.* Проблема державного статусу України в партійно-політичній боротьбі доби Центральної Ради : дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Старух Олександр Васильович. – Запоріжжя, 1998. – 228 с.

7.362. *Стрілець В.В.* Державотворча діяльність політичних партій України (1917-1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Стрілець. – К., 1992. – 20 с.

7.363. *Сухобокова О.О.* Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н.Я.Григорієва (1883 – 1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Сухобокова. – К., 2008. – 15 с.

7.364. *Толокнов І. В.* Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Толокнов. – К., 2001. – 18 с.

7.365. *Шапошнікова Н. О.* Продовольче становище України в роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. О. Шапошнікова. – К., 2000. – 18 с.

7.366. *Яременко О. І.* Державне управління в Україні в період гетьманату (квітень – грудень 1918 року) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / О. І. Яременко. – К., 1999. – 20 с.

8. Електронні ресурси

8.367. *Грибенко О.М.* Історіографія державотворчих процесів в Україні за період національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. / О.М. Грибенко // [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://gnpu.edu.ua/files/naukovi%20chitanny/istoria/Gribenko.htm>.

8.368. *Калинчук Д.* Битва за Київ. Чому Центральна Рада відступила із столиці, і як українці відбили місто / Д. Калинчук // [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: [/http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/40328/Vytva_za_Kyjiv_Chomu_Centralna_Rada_vidstupyla](http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/40328/Vytva_za_Kyjiv_Chomu_Centralna_Rada_vidstupyla).

8.369. *Калинчук Д.* Як Центральна Рада втратила шанс створити українське військо / Д. Калинчук // Тиждень – 2011. – 7 грудня. // [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: [//http://tyzhden.ua/History/37057](http://tyzhden.ua/History/37057).

8.370. *Купрійчук В.М.* Законотворча діяльність Центральної Ради у сфері гуманітарної політики (березень 1917 – квітень 1918) / В.М. Купрійчук // Державне управління: теорія та практика. 2012. – № 1. [Електронний ресурс]. — [Режим доступу]: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej15/index.htm>.

8.371. *Писаний Д.М.* Аграрне питання в політиці Центральної Ради / Д.М. Писаний // [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: <http://intkonf.org/pisaniy-dm-agrarne-pitannya-v-polititsi-tsentralnoyi-radi/>

8.372. *Приходько В.* Чорноморський флот за ЦР, Гетьманату, Директорії / В. Приходько // [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]: http://ukrlife.org/main/uacrim/ch_f_17.htm.